

ТОКОВИ ИСТОРИЈЕ

Часопис Института за новију историју Србије
3/2017.

CURRENTS OF HISTORY

Journal of the Institute for Recent History of Serbia
3/2017

ИНИС

Београд, 2018.

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ
THE INSTITUTE FOR RECENT HISTORY OF SERBIA

За издавача
Др Миле Бјелајац

Главни и одговорни уредник
Editor-in-chief
Др Слободан Селинић

Редакција – Editorial board

Др Драган Богетић, Институт за савремену историју, Београд
Проф. др Дубравка Стојановић, Филозофски факултет, Београд
Проф. др Александар Животић, Филозофски факултет, Београд
Проф. др Стеван Павловић, Универзитет у Саутемптону
Проф. др Јан Пеликан, Карлов универзитет, Праг
Др Јелена Гускова, Институт за славистику РАН, Москва
Др Диана Мишкова, Центар за научна истраживања, Софија
Др Владимир Гајгер, Хрватски институт за повијест, Загреб
Др Александар Раковић, Институт за новију историју Србије, Београд
Др Весна Ђикановић, Институт за новију историју Србије, Београд

Секретар редакције – Editorial secretary
Др Срђан Милошевић

Лектура и коректура – Editing and proofreading
Биљана Рацковић

Превод и редактура текстова на енглеском
– English translation, editing and proofreading
Сања Николић

Техничка обрада текста – Text editing
Мирјана Вујашевић

УДК 949.71
ISSN 0354-6497 (Штампано изд.)
ISSN 2560-547X (Online)

Издавање часописа *Токови историје* финансира
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

Токови историје налазе се на ERIH PLUS листи.
Часопис излази три пута годишње.

Адреса Редакције
Трг Николе Пашића 11, 11000 Београд, тел.: 011/3398-613
<http://tokovi.istorije.rs/>; e-mail: tokoviistorije@gmail.com

CONTENTS

Садржај
3/2017

ARTICLES

Чланци

Игорь КРЮЧКОВ

СЕРБИЈА И СЕРБЫ ВЕНГРИИ В ДОНЕСЕНИЯХ ГЕНЕРАЛЬНОГО
КОНСУЛЬСТВА РОССИИ В БУДАПЕШТЕ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА
(1901–1909 гг.)

Игорь КРЮЧКОВ

Србија и угарски Срби у извештајима Генералног конзулата Русије
у Будимпешти на почетку 20. века (1901–1909) 11

Péter VUKMAN

POLITICAL ACTIVITIES OF *IBEOVCI* EMIGRANTS
IN HUNGARY (1948–1953)

Петер ВУКМАН

Политичке активности емиграната-ибеоваца
у Мађарској (1948–1953) 35

Jelena ĐUREINOVIĆ

REINTERPRETATION OF 7 JULY: FROM THE DAY WHEN THE FIRST
INSURGENT RIFLE FIRED TO THE DAY OF THE OUTBREAK OF THE CIVIL WAR
Јелена ЂУРЕИНОВИЋ

Реинтерпретација 7. јула: Од прве устаничке пушке
до почетка грађанског рата 59

Nataša MILIĆEVIĆ

AUSWEIS, GUARDS AND BORDERS: TRAVELLING OF THE MIDDLE
CLASS IN OCCUPIED SERBIA 1941–1944

Наташа МИЛИЋЕВИЋ

Аусвајси, страже и границе: путовања грађана
у окупираној Србији 1941–1944. 85

Драган ЦВЕТКОВИЋ

ХОЛОКАУСТ У СРБИЈИ (НЕМАЧКО ОКУПАЦИОНО
ПОДРУЧЈЕ) – НУМЕРИЧКО ОДРЕЂЕЊЕ И КВАНТИТАТИВНА АНАЛИЗА

Dragan CVETKOVIĆ

Holocaust in Serbia (German Occupation Area) –
Numerical Determination and Quantitative Analysis 111

Nenad LAJBENŠPERGER

PRESENTING AND ESTABLISHING THE NUMBER OF YUGOSLAV
CASUALTIES OF WORLD WAR II FROM LIBERATION UNTIL 1951

Ненад ЛАЈБЕНШПЕРГЕР

Представљање и утврђивање броја југословенских жртава
Другог светског рата од ослобођења до 1951. године 143

IN MEMORIAM

Проф. др Ђорђе Станковић (1944–2017) 169

Проф. др Душан Батаковић (1957–2017) 173

REVIEWS

Прикази

Михаил БЕЛОВ

Србија и руска револуција 1917. Нове теме и изазови,
тематски зборник радова. Београд: Институт за новију историју Србије,
Институт славјановедения Российской академии наук, 2017. 183

Перица ХАЦИ-ЈОВАНЧИЋ

Stephen G. Gross. *Export Empire: German Soft Power
in Southeastern Europe, 1890–1945.* Cambridge University Press, 2015. 188

Смиљана БУРОВИЋ

Др Зоран Лакић. *Духовне вертикале Црне Горе.*
Цетиње: Светигора, 2016. 195

Зоран ЈАЊЕТОВИЋ

The Balkan Wars from Contemporary Perception to Historic Memory,
eds Katrin Boeckh, Sabine Rutar. London: Palgrave Macmillan, 2017. 200

Зоран ЈАЊЕТОВИЋ

Mirna Zakić. *Ethnic Germans and National Socialism in Yugoslavia
in World War II.* Cambridge: Cambridge University Press, 2017. 204

Сања ПЕТРОВИЋ ТОДОСИЈЕВИЋ

Момчило Исић. *Основно школство у крушевачком крају 1914–1941.*
Београд: Институт за новију историју Србије, 2017. 210

Маја ЛУКАНЦ
Jugoslavija i Poljska u XX veku, međunarodni tematski zbornik radova
sa konferencije Jugoslovensko-poljski odnosi u XX veku. Beograd, 2017. 214

Зоран ЈАЊЕТОВИЋ
Mihael Antolović. *Nemačka manjina u Vojvodini (1918–1941)*.
Društvo i politika. Sombor: Pedagoški fakultet, 2017. 219

INFORMATION ON CONFERENCES **Информације о научним скуповима**

Ненад АНТОНИЈЕВИЋ, Бојан БОКИЋ
Научни скуп *Наука и стварност*, Источно Сарајево, 20. 5. 2017. 225

Владан ЈОВАНОВИЋ
Конференција о миграцијама 2017, Универзитет Харокопио,
Атина (Грчка), 23–26. 8. 2017. 226

Владан ЈОВАНОВИЋ
Међународна конференција *Динамика и политике предрасуда*
од 18. до 21. века, Универзитет Сапијенца, Рим, 23–24. 6. 2016. 228

Слободан СЕЛИНИЋ
Међународна научна конференција *Polska i Jugoslawia w XX wieku*.
Polityka – społecznstwo – kultura, Uniwersytet Kazimierza
Wielkiego w Bydgoszczy, Бидгошч (Пољска), 27–28. 9. 2017. 230

Слободан СЕЛИНИЋ
Научна конференција *Сан о граду*, Андрићев институт,
Андрићград (Вишеград), 17–19. 11. 2017. 234

Сања ПЕТРОВИЋ ТОДОСИЈЕВИЋ
Радионица „Space as a perspective for research of Yugoslavia /
Простор као перспектива за истраживање Југославије“,
Факултет за медије и комуникације, Београд, 7–8. 10. 2017. 236

Александар РАКОВИЋ
Циклус дебата *Срби и други народи у 20. и 21. веку: лекције*
из прошлости и савети за будућност, Љубљана, 26. 10. – 30. 11. 2017. 237

ARTICLES
Чланци

УДК 323.1(=163.41)(439)"1901/1909"(093.2)
94:327(470:497.11)"1901/1909"(093.2)
341.7(470:439)"1901/1909"(093.2)

Оригинални научни рад
Примљен: 20. 2. 2017.
Прихваћен: 22. 12. 2017.

Игорь КРЮЧКОВ
Северо-Кавказский федеральный университет,
заведующий кафедрой зарубежной истории, политологии
и международных отношений, г.Ставрополь
igory5@yandex.ru

Сербия и Сербы Венгрии в донесениях Генерального консульства России в Будапеште в начале XX века (1901–1909 гг.)

Резюме: Данная статья посвящена восприятию дипломатами генерального консульства России в Будапеште положения сербов Венгрии и развития независимой Сербии. В ней анализируется политика наступления правительства Венгрии на права сербов и причины этого явления. В статье отмечается тесная связь между борьбой Сербии за укрепление своих позиций на Балканах и взаимоотношениями Будапешта с сербами Венгрии.

Ключевые Слова: Сербы, Сербия, Венгрия, мадьяризация, православная церковь, автономия, собор, Нови Сад, Будапешт

В начале XX в. донесения российских дипломатов, работавших в Австро-Венгрии являлись основным источником получения информации из империи Габсбургов для правящих кругов России. Частично некоторые донесения публиковались на страницах официальных изданий, таких как «Вестник промышленности, торговли и финансов», «Сборники консульских донесений» и др. Данные публикации в основном отражали различные стороны экономической жизни Австро-Венгрии и развития ее внешнеэкономической деятельности, они предназначались, прежде всего, для деловой элиты страны. В России в начале XX в. развернулась оживленная дис-

куссия о необходимости развития внешней торговли страны и главным образом с государствами Балканского полуострова и Ближнего Востока.¹ В Санкт-Петербурге понимали, что без расширения экономического проникновения в регион будет невозможно дальнейшее сохранение, тем более расширение политического влияния России на Балканах и Ближнем Востоке. Пример Австро-Венгрии представлялся наиболее востребованным и полезным для российских предпринимателей и государственных структур, поскольку империя Габсбургов находилась примерно на одном уровне с Россией в области развития экономики, но при этом она достигла значительно больших результатов во внешнеэкономических связях с Сербией, Болгарией, Грецией, Румынией, Османской империей. Изучение австро-венгерского опыта организации внешней торговли становилось одной из задач для российских дипломатов в Австро-Венгрии.

Абсолютно секретными оставались донесения дипломатического корпуса России о внутренней и внешней политике империи Габсбургов. На события, происходившие в Австро-Венгрии, российские дипломаты смотрели через призму интересов России, ее взаимоотношений с Веной, с другими великими державами и раскладом сил на международной арене в конце XIX – начале XX вв.² Внутриполитические проблемы Австро-Венгрии отходили на второй план. Посольство России в Вене четко придерживалось данной линии при освещении положения дел, как в австрийской, так и венгерской половинах империи Габсбургов.

Несколько иначе обстояли дела при организации деятельности российских генеральных консульств и консульств, расположенных в столицах и в других городах Австро-Венгрии. Они позволяли себе отход от большой политики, сосредоточившись на анализе внутривнутриполитических событий в регионах пребывания. К тому же, в начале XX в. МИД России начинает несколько менять отношение к информации, поступавшей из Австро-Венгрии, понимая, что без изучения внутривнутриполитических процессов в европейских государствах невозможно выстраивать полноценные связи с ними, тем более прогнозировать поведение своих оппонентов.

На территории венгерской половины империи Габсбургов (Транслайтании) действовало две дипломатические миссии: Гене-

1 „Наша хроника“, *Торгово-промышленный Юг*, № 19, (Одесса, 1913), 65–67.

2 Н. Д. Ратнер, *Очерки истории пангерманизма в Австрии в конце XIX в.* (Москва: Наука, 1970), 173.

ральное консульство в Будапеште и консульство в Фиуме (совр. Риека – прим. И. К.). Пальма первенства в подготовке донесений в посольство России в Вене, безусловно, принадлежало генеральному консульству в Будапеште, обладавшему большими ресурсами и возможностями. Не редко между генеральным консульством в Будапеште и консульством в Фиуме возникали разногласия при оценке одних и тех же событий, в частности взаимоотношений венгерского правительства с Хорватией.

В январе 1901 г. генеральный консул России в Будапеште князь В. Львов в донесении в российское посольство в Вене отмечал общее изменение отношения венгерского правящего класса к славянским народам Венгрии.³ Данное обстоятельство объяснялось опасениями Будапешта по поводу усиления влияния славян на политическую жизнь австрийской половины империи Габсбургов. Правительство Венгрии пыталось заигрывать со славянами. Однако делало оно это, по мнению дипломата, крайне неумело и без четкого представления стратегии и тактики данной политики: «подобная роль совершенно непривычна мадьярам в продолжении 1000 лет эксплуатировавших эти народы».⁴ Первыми шагами в реализации политики так называемого компромисса со славянами, становятся усилия правительства по улучшению положения русин в Подкарпатской Руси.

Впервые сербская тематика в донесениях консула появляется в связи с кончиной в феврале 1901 г. в Вене бывшего короля Сербии Милана Обреновича. В Львова привлекла реакция венгерского общества на данное событие, и прежде всего, периодической печати страны. Большинство венгерских газет критиковало морально-нравственные качества бывшего монарха, не раз попадавшего на страницы «желтой прессы». В то же время венгерские журналисты высоко оценивали деятельность Милана в качестве политика, ставшего, по их мнению, истинным защитником национальных интересов Сербии. С первой частью оценки Милана В. Львов полностью соглашался. Однако он сомневался в результатах политической деятельности бывшего короля, с 1881 г. занимавшего проавстрийские позиции.⁵

3 Архив внешней политики Российской империи (далее – АВПРИ). Ф. 151. Политархив. Оп. 482. Д. 575. Л. 3.

4 Там же.

5 Там же. Л. 9.

В январе 1902 г. генеральный консул А. Львов докладывал в посольство о реакции Сербии на поездку эрцгерцога Франца Фердинанда в Санкт-Петербург. Внимание дипломата привлекала спокойная реакция короля Сербии Александра на это событие, что вызвало благоприятное впечатление в Венгрии. В этой связи Будапешт предпринимает ряд репрессивных мер против сербских политиков и сербских газет страны, критиковавших короля Александра и его политику.⁶

В апреле 1902 г. российский дипломат направляет в посольство России в Вене большой отчет под название «Церковная и школьная автономия сербов в Венгрии», где он раскрывает историю создания, структуру автономии, порядок формирования ее органов управления, в том числе Народно-церковного собора. Особое место консул обращал внимание на значительную собственность, находившуюся под контролем сербской православной церкви в Венгрии Карловицкого патриархата. Появление данного донесения во многом было связано с выборами нового состава депутатов собора и подготовкой его заседания.

Сербская церковная и школьная автономия, по мнению А. Львова, к началу XX в. столкнулась с двумя серьезными проблемами, способными существенным образом нарушить право сербов на автономию. Первый конфликт возник между правительством Венгрии и большинством членов собора, поскольку Будапешт стремился расширить свое влияние на принятие решений собором.⁷ Второй конфликт, разгорелся между духовенством и как отмечал консул «народом». Таким образом, консул первоначально четко отделял духовенство от народа. По его мнению, в основе данного конфликта лежало стремление епископата сохранить незыблемость автономии, не предпринимая ни каких изменений в ее характере, чтобы не допустить светских лидеров к управлению автономией. Епископат желал монополюльно контролировать автономию.⁸

Рассматривая предысторию конфликта между светскими лидерами, представлявшими интересы всего сербского народа, и духовенством А. Львов обращался к событиям 1892 г., когда епископат предложил изменить процедуру выборов части членов собора, тем самым еще более усиливая свои позиции в нем. Тогда уда-

6 АВПРИ. Ф. 151. Политархив. Оп. 482. Д. 577. Л. 3.

7 Там же. Л. 52.

8 Там же. Л. 33.

лось отклонить данный проект. Особенно А. Львов отмечал всплеск противоречий между духовенством и народом в 1897 г., при очередном обсуждении вопроса об изменении процедуры выборов депутатов.⁹ В этом конфликте духовенство поддержал премьер-министр Д. Банфи, что на взгляд консула, подчеркивало тесную связь сербского духовенства с правящими кругами Венгрии. Разумеется, собор отказался идти на уступки духовенству, после чего он распускается. Отдельной критики со стороны российского дипломата подвергся Карловицкий патриарх сербской православной церкви Георгий (Бранкович), возглавлявший патриархат с 1890 по 1907 г. Он обвинялся в недальновидности, личных корыстных действиях и в тесных связях с правительством Венгрии. Действия патриарха, по мнению консула, самым негативным образом сказались на положении дел внутри сербской автономии. Раскол между народом и духовенством только нарастал, финансовые ресурсы, получаемые от церковной собственности, тратились неэффективно, многие благотворительные фонды оказались в сложной экономической ситуации.¹⁰

Внимание российского дипломата привлекла политическая борьба, развернувшаяся во время подготовки выборов в собор весной 1902 г. По его мнению, Сербская радикальная партия при помощи части сербов Хорватии и Славонии развернула активную агитационную кампанию, используя для этого любые средства, в том числе незаконные (подкуп избирателей, шантаж и т.д.) с целью получения в соборе относительного большинства.¹¹ Отчасти им это удалось сделать. Радикалы потеснили не только позиции духовенства, но и представителей традиционных сербских партий и общественных движений, прежде всего либералов.

А. Львов подробно останавливается на анализе деятельности собора, открывшегося в июне 1902 г. Консул обратил внимание на примирительный тон выступления патриарха, призывавшего к единству сербов и к конструктивной работе собора, а также представителя короля, вице-президента парламента Венгрии Б. Таллиана де Визека. Свою речь он прочитал на венгерском языке, что вызвало недовольство со стороны ряда депутатов собора от радикалов. Однако консул акцентировал внимание на высказываниях королевского представителя о братской близости сербского и венгерского

9 Там же. Л. 53.

10 Там же.

11 Там же. Л. 135.

народов, о вкладе сербов в развитие Венгрии, об их ответственности при принятии решений на соборе, о необходимости единства действий большинства собора с духовенством. А. Львов не верил в искренность данных заявлений, так как за ними скрывались попытки правительства Венгрии поддержать оппортунистический курс патриарха Георгия и поддерживавших его представителей клира.¹² Неслучайно, что король запретил рассматривать на соборе все жалобы по поводу действий патриарха Георгия и вопрос о свободной вакансии епископа в г.Темешваре (совр. Темишоара – прим. И. К.) до окончательного решения вопроса об управлении имуществом православной церкви.

Финансовые и имущественные вопросы становятся большой проблемой во взаимоотношениях между духовенством и светскими политиками. К тому же само венгерское правительство, на взгляд консула, было, не прочь контролировать средства, получаемые от управления собственностью сербской православной церкви. Сразу после начала работы собора его делегаты провели ревизию финансовых ресурсов автономии и признали неудовлетворительным положение дел с их управлением и передали соответствующий документ правительству. Российский дипломат признавал, что на первых порах работы собора, радикалы действовали крайне осторожно, стремясь не обострять отношения с Будапештом, чтобы максимально продлить работу собора и решить на нем наиболее важные проблемы из жизни сербской автономии.¹³ Либералы тут же обвинили радикалов в заискиваниях перед правительством. Консул больше в данном случае разделял позицию радикалов при всем отрицательном отношении к ним. Однако, на взгляд дипломата, сдержанность радикалов не была длительной, вскоре они переругались с делегатами от Хорватии и Славонии, а затем между собой, что ускорило закрытие заседания собора.¹⁴

Таким образом, А. Львов признавал полную неспособность нового собора работать эффективно на благо всего сербского народа, поэтому после шести недель бесплодных дискуссий он распускается. Одновременно консул начинает менять свое отношение к противопоставлению духовенство-народ. Он становится не столь категоричным в собственных рассуждениях, осознавая глубокий

12 Там же. Л. 143.

13 Там же. Л. 130.

14 Там же.

раскол между самими светскими деятелями, представляющими интересы различных слоев населения и политических групп, он отказывается от идеализации действий сербских политиков, тем самым понятие «единый народ» размывалось. Постепенно дипломат смягчает оценки деятельности духовенства, полагая, что многие его предложения шли на благо сербскому народу.

В начале 1903 г. собор принял решение о лишении духовенства монопольного права на управление собственностью монастырей. Радикалы предложили передать его в аренду, а получаемые средств делить между духовенством и специальными фондами, созданными для развития сербского образования и культуры. Духовенство выступило категорически против такого поворота событий, обратившись за помощью к правительству Венгрии, радикалы также апеллировали к нему.

Российский дипломат с большой тревогой следил за развитием событий. Он боялся активного вмешательства правительства Венгрии в дела сербской автономии, поскольку разногласия между светскими политиками и духовенством, а тем более их обращения к Будапешту за содействием в разрешении, возникшей конфликтной ситуации, открывали прямую дорогу для ограничения автономии сербов.¹⁵ А. Львов практически не сомневался в поддержке правительством духовенства, так как оно не доверяло радикалам. Венгерские политики их подозревали в попытках использования средств, получаемых от управления церковным имуществом для ведения политической агитации в своих целях.¹⁶ В этом абсолютно был убежден и сам генеральный консул. Он не сомневался в желании радикалов под красивыми лозунгами присвоить часть средств для ведения собственной политической деятельности.

В декабре 1903 г. Франц-Иосиф I подтвердил права духовенства на бесконтрольное управление церковным имуществом. Радикалы попытались вновь обратиться со специальным обращением к премьер-министру Венгрии И. Тисе, но из этого ничего не получилось. А. Львов не считал поражение радикалов, поражением сербский народ и его автономии. Более того, в произошедших событиях дипломат видел и позитивный момент. Его настораживали атеизм и социалистическая риторика многих лидеров радикальной партии, самым негативным образом сказывавшихся на нравственном обли-

15 АВПРИ. Ф. 151. Политархив. Оп. 482. Д. 578. Л. 66.

16 Там же.

ке сербов Венгрии. Он больше ориентировался на поддержку сербской православной церкви и ее духовенства.¹⁷ Именно в церкви дипломат видел силу, которая на протяжении многих веков сохраняла национальную и культурную идентичность сербов, объединяла их и выступала в качестве выразителя воли всего сербского народа.

14 февраля 1903 г. в Венгрию приехал сербский король Александр со своей супругой. Консул доносил о теплом и восторженном приеме, оказанном монарху сербским населением Южной Венгрии. Российский дипломат отмечал нейтральный тон выступлений Александра, выстроенных в духе добрососедства сербов и венгров, дружбы между Сербией и Австро-Венгрией. Дипломат обратил внимание на спокойный и доброжелательный тон высказываний венгерских газет по поводу визита монарха. Они не беспокоились из-за Сербии, полагая, что она находится в полной зависимости от Австро-Венгрии.¹⁸ А. Львов воздержался от комментариев в данном случае.

Большой резонанс в Венгрии вызвал переворот 11 июня 1903 г. в Белграде, закончившийся свержением династии Обреновичей. А. Львов отмечал обеспокоенность и некоторую растерянность венгерской общественности по этому поводу. Для Будапешта переворот стал полной неожиданностью. Многие в случившемся обвиняли премьер-министра К. Селля, «проспавшего» переворот. А. Львов предсказывал близкую отставку премьер-министра «по совокупности заслуг».¹⁹

В начале лета 1904 г. делегация из 120 предпринимателей Сербии посетила Венгрия с целью налаживания деловых контактов. Консул пристально отслеживал политический фон приезда делегации и итоги ее переговоров с венгерскими политиками и экономистами. Накануне визита сербской делегации одна из ведущих газет страны «Pester Lloyd», близкая к правительственным кругам, опубликовала информацию о желательности окончательного присоединения Боснии-Герцеговины к Австро-Венгрии. Появление данной информации привело к негативным комментариям в Белграде, и визит оказался на грани срыва. Правительство Венгрии выступило со специальным сообщением, раскритиковавшем позицию газеты по поводу дальнейшей судьбы Боснии-Герцеговины.

17 Там же. Л. 257.

18 Там же. Л. 29.

19 Там же. Л. 117.

А. Львов отмечал радушие, с которым в Венгрии встретили сербскую делегацию.²⁰ Венгерская пресса и политики много говорили о желании сохранить добрососедские отношения между Сербией и Австро-Венгрией, а также перспективах экономического сотрудничества Венгрии с Сербией. Стороны пришли к мнению о целесообразности приезда венгерской делегации в Сербию летом 1905 г. Российский дипломат особо не комментировал данные высказывания, отмечая, что нормальному развитию экономических связей Венгрии с Сербией мешала конкуренция со стороны австрийской промышленности, ее товары доминировали в Сербии, перекрывая доступ в страну промышленным товарам из Венгрии.²¹

Большое внимание консул уделил итогам парламентских выборов 1905 г. в Венгрии, их результаты оказались неутешительными для представителей национальных меньшинств, в частности словацкие партии потеряли все места. В парламенте оказалось всего два сербских депутата, причем один из них избирался от венгерской партии.²² А. Львов признавал невозможность в виду сложившейся в Венгрии политической системы партиям национальных меньшинств участвовать на равных в парламентских выборах. Поэтому многие из них, в том числе сербы, на выборах 1905 г. поддержали венгерскую оппозицию.

В конце 1906 – начале 1907 гг. начал свою работу очередной Народно-церковный собор сербов. На выборах в собор радикалы получили большинство, они заняли 44 мест из 82. По данным российского дипломата за радикалов в основном голосовали сербы Баната и других районов Южной Венгрии, за их противников сербы Хорватии и Славонии.²³ Однако, деятельность собора, по мнению российского дипломата, в очередной раз была парализована очередным витком борьбы между духовенством и радикалами из-за имущества церкви. Причем, он отмечал, жесткую кампанию, развернутую лично против патриарха Георгия. Радикалы и их сторонники обвиняли патриарха в коррупции и в других грехах, требуя предать патриарха суду.²⁴ Консул полностью был на стороне патриарха.

20 Там же. Л. 82.

21 АВПРИ. Ф. 151. Политархив. Оп. 482. Д. 579. Л. 82–84.

22 АВПРИ. Ф. 151. Политархив. Оп. 482. Д. 580. Л. 22.

23 АВПРИ. Ф. 151. Политархив. Оп. 482. Д. 581. Л. 6.

24 Там же. Л. 5.

На этот раз правительство Ш. Векерле заявило о своей поддержке сербских радикалов и нежелании правительства вмешиваться в ход собора. Российский дипломат не верил в искренность действий Будапешта. Он не сомневался в попытках Ш. Векерле с помощью обострения конфликта сербского духовенства с радикалами привести автономию к нежизнеспособности. В результате чего правительство могло выступить в качестве третьей стороны, диктуя свои условия сербам.²⁵

Радикалы, перейдя в наступление на духовенство, по мнению А. Львова, рассчитывали полностью отстранить его от управления финансами. Для реализации данного плана они взяли курс на дискредитацию духовенства среди широких слоев сербского населения. Консул полагал, что патриарх Георгий разгадал план радикалов, активно выступив против их нападков на духовенство. Поэтому они решили отстранить патриарха от власти и привести на патриарший престол своего ставленника, который был бы марионеткой в руках радикалов.²⁶ Все беды сербской автономии вновь А. Львов сводил к деструктивной деятельности радикалов, впервые о себе заявивших на соборе 1894 г. и сразу приступивших к борьбе с духовенством.

Патриарх, духовенство и часть мирян покинули собор, призывая правительство приостановить его деятельность на время до выяснения всех фактов, выдвинутых против патриарха. На взгляд консула, Ш. Векерле оказался в очень сложной ситуации, он обещал проверить все обвинения, выдвинутые в адрес патриарха и принять соответствующее решение. С одной стороны, он обещал помощь и содействие радикалам, но им премьер-министр никогда не доверял. С другой стороны, духовенство и патриарх, всегда поддерживавшие правительство, в конфликте короны с венгерской национальной оппозицией поддержали в 1905 г. Франца-Иосифа I и неконституционное правительство Г. Фейервари, а радикалы сделали ставку на оппозицию.²⁷

В создавшихся условиях венгерская пресса требовала от правительства срочно вмешаться в конфликт и поставить под полный контроль все религиозные и культурные учреждения сербов, составлявшие костяк их церковной и школьной автономии. Для А.

25 Там же.

26 Там же.

27 Там же.

Львова это был тревожный сигнал, демонстрировавший истинные намерения правящих кругов в Будапеште по отношению к сербской автономии. По данному поводу он писал в одной из депеш в посольство в Вене: «не может быть сомнения, что венгерское правительство не применит использовать этот конфликт в интересах мадьяризации, в ущерб законным правам сербской православной церкви, так и самой сербской народности в Венгрии».²⁸ К тому же и раньше, когда автономия не сталкивалась с острыми внутренними конфликтами, венгерское правительство не редко вмешивалось во внутренние дела сербов. В качестве примера консул приводил ситуацию, возникшую в 1879 г. Тогда Будапешт добился ухода в отставку патриарха Прокопия (Ивачковича), являвшегося большим патриотом сербов и завоевавшего популярность среди них и привел к власти, несмотря на протесты собора своего ставленника – патриарха Германа (Анджелича).²⁹

В следующей депеше от 9 февраля 1907 г. А. Львов вновь возвращается к анализу ситуации вокруг сербской автономии. По его мнению, автономия, дарованная императором Леопольда I в конце XVII в., ставила сербов в привилегированное положение по сравнению с другими национальными меньшинствами Венгрии.³⁰ Другое дело, что они не смогли ею воспользоваться в полной мере из-за внутренних конфликтов и давления Будапешта.

Консул среди сербов Венгрии выделял три основные общественно-политические силы. Первая, так называемая «клерикальная партия», включала духовенство во главе с патриархом, она имела собственное периодическое издание «Сербский Сион». Партия ориентировалась на сохранение доминирования духовенства в жизни сербской автономии, исключение светских лиц от процедуры избрания духовенства и изменение состава собора в пользу представителей клира. Данная группа добивалась руководящей роли духовенства в жизни всех сербских общин. Клерикальная партия сохраняла лояльность правительству, и пользовалось его определенной поддержкой. По мнению консула, духовенство всеми силами стремилось сохранить контроль над школами, понимая, что без

28 Там же. Л. 8.

29 АВПРИ. Ф.151. Политархив. Оп. 482. Д. 1508. Л. 9.

30 АВПРИ. Ф.151. Политархив. Оп. 482. Д. 581. Л. 9.

религиозного образования молодежи оно не сможет сохранить свои позиции в автономии в будущем.³¹

Вторая партия, выделяемая дипломатам – радикальная, возглавляемая главным редактором газеты «Застава» Я. Томичем, самая массовая и демократичная. Я. Томича, консул считал, выдающимся политиком Венгрии. Однако его сильно смущали социалистическая идеология партии, самым негативным образом сказывающаяся на политических взглядах сербов и прежде всего молодежи, а также ее стремление подорвать авторитет среди народа представителей верхов общества и духовенства.³² По мнению А. Львова, радикалы допускали одну крупную стратегическую ошибку. Они не понимали, что уничтожив высшие сословия общества и духовенство, радикалы, обезглавив сербский народ, сделают его легкой добычей для мадьяризаторов.³³ Поэтому консул в очередной раз подтвердил свое отрицательное отношение к сербским радикалам.

Либеральная партия представляла третью политическую силу сербов Венгрии. Либералов, А. Львов называл теоретиками, людьми 60–70-х гг. XIX в., не пользовавшихся большой популярностью в народе.³⁴ Они всегда отрицательно относились к мадьяризации и подчеркивали культурную общность всех славянских народов Балканского полуострова, что вызывало симпатии у дипломата.

В восприятии А. Львова особенностью развития сербского национального движения Венгрии являлись его попытки установления компромисса с венгерским правительством. С помощью чего сербские лидеры стремились защитить сербов в Хорватии и Славонии от хорватского национализма.³⁵ Будапешт также проявлял заинтересованность в поддержке сербов в Хорватии и Славонии, используя их в качестве противовеса чрезмерным амбициям хорватских политиков. Правда, консул признавал, что в последнее время между сербами и хорватами наметилось сближение. В случае, если хорваты откажутся от политики дискриминации сербов, то это позволит создать сербо-хорватский блок, который, по мнению А. Львова, станет мощной преградой на пути мадьяризации. Тем более, сближению сербов с хорватами способствовала идея югославянско-

31 Там же. Л. 10.

32 Там же.

33 Там же.

34 Там же. Л. 10–11.

35 Там же. Л. 11.

го братства, широко распространенная у сербов. Кроме этого консул выделял русофильство, как одну из черт национального самосознания сербов, передающуюся от поколения к поколению на протяжении многих веков.³⁶

Для А. Львова, угроза мадьяризации сербов являлась реальной проблемой, правда она не была столь острой как у словаков или русин Подкарпатской Руси. В отличие от других национальных меньшинств сербы обладали хорошей системой образования, получавшей большую финансовую подпитку из различных благотворительных фондов и от частных лиц. По мнению дипломата, школа стала рассадником сербского национального самосознания и очагом сохранения народной культуры сербов.³⁷ Поэтому сербы хотели увеличить количество школ, а правительство тормозило данный процесс. Более того оно пошло в наступление на сербские школы, переводя часть учебного процесса на венгерский язык в ущерб сербскому языку. На взгляд консула, если начальная школа еще как то отбивалась от тотальной мадьяризации, то на уровне гимназий это было сделать сложно. Правительство отказывалось открывать новые гимназии, поэтому сербской гимназии в Нови Саде пришлось создать дополнительный класс, чтобы спасти сербскую молодежь от мадьяризации. Тем не менее, по данным консула в начале XX в. более 700 сербских юношей посещали венгерские гимназии. Серьезное беспокойство у дипломата вызывало состояние дел в учительских семинариях сербов, где правительство внедрило венгерский язык и сделало его знание обязательным условием для получения должности учителя.³⁸ Высокую оценку от дипломата получила деятельность культурно-просветительских организаций, периодических изданий сербов, система грантов по поддержке талантливой молодежи.

Успехи сербов Венгрии, по мнению российского дипломата, во многом зиждились на их достижениях в области экономики. Сербь не только смогли сохранить свое землевладение на юге Венгрии, но и значительно его расширить главным образом за счет плодородных земель. Более 90% сербских крестьян, по сведениям консула, охватывалось различными формами кооперации, что стало за-

36 Там же.

37 Там же. Л. 12.

38 Там же. Л. 14.

логом их экономической состоятельности.³⁹ Большое значение для экономики сербов, на взгляд консула, имело развитие сербского банковского капитала, в основном сосредоточенного в Загребе. Поэтому, неслучайно, Нови Сад консул называл политическим и духовным центром сербов Венгрии, а их экономическим центром считал Загреб.⁴⁰ Сербские банки обеспечивали сербов дешевым кредитом, тем самым спасая их от ростовщиков, часть прибыли банки направляли на покупку для крестьян земли, племенного скота, расширение виноградников и т.д.

Высокую оценку консула получила деятельность «Союза сербских земледельческих товариществ», который, по его мнению, способствовал распространению среди сербских крестьян современных методов ведения хозяйства, дешевых кредитов, сельскохозяйственной техники и т.д. Крестьяне, входившие в эту организацию, на взгляд консула, отличались особой старательностью в хозяйственной деятельности, они избегали пьянства и азартных игр.

Значительных результатов в Южной Венгрии достигли сербская торговля, промышленность и ремесло. Сила сербского торгово-промышленного класса, по мнению консула, заключалась не только в его инициативе, финансовой состоятельности, но и в объединении в различные организации, координировавшие деятельность предпринимателей и имевшие собственные периодические издания.⁴¹ А. Львов не сомневался в том, что сербы показали способность решать самые сложные проблемы. Понимая необходимость поддержки ремесленников, они создают общество «Привредник», занимавшейся обучением сербской молодежи и ее трудоустройством в ремесленных мастерских. Показателем достижений сербов Венгрии для консула являлось быстрое развитие у них среднего класса.⁴² В кооперации, создании собственной банковской системы, развитии других экономических структур, консул видел мощный инструмент формирования национального самосознания сербов, их взаимопомощи, они также играли большую роль в борьбе с мадьяризацией.⁴³

39 Там же.

40 Там же.

41 Там же. Л. 16.

42 Там же. Л. 18.

43 Там же. Л. 15.

Летом 1907 г. управляющий делами генерального консульства в Будапеште В. фон Штральборн обращается к перспективам заключения нового торгового соглашения между Австро-Венгрией и Сербией. Он полагал, что его заключение тормозилось существенными разногласиями, возникшими между австрийской и венгерской половинами империи Габсбургов. Аграрии Венгрии выступали против экономического компромисса с Сербией, боясь потерять сверхдоходы, получаемые в условиях существенного ограничения импорта сельскохозяйственной продукции из Сербии в Австро-Венгрию.⁴⁴

В конце июля 1907 г. пришла информация о смерти патриарха Георгия. Данная новость вызвало большое беспокойство в генеральном консульстве. В. фон Штральборн считал, что смерть патриарха произошла в очень сложный период для сербской автономии, поскольку, воспользовавшись данным событием, венгерское правительство могло начать новое наступление на права автономии.⁴⁵ Первым проявлением этой тенденции становится политика Будапешта по навязыванию сербам кандидатуры нового патриарха Лукиана (Богдановича), являвшегося, по мнению консула, последовательным мадьяроном, который будет послушным исполнителем воли Будапешта в ущерб интересам сербского народа.⁴⁶

В. фон Штральборн полагал, что церковная жизнь сербов Венгрии стала заложницей межпартийной борьбы и столкновения интересов различных политических групп, не имеющей ничего общего с религиозной жизнью сербов. Патриархальная церковная автономия уходила в прошлое, а на ее место приходила светская политическая жизнь.⁴⁷ В этих условиях, на взгляд дипломата, Венгрия уничтожит церковную и школьную автономию сербов в ближайшее время. При этом собор сохранит часть своих прерогатив, но они будут носить либо номинальный характер, либо не будут исполняться на практике. Однако дипломат не сомневался в том, что сербский народ так легко не сдастся, отстаивая собственную свободу и защищая автономию.⁴⁸

44 Там же. Л. 131.

45 АВПРИ. Ф. 151. Политархив. Оп. 482. Д. 1508. Л. 33.

46 Там же. Л. 120.

47 Там же.

48 Там же.

В конце июля 1907 г. начал работу очередной сербский собор. Он сразу, по настоянию радикального большинства, отказался обсуждать законы, предложенные митрополичьим советом, став, на взгляд дипломата, ареной очередного витка политической борьбы. Радикалы обрушились с критикой на действия правительства Венгрии, подвергнув абстракции кандидатуру нового патриарха и выдвинув своего кандидата – епископа Г. Змеяновича.⁴⁹ В сентябре 1908 г. дипломат доносил об утверждении Богдановича патриархом, сербом пришлось подчиниться грубому диктату.⁵⁰ В избрании нового патриарха, В. фон Штральборн видел, победу мадьяризаторских сил в сербской автономии.

Одновременно, российский дипломат, признавал, что патриарх Лукиан имел ряд достоинств. Он был молод и энергичен, имел прекрасное образование, обладал хорошими административными качествами. Дипломат выражал осторожный оптимизм по поводу того, что возможно новый патриарх все же выступит в защиту сербской автономии, уже находясь в новой должности.⁵¹ Критикуя патриарха и духовенство за сотрудничество с правительством Венгрии, российские дипломаты отчасти понимали оправданность такой политики, поскольку важно было сохранить всеми доступными средствами автономию сербов, чтобы не дать Будапешту дополнительные основания для ее ликвидации. Они видели, что действия радикалов невольно способствовали установлению контроля Будапешта над автономией, что будет иметь для сербского народа самые отрицательные последствия.

В 1908 г. на Балканском полуострове разворачиваются грандиозные события, разрушившие, сложившийся статус-кво. Младотурецкая революция, аннексия Боснии-Герцеговины, провозглашение независимости Болгарии, осложнение взаимоотношений между Сербией и Австро-Венгрией дестабилизировали ситуацию на полуострове. Дипломаты вынуждены были сосредоточиться на анализе влияния данных событий на внутреннюю и внешнюю политику империи Габсбургов. Особо их волновала вероятность объявления Австро-Венгрией войны Сербии и военные приготовления австро-венгерской армии.

49 Там же. Л. 130.

50 АВПРИ. Ф. 151. Политархив. Оп. 482. Д. 582. Часть 1. Л. 95.

51 Там же. Л. 114.

В начале ноября 1908 г., после аннексии Боснии-Герцеговины и резкой реакции на эти события Сербии, российский дипломат отмечал рост антисербских настроений в венгерском обществе.⁵² Ведущие периодические издания страны призывали к заключению союза Австро-Венгрии с Османской империей и Болгарией с последующим началом военных действий против Сербии. Дипломат, практически не сомневался в возможном начале войны Австро-Венгрии с Сербией после заключения соглашения Вены с Портой.

В декабре 1908 г. В. фон Штральборн анализирует текст нового торгового соглашения Австро-Венгрии с Сербией. По его мнению, оно полностью было выгодно Венгрии, так как Сербии запрещался ввоз на территорию империи живого скота, а по остальным статьям сербского аграрного экспорта вводились серьезные ограничения, включая повышение таможенных тарифов.⁵³ Данное соглашение было невыгодно австрийской половине империи Габсбургов, ибо она страдала от дороговизны продовольствия, поступавшего из Венгрии. Цислайтания сильно зависела от импорта продовольствия. Соглашение, по мнению дипломата, наносило сильный удар по экономическим интересам Сербии.⁵⁴ Кроме давления Будапешта антисербский характер торгового соглашения, на взгляд В. фон Штральборна, объяснялся политическим фактором, так как Сербия в свое время отказалась от размещения военных заказов на предприятиях Австро-Венгрии. В Вене это расценили как проявление демонстрации дружбы по отношению России и Франции. В любом случае, несмотря на всю болезненность свертывания экономических связей с империей Габсбургов, Сербия ослабевала экономическую зависимость от Австро-Венгрии, не без проблем, но находя новые рынки сбыта для своей продукции, в чем консул видел позитивный момент для Белграда.⁵⁵

Правда, парламент Венгрии весной 1909 г. отказался ратифицировать данное соглашение из-за антисербских настроений большинства депутатов. Дипломат отмечал, что от затягивания подписания торгового соглашения Венгрия практически ничего не теряла. Она почти не поставляла промышленные товары в Сербию, а отсутствие сербской продукции вело к росту цен на продовольствие в империи Габсбургов, но австрийские и венгерские аграрии

52 Там же. Л. 159.

53 Там же. Л. 213.

54 Там же.

55 АВПРИ. Ф. 151. Политархив. Оп. 482. Д. 582. Часть 1. Л. 214.

от этого только выигрывали. Единственно, что смущало венгров, по мнению дипломата, так это мнение европейской общественности, осуждавшей затягивание Будапештом заключения торгового соглашения Австро-Венгрии с Сербией.⁵⁶

В начале 1909 г. В. фон Штральборн имел встречи с высокопоставленными венгерскими чиновниками, правда, их фамилии он не называл. Из этих контактов он выяснил, что в Будапеште вполне допускали возможность начала войны с Сербией и консул выяснил три направления, откуда австро-венгерские войска планировали начать наступление на Сербию (Южная Босния, Славония, Дунай).⁵⁷ Скрупулезно фиксируя все передвижения австро-венгерских воинских частей по территории Венгрии и Боснии-Герцеговины, В. фон Штральборн, обратил внимание на концентрацию жандармов в Южной Венгрии. По его мнению, данное мероприятие проводилось Будапештом на случай начала войны с Сербией, после чего могли последовать массовые аресты сербов в Южной Венгрии.⁵⁸

В середине марта дипломат доносил в посольство в Вене содержание выступления бывшего премьер-министра Венгрии И. Тисы в верхней палате парламента страны, где он призывал прекратить любые уступки Сербии, в том числе в экономическом плане, поскольку новые компромиссы с Белградом нанесут удар по интересам самой империи. В. фон Штральборн констатировал выражение И. Тисой настроений подавляющей части венгерской (мадьярской) общественности.⁵⁹

В конце марта – апреле 1909 г. в ряде венгерских газет прошла информация о нежелательности войны с Сербией, так как она приведет к большим жертвам и к тому же в Будапеште подозревали, что за действиями Сербии стояла Россия. В европейских политических кругах стали рассуждать о том, что главным сторонником войны являлись династия и австрийская половина империи, а Венгрия выступала против войны и более того, что в случае ее начала Транслайтания может воздержаться от активных боевых действий. В. фон Штральборн критически относился к этой информации, не

56 АВПРИ. Ф. 151. Политархив. Оп. 482. Д. 582. Часть 2. Л. 52.

57 Там же. Л. 25.

58 Там же. Л. 38.

59 Там же. Л. 32.

сомневаясь в полной поддержке Будапештом войны с Сербией в случае ее начала.⁶⁰

Российский дипломат в апреле 1909 г. обращает внимание МИД России еще на одно важное изменение в общественном настроении венгров (мадьяр). Если раньше они обвиняли в поддержке Сербии Россию, благосклонно относясь к Великобритании, то весной 1909 г. в венгерской печати в адрес Лондона звучала жесткая критика. Великобритания также обвинялась в поддержке Сербии. С одной стороны, это объяснялось желанием Лондона вытеснить Австро-Венгрию с сербского рынка, чтобы занять высвободившееся пространство для экспорта товаров из Великобритании. С другой стороны, британская сторона подозревалась в поддержке велико-сербской агитации в Южной Венгрии для ослабления Австро-Венгрии как союзницы Германии.⁶¹

В марте 1909 г. Австро-Венгрия выдвигает ультиматум Сербии с требованием немедленного признания аннексии Боснии-Герцеговины.⁶² Белград по настоянию России и ее союзников вынужден был пойти на этот не популярный в сербском обществе шаг. Ситуация на Балканском полуострове несколько разрядилась, что поставило новые задачи перед российскими дипломатическими миссиями в Австро-Венгрии, в том числе генеральным консульством в Будапеште.

Следовательно, генеральное консульство России в Будапеште проводила активную работу по сбору средств о положении сербов в Южной Венгрии. По мнению дипломатов, сербы по сравнению с другими национальными меньшинствами Трансильвании достигли больших результатов в развитии национальной идентичности, культуры и образования. Достижения сербов во многом, по мнению российских дипломатов, базировались на их экономических успехах. Сельское хозяйство, торговля, промышленность и ремесло в сербских районах Южной Венгрии активно развивались. Диплома-

60 Там же. Л. 44–45.

61 Там же. Л. 48–49.

62 П. А. Искендеров, „Сербия при Карагеоргиевичах“, В „Пороховом погребке Европы“. 1878–1914 гг., (Москва: „Индрик“, 2003), 382.

ты не сомневались в том, что большую роль в развитии сербского народа в Венгрии сыграла церковная и школьная автономия сербов, полученная ими еще в конце XVII в. Дипломаты высоко оценивали деятельность различных культурно-просветительских организаций, предпринимательских структур, церкви по сохранению национальной идентичности и культуры сербского народа.

Однако в начале XX в. сербская автономия оказалось под угрозой ликвидации. Генеральное консульство выделяло несколько конфликтов, дестабилизировавших автономию сербов. Во-первых – это желание правительства Венгрии уничтожить автономию, которая мешала мадьяризации сербов и способствовала развитию сербского сепаратизма. Во-вторых, автономию сотрясали острые конфликты, развернувшиеся между духовенством и светскими политиками, стремившимися оттеснить клир от управления финансами, получаемыми от управления огромной собственностью, принадлежавшей монастырям сербской православной церкви. На взгляд дипломатов, часть средств светские деятели стремились направить на политическую борьбу. В-третьих, конфликты начались между самими сербскими политиками, в результате чего на первые роли выходят сербские радикалы. Российские дипломаты не выражали симпатий к радикалам, они их обвиняли в распространении социализма и атеизма. Это могло подорвать авторитет церкви у сербов, на протяжении многих веков сохранявшей их национальную идентичность и культуру. Дипломаты полагали, что радикалы допускали большую ошибку, их вера в социализм, атеизм, социальное равенство, в конечном итоге, уничтожала все препятствия на пути проведения политики мадьяризации сербов. В тоже время, они были далеки от идеализации духовенства, вступившего на путь сотрудничества с правительством Венгрии и не раз фигурировавшего в различных скандалах.

Генеральное консульство России в Будапеште признавало факт сотрудничества не только духовенства с правительством Венгрии. Многие сербские политические деятели пытались установить контакты с правительством и венгерскими политическими партиями, видя в них союзников в деле защиты сербов, проживавших в Хорватии и Славонии. Правда, дипломаты признавали, наметившееся в начале XX в. сближение между сербскими и хорватскими политиками, что могло благоприятно сказаться на положении сербов в Хорватии и Славонии.

Российские дипломаты признавали влияние событий происходивших в Сербии на общественно-политическую ситуацию в сербских районах Южной Венгрии. Приезды сербских монархов в Транслайтанию, успехи Сербии во внешней и внутренней политике вызывали живой отклик со стороны сербов Венгрии и сочувствие с их стороны. Оккупация Боснии-Герцеговины Австро-Венгрией привела к обострению ее отношений с Сербией и Черногорией. В. фон Штральборн вполне допускал в конце 1908 – начале 1909 гг. возможность начала боевых действий между империей Габсбургов и Сербией.

Генеральное консульство России пристально следило за восприятием Сербии общественным мнением Венгрии. До переворота 1903 г. в Транслайтании не выражали беспокойства за политику Сербии, полагая, что она находится в дружеских отношениях с империей Габсбургов. После прихода к власти династии Карагеоргиевичей ситуация изменилась радикальным образом. Дипломаты отмечали постепенный рост в Венгрии антисербских настроений. Одним из проявлений данной тенденции становится отказ Будапешта заключить новое торговое соглашение с Сербией в кратчайшие сроки. Генеральное консульство допускало, что рост антисербских настроений могло негативно сказаться на положении сербов Южной Венгрии.

Несмотря на все проблемы, российские дипломаты, признавали, что сербы в Венгрии достигли значительных успехов в культуре, экономике, развитии национального самосознания, что позволяло им успешно противостоять политике мадьяризации и стойко защищать свои права. Даже ограничение церковной и школьной автономии не могло поколебать национальное движение сербов, занявших весомое место в экономическом и политическом пространстве Южной Венгрии в конце XIX – начале XX вв. Близость независимой Сербии только способствовала национальному возрождению сербов Южной Венгрии.

Источники и литература

Неопубликованные источники

- Архив внешней политики Российской империи. 151. Политархив.

Периодика

- *Торгово-промышленный Юг* (Одесса)

Литература

- Искендеров, П. А. „Сербия при Карагеоргиевичах“. В „пороховом погребѣ Европы“. 1878–1914 гг. Москва: „Индрик“, 2003.
- Ратнер, Н. Д. *Очерки истории пангерманизма в Австрии в конце XIX в.* Москва: Наука, 1970.

Резиме

Игор Крјучков

Србија и угарски Срби у извештајима Генералног конзулата Русије у Будимпешти на почетку 20. века (1901–1909)

Апстракт: Чланак сагледава перцепцију положаја Срба у Угарској и развоја независне Србије формирану код дипломата руског генералног конзулата у Будимпешти. Анализира се политика офанзиве мађарске владе на права Срба и узроци ове појаве. Скреће се пажња на повезаност између борбе Србије за јачање позиција на Балкану и односа Будимпеште према Србима у Угарској.

Кључне речи: Срби, Србија, Угарска, мађаризација, православна црква, аутономија, саборна црква, Нови Сад, Будимпешта

Почетком 20. века руске дипломатске мисије у Аустро-Угарској су активирале рад на прикупљању информација о националном покрету Словена и других етничких мањина Хабзбуршког царства, укључујући Србе који су живели у јужној Угарској. Овај чланак не говори о стању српског становништва у Хрватској и Славонији. Генерални конзулат Русије у Будимпешти обављао је важан посао на прикупљању информација о положају Срба у Угарској. На основу анализе архивских извора показано је да је у центру пажње руских дипломата била борба Срба за очување цркве и школске аутономије. Дипломате су учавале да догађаји у Србији утичу на развој ситуације у српским деловима Угарске.

УДК 327.88(497.1:439)"1948/1953"
314.151.3-054.72(=163.3/.6)(439)"1948/1953"

Оригинални научни рад
Примљен: 3. 7. 2017.
Прихваћен: 22. 12. 2017.

Péter VUKMAN
Institute of History, University of Szeged (Hungary)
vuximaxi@gmail.com

Political activities of *ibeovci* emigrants in Hungary (1948–1953)*

Abstract: As a consequence of the outbreak of the Soviet-Yugoslav conflict, Cominform emigrant communities were established in the Soviet Union and in Eastern Europe, including Hungary. The emigrants took an active part in the ongoing anti-Titoist propaganda campaign. This paper focuses on Lazar Brankov, the first leader of *ibeovci* emigrants in Hungary, his political activities and his role in organizing the emigrants' community in Hungary. Special emphasis is placed on their propaganda activities and the relationship between the emigrants and the Hungarian authorities. The article is based on archival research that was carried out at Hungarian archives.

Key words: Soviet-Yugoslav conflict, Yugoslav-Hungarian relationships, *ibeovci* emigrants, emigrants, Lazar Brankov

In early 1948, Stalin opened a “new cold war front” – this time within the Communist movement against Yugoslavia. This rapidly and dramatically escalating tension between the Soviet Union and Yugoslavia resulted in a complete isolation of Yugoslavia within the Communist sphere of the world. Economic blockade, military pressure and border incidents became a commonplace and anti-Titoist show trials took place in Albania, Bulgaria and Hungary. Moreover, the Soviet Union and its Eastern European satellites started a vigorous psychological and propaganda

* My research on the history of *ibeovci* emigrants in Hungary was funded by the Hungarian Scientific Research Fund (OTKA PD 108386).

campaign against Tito and the leadership of the Communist Party of Yugoslavia (CPY).¹

As an unexpected consequence of the conflict, so called “revolutionary”, “Cominformist” or “ibeovci” emigrant communities were established in the Soviet Union and Eastern European communist countries.² They originated from three different categories. The first comprised those Yugoslav citizens who had already lived in the Soviet Union and its satellite states when the Soviet-Yugoslav conflict started to escalate. Most of them were students who studied at different universities and military academies, the majority of them in the Soviet Union and Czechoslovakia. The second group comprised those Yugoslav diplomats who chose to emigrate during the escalation of the conflict. The third group consisted of those Yugoslavs who illegally crossed the Yugoslav border because they were strong supporters of Stalinist ideas.³

- 1 For the causes and consequences of the Soviet-Yugoslav conflict see: Leonid Gibianski, “The Soviet Bloc and the Initial Stage of the Cold War. Archival Documents on Stalin’s Meetings with Communist Leaders of Yugoslavia and Bulgaria, 1946–1948”, *Cold War International History Project Bulletin*, March, (1998), 112–134; Leonid Gibianski, “The 1948 Soviet-Yugoslav Conflict and the Formation of the ‘Socialist Camp’ Model”, *The Soviet Union in Eastern Europe, 1945–1989*, eds Odd Arne Westad, Sven Holtmark, Iver B. Neumann, (New York: St. Martin’s Press, 1994), 26–46; Jeronim Perović, “The Tito–Stalin Split. A Reassessment in Light of New Evidence”, *Journal of Cold War Studies* 2, (2007), 32–63; Svetozar Rajak, “The Cold War in the Balkans, 1945–1956”, *The Cambridge History of the Cold War*, Vol. I, eds Melvyn P. Leffler, Odd Arne Westad, (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 198–220, especially from 208.
- 2 For the history of *ibeovci* emigrants in Eastern Europe see: Petar Dragišić, “Napred – List jugoslovenskih emigranata (pristalica Kominforma) u Bugarskoj”, *Tokovi istorije* 3–4/2005, 125–142; Момчило Митровић, Слободан Селинић, “Југословенска информбироовска емиграција у источноевропским земљама, 1948–1964”, *Tokovi istorije* 1–2/2009, 31–54; Petar Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi 1944–1949*, (Beograd: INIS, 2007), 232–250; Slobodan Selinić, *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi 1945–1955*, (Beograd: INIS, 2010), 355–444; Ondřej Vojtěchovsky, *Z Prahy proti Titovi! Jugoslovánská prosovětská emigrace v Československu* (Praha: Filozofická fakulta Univezity Karlovy, 2012). - Vojtěchovský’s monograph has recently been published in Zagreb: Ondřej Vojtěchovský, *Iz Praga protiv Tita: Jugoslavenska informbiroovska emigracija u Čehoslovačkoj* (Zagreb: Srednja Europa, 2016). For the *ibeovci* emigrants in Hungary see: Vukman Péter, “*Harcban Tito és Rankovics klikkje ellen*” *Jugoszláv politikai emigránsok Magyarországon (1948–1980)*, (Budapest–Pécs: ÁBTL–Kronosz, 2017), in Serbian: Péter Vukman, “Jugoslovenski politički emigranti u Mađarskoj (1948–1949)”, *Mađari i Srbi sa dve strane promenjive granice 1941–1948*, Tematski zbornik radova, ur. Hornyák Árpád, Zoran Janjetović, Bíró László, (Budapest: MTA BTK Történettudományi Intézete, 2016), 351–383.
- 3 Ivo Banac, *With Stalin Against Tito. Cominformist Splits in Yugoslav Communism*, (Ithaca–London: Cornell University Press), 222–223; Митровић, Селинић, “Југословенска

Their collective was organized in Hungary, too. Based on contemporary Hungarian archival sources, they were organized in a rather small and closed community. Between 1948 and 1953, their number was no more than 132. The emigrants' community in Budapest served as a useful tool in everyday propaganda warfare against Yugoslavia. They wrote and distributed different articles in emigrant papers, and participated in daily radio broadcasts in Yugoslavia.

However, a detailed analysis of every aspect of this community would exceed the limits of a scientific article. Therefore, the aim of this paper is to provide a reader with an overview of their political activities and their relationship with Hungarian authorities. The first part of the article focuses on Lazar Brankov, the first and most important leader of *ibeovci* emigrants in Hungary, and his role in organizing the life and political activities of this community. The second part of the article deals with the emigrants' political activities while the final chapter highlights the life aspects of emigrants in Hungary under the fourfold control.

Lazar Brankov, the first leader of ibeovci emigrants in Hungary

One of the most important steps in the formation of the emigrants' community in Hungary took place on 25 October 1948 when Lazar Brankov, chargé d'affaires of the Yugoslav embassy in Budapest, emigrated on his free will and probably with the full knowledge of the Hungarian and Soviet leaders.⁴ Six other diplomats and employees of the embassy followed on the same day, and two others the day after that. In those two days, 14 new members were added to the emigrants' community that was currently taking shape.⁵

информбироовска емиграција”, 35. For the Yugoslav students who studied abroad see also: Мирослав Перишић, *Од Стаљина ка Сартру. Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958*, (Београд: Завод за уџбенике, 2012), 177–220.

- 4 For the life and political activities of Lazar Brankov in English see: Péter Vukman, “A Yugoslav Diplomat in Hungary: Lazar Brankov (1945–1949)”, *Vojvodanski prostor u kontekstu Evropske istorije*, ur. Vladan Gavrilović, Svetozar Boškov, (Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu, 2014), 513–524; Péter Vukman, “Lazar Brankov and the Yugoslav Communist Emigrants in Hungary (1948–49)”, *Razprave in Gradivo. Treatise and Documents*, Vol. 73, No. 1, (2014), 67–85.
- 5 The National Archives of Hungary (MNL OL) M–KS 276, f. 68, cs. 67, ő. e. 21. - Two of the diplomats, namely press secretary Ozren Krstonošić and vice-consul Branislav Doroslovački, had closer relations with Brankov. All three of them were born at Stari Bečej, and owed their posts at the embassy to Brankov's personal intervention in ear-

Brankov's emigration was more than a simple desertion. In this way, Mátyás Rákosi, secretary general of the HWP, got hold of a diplomat of high stature and political calibre, whom he could use during the "fight" against Tito and the Yugoslav Communist leadership. With his former political activities and reputation, Brankov could easily be displayed as a potential leader of an all-emigrant organization or as a member, or even the head of a Yugoslav government in exile. Moreover, by putting Brankov in the middle of a creative stage of the anti-Titoist propaganda warfare, Rákosi could demonstrate the „deviance of the Titoist system” to the Hungarian public. The name of the *chargé d'affaires* of the Yugoslav embassy was well known in Hungary. Brankov, who was born in Stari Bečej in Vojvodina and could speak Hungarian fairly well, had been continuously living in the country since February 1945 when he was appointed to the Yugoslav mission to the ACC. From then onwards, he held important positions, first at the military mission, and later at the Yugoslav embassy. He had a role in many important issues affecting the two neighbouring countries, including the extradition of war criminals, the reparations, and the real or imagined complaints of the South Slavic minorities in Hungary. After the expulsion of the Ambassador Karlo Mrazović, he became the highest ranking Yugoslav diplomat at the embassy as *chargé d'affaires*. At the same time, he had access to the leading political and party circles. Therefore, it was not surprising that Rákosi himself had been trying to persuade him to emigrate since August 1948.⁶

After he had emigrated, Brankov immediately took an active part in the ongoing propaganda warfare against Yugoslavia. He made speech-

ly 1947. Also, it was Brankov who persuaded them to follow him into exile, where both of them took an active role in the anti-Titoist work of the emigrant community. Péter Vukman, "Négy óbecsei kommunista diplomata Magyarországon. Lazar Brankov, Živko Boarov, Branislav Doroslovački és Ozren Krstonošić politikai tevékenysége", *Bácsország* 2, (2011), 136–144.

- 6 For this see: Archives of Yugoslavia (Arhiv Jugoslavije - AJ), F. 507, CKSKJ IX-75/1-28. - Some of the archival documents also suggest that Brankov might have emigrated with the knowledge and assistance of the CPSU. Also in August 1948, Brankov wrote a letter about his dilemmas to the Soviet communists and had had a meeting with Soviet diplomats in October, shortly before he emigrated. He recalled it in September 1954 as such: "The secretary of the Soviet embassy let me know their decision in the middle of October. At first, he asked me what I was intent to do, to go back [to Yugoslavia] or to emigrate. I answered that it made no difference to me, use me as it serves best the case [e. g. anti-Titoist campaign]. He then replied that according to their decision, I should emigrate." Historical Archives of the Hungarian State Security, Budapest (ÁBTL), 2.1. I/109-a, 224–225.

es against Tito at mass rallies, including the congress of the Democratic Alliance of Southern Slavs in Hungary (MDDSZ) in Baja on 14 November 1948; he wrote articles in the party daily *Szabad Nép* and in the emigrants' paper *Nova Borba*; and he gave interviews "on the guilty deviation of the Titoist clique" to the journal of the Hungarian-Yugoslav Society (*Déli Csillag*) and Radio Budapest. The Hungarian Communist leadership also sent him to agitate among the South Slavic minorities in Hungary and propagate the official standpoint concerning Tito and the Yugoslav policies.⁷

It is natural that the propaganda machines of the Soviet Union and its Eastern European satellites tried to use each emigration and desertion for their own benefit. Their aim was to discredit the Yugoslav system and to emphasize the improper nature and deviation of Tito's policy from the official Soviet line. Brankov's emigration launched a whole series of note exchanges between the two neighbouring countries. Between 26 October and 10 November Yugoslavia sent eight notes to the Hungarian ministry of foreign affairs.⁸ Following his emigration, the total of 12 diplomats were expelled: nine from the Yugoslav embassy in Budapest and three Hungarian diplomats from Belgrade.⁹

Apart from the officially recurrent propaganda interviews and speeches, Brankov took a more serious part in the anti-Yugoslav campaign and immediately set to the task of organizing the emigrant community. After the discussions he had had in Prague with the leaders of the local emigrants, Brankov wrote a four-point working plan on 12 November in which he proposed relocating the headquarters of the emigrants' paper, *Nova Borba* to Budapest and establishing three logistic bases for its more efficient distribution close to the Yugoslav-Hungarian border, in the areas of Szeged, Pécs and Nagykanizsa. He also suggested that the MDDSZ and its paper, *Naše novine*, should be more involved in anti-Titoist propaganda warfare, and that the Serbian language program of Radio Budapest should be quadruplicated and the standard of its programs improved. Brankov also found it important that the cooperation between the emigrants and

7 Vukman, "Harcban Tito és Rankovics klikkje ellen", 51–54.

8 MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-1/a-0218/1948, (1.d.); MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-3/i-0224/1948, (1.d.), 0269/1948; MNL OL XIX-J-1-j-Jugoszlávia-3/c-796/pol/res/1948, (3.d.).

9 Altogether 40 Yugoslav diplomats and employees were expelled from Hungary between 6 August 1948 and 1 February 1950. *White Book on Aggressive Activities by the Governments of the USSR, Poland, Czechoslovakia, Hungary, Rumania, Bulgaria and Albania towards Yugoslavia*, (Beograd: Ministry of Foreign Affairs of the Federal People's Republic of Yugoslavia, 1951), Appendix 12, 465.

the general public through the different press organs and radio programs be as wide as possible. His proposals were discussed and his argumentation accepted by the Secretariat of the HWP on 24 November 1948, except that it recommended the establishing of a *temporary* instead of a *permanent* editorial board.¹⁰ The Political Committee accepted nearly all Brankov's suggestions at the meeting that was held the following day.¹¹

While being involved in related tasks, Brankov considered the South Slavic radio programs had a high priority. Still, his cooperation with the leaders of Radio Budapest was not smooth. In his memorandum to the Secretary of the HWP on 12 January 1949, Brankov resented the fact that the emigrants had not been involved in the preparation of the Serbo-Croat radio programs, had been left out from the decision-making process and had not been regularly consulted on the programs being broadcasted. Brankov also raised objections to the planned South Slavic radio programs. Instead of rather varied and entertaining programs, he suggested that the articles and theoretical papers of the emigrant press be read, on Radio Moscow in particular. He also recommended that a short, soul-stirring text, containing references to the "basic conclusions of Tito's betrayal", should be read before each broadcast.¹²

The everyday working relations between the emigrants and the leaders of the radio did not improve. In late April, Brankov protested because he was not sufficiently involved in the editorial work and because they did not broadcast the programs previously agreed on. He also argued that the weekly meetings of the editorial board were too short, the texts were not accurately translated into Serbian, and resented the fact that not even one copy of the Yugoslav papers was available for the emigrants.¹³ Having accepted Brankov's critical remarks, Rákosi ordered that Brankov must receive the utmost opportunities to carry out his work – "under sufficient control".¹⁴

Besides the South Slavic radio programs, another important method for propagating the Soviet standpoint was the illegal circulation of pamphlets, leaflets and brochures in the Yugoslav territory, including the copies of the emigrants' papers. Brankov also insisted that the emigrants establish connections with the members of the Yugoslav embassy in Bu-

10 MNL OL M–KS 276, f. 68, cs. 16, đ. e. 54–57.

11 MNL OL M–KS 276, f. 53, cs. 15, đ. e. 3. and 18.

12 MNL OL M–KS 276, f. 54, cs. 30, đ. e. 29–30.

13 MNL OL M–KS 276, f. 66, cs. 35, đ. e. 71–76.

14 MNL OL M–KS 276, f. 66, cs. 35, đ. e. 71.

dapest and the Yugoslav citizens who were living in the Hungarian capital (over 600 of them), improve their activities and carry out more tasks among the South Slavic minorities, whom he regarded as the outposts of Titoist propaganda. Therefore, he considered the role of the teachers who taught at minority schools especially important.¹⁵

During the organizational work, Brankov participated in important meetings with other *ibeovci* emigrant leaders, for example Pero Popivoda, wartime chief of staff of the Titoist partisans, and Radonja Golubović, former Yugoslav ambassador to Romania. The main aim of these meetings was to synchronize the activities of the emigrant leaders. Brankov had talks with Popivoda and Golubović in Bucharest in the period from 15 January to 7 February 1949. During their discussions, the three emigrant politicians analysed the situation of the emigrant communities and passed a resolution on strengthening the emigrant organizations. Therefore, they decided to establish a kind of an action committee whose main task was to improve the agitation and propaganda warfare, raise the quality of *Nova Borba* and solve certain problems concerning the radio broadcasts.¹⁶ Brankov's report on his discussions and his suggestions were dealt by the party secretariat of the HWP on 16 February. Among other things, it decided to appoint Brankov to the position of political advisor of the South Slavic language programs of Radio Budapest. Only one, still rather important, condition was added: Brankov must hold preliminary discussions on the theoretical topics with Mihály Farkas, Minister of National Defence and member of the Central Directorate and Political Committee of the HWP.¹⁷

Brankov apparently performed an increasing number of tasks; therefore, his arrest as a "Titoist agent" came as a huge surprise. The circumstances of his arrest were rather confusing. The Hungarian authorities had probably begun to plan his arrest as early as in the spring of 1949, but the Soviet cadres objected to it. Still, Brankov was arrested in the Soviet capital on 21 June 1949.¹⁸ His role of an emigrant leader ended here, although he had another, much more important role to perform in the anti-Titoist propaganda campaign later that year. (This issue shall be assessed later in the paper.)

15 MNL OL M-KS 276, f. 54, cs. 30, ő. e. 31–32.

16 MNL OL M-KS 276, f. 54, cs. 30, ő. e. 25–27.

17 MNL OL M-KS 276, f. 54, cs. 30, ő. e. 4.

18 ÁBTL 2.1. I/109, 149. and 272.

The political activities of ibeovci emigrants in Hungary

The political emigrants, in general, showed three correlative types of activities in their „fight” against Tito and the CPY leadership: (1) they actively participated in the propaganda warfare against Yugoslavia – through writing and distributing different printed material, e.g. journals and leaflets, and working at the South Slavic sections of the nationwide radio stations; (2) they took steps in order to establish an alternative (“real”) communist party – with the possibility of a government-in-exile; and (3) they carried out different subversive activities in Yugoslavia. Based on former Yugoslav sources, 98 emigrant centres were established to coordinate their political activities – 35 of them in the Soviet Union, 17 in Bulgaria, 13 in Romania, 12 in Czechoslovakia, 12 in Hungary, and 9 in Albania.¹⁹ Unfortunately, in Hungarian archival sources, no reference can be found to these emigrant centres; they therefore might refer to the regional departments of the State Protection Authority (ÁVH) and the border patrol police. In Hungary, the emigrants took an active part in the anti-Titoist propaganda warfare. They participated in the editorial work of the South-Slavic language department of Radio Budapest, and more importantly, they wrote articles for several daily or weekly papers and periodicals condemning Tito’s internal and foreign policy. The emigrants also carried out different subversive activities in Yugoslavia and they were used as a primary source of information, too, especially at the beginning of the Soviet-Yugoslav conflict.

It must be noted here that the emigrants’ community in Hungary did not play the leading role within the *ibeovci* emigrants’ communities. It was Lazar Brankov who had the necessary gift and aptitude to become one of the leaders of the whole community. After his arrest, the emigrants in Hungary were short of such a talent. Therefore, they were of secondary importance to the emigrants’ communities in Moscow and Prague. For example, *Nova Borba* was first published in Prague on 25 September 1948, years earlier than the emigrants’ own paper in Hungary (*Za ljudsko zmag*). Even its editor in chief, Boris Verstovšek, secretary of Yugoslav delegation to the UN (January–June 1948), was sent from Czech capital by the order of Pero Popivoda, but not even he was considered entirely reliable by the Hungarian authorities. It is also true that both communities lived

19 Радојица Лубурић, “Југословенска информбирова емиграција између илузија и стварности (1948–1953)”, *Istorijski zapisi* LXX, (1997), 5.

their lives under manifold control and their main task was to produce and distribute propaganda material against Tito's regime.²⁰

It should also be noted that the anti-Titoist propaganda warfare and scandal-mongering were not reduced only to the activities of the *ibeovci* emigrants and neither were they the ones who took the leading part therein. For Rákosi and the HWP leadership, the emigrants were important as a relatively cheap *tool* that was easy to use in order to keep the anti-Titoist public opinion on pilot light without risking the further escalation of the conflict. The broadcasting of South Slavic radio programs, writing of articles for different periodicals and distribution of brochures were important not only for the propaganda warfare against Tito and the CPY leadership but also because it could strengthen the morale and awareness of shared affinities among the emigrants themselves.

The transmission of South Slavic radio programs to Yugoslav territory steadily increased, both in the number and duration of the programs. Most of them were transmitted from Moscow and Sofia.²¹ In Hungary, Radio Budapest started the transmission of its regular Serbo-Croatian programs on 30 August 1948, though quite short and as part of its late-night program.²² In order to reach the widest audience possible, the authorities started to consider the possibility of short-wave transmission to Yugoslav territory in the spring of 1949 but this idea encountered serious technical and financial difficulties.²³ Still, Radio Budapest finally started the transmission of short-wave radio programs; the South Slavic section of the Short-Wave Department produced 145 minute-long daily program in April 1951.²⁴ On the other hand, the second, short-wave length program of Radio Budapest (Radio Petőfi) could have been received only in Slovenia and in the northern regions of Yugoslavia, therefore, only a much shorter

20 Vukman, "*Harcban Tito and Rankovics klikkje ellen*", 124, 148. For the propaganda activities of the Prague community see: Vojtěchovsky, *Z Prahy proti Titovi!*, 121–143.

21 Митровић, Селинић, "Југословенска информбироовска емиграција", 41.

22 From November 1948 the ministry of foreign affairs and the Hungarian embassy in Belgrade joined in the preparation of the radio programs. The main task of the embassy was to provide news with sufficient quality and quantity. Although the embassy considered the political value of the news reports satisfactory, it had already complained about their lack of actuality. MNL OL XIX-J-4-a 8. d. 220/pol-1948. p. 120.

23 MNL OL XIX-J-4-a 12. d. 139/szig.biz-1952. p. 209–211. and 12. d. 104/szig.biz-1952. p. 213–214.

24 MNL OL M-KS 276, f. 98, cs. 115, ő. e. 3.

program (65 minutes a day) of the first station (Radio Kossuth) could have been heard in all parts of the country.²⁵

There is only insufficient information about the number and editorial activities of the *ibeovci* emigrants. It is certain that six emigrants were employed full-time at Radio Budapest in September 1951 while others wrote articles that were broadcasted in the program. However, the HWP considered the cost of employment of even these six emigrants too much as their work lacked the expected standard. It criticised not only the behaviour of the emigrants, which the party leaders regarded as passive and destructive, but also the negligence during their work and the poor quality of their articles. As a solution, the HWP suggested that at least some of the emigrants be dismissed.²⁶ Although dismissals and relocations did take place, the number of the editorial staff was not reduced. The editorial board consisting of six emigrants became permanent, although relocations did take place in later years, too.²⁷

Another effective propaganda tool as well as a useful medium in the anti-Titoist mud-slinging was the printed press. It was the emigration of Lazar Brankov that received the widest publicity in matters related to the *ibeovci* emigrants in Hungary as Rákosi wanted to exploit and utilize it as much as possible. Therefore, no less than seven articles were published on this topic in *Szabad Nép*, the official party journal, between 28 October and 16 November 1948. The *ibeovci* community in Hungary never received such public attention in later years. Their lives and political activities rarely had any news value. Apart from a few examples, the life and fate of the *ibeovci* community in Hungary was rarely worth publishing in the Hungarian-language papers with nationwide circulation from late 1949.

There were at least three reasons for this overshadowing and lack of interest. Firstly, it is unlikely that the Hungarian general public had any interest in the fate of the emigrants, it is even probable that the vast majority of them had simply no knowledge of the existence of this community at all. Secondly, the propaganda activities of the emigrants were aimed at the Yugoslav people and the South Slavic minorities in Hungary but not

25 MNL OL M–KS 276, f. 98, cs. 115, ő. e. 3–4.

26 MNL OL M–KS 276, f. 98, cs. 115, ő. e. 34–35.

27 Apart from the South Slavic department, Radio Budapest operated nine other foreign language sections, including the Italian, French, English, Spanish, Finnish, German, Austrian (sic!), Turkish and Greek sections. The Yugoslav section was one of the largest among them, after the Italian and the Greek sections. MNL OL M–KS 276, f. 98, cs. 115, ő. e. 75–76. For the *ibeovci* emigrants' role in the propaganda activities of Radio Budapest see: Vukman, "Harcban Tito és Rankovics klikkje ellen", 133–138.

the native ethnic Hungarians as such. And thirdly, from the early 1950s, Yugoslavia as a topic was pushed into the background, although the economic and military assistance of the Western powers to Tito, some of the border incidents and a few desertions could cross the threshold of interest and could have some additional news value.²⁸

A much greater number of articles written by the emigrants was published in *Naše novine*, the official journal of the Democratic Alliance of the Southern Slavs in Hungary. Based on my analysis, at least 26 emigrants were authors of one or more articles during the Soviet-Yugoslav conflict. The total of 90 articles written by *ibeovci* emigrants were published in *Naše novine* during this period, which means that it might have had an additional function as an emigrant paper. Exactly one third of the articles was published in 1951, while in 1952 and 1955, 18 and 16 articles were published, respectively. However, it is also true that these figures can only be considered high and significant if we compare them to the number of *ibeovci* emigrants. If we consider the total number of the authors and articles published in *Naše novine*, the number of emigrant authors and their articles was nearly insignificant.²⁹

As to their content, the articles covered wide, and in some sense varied, topics, starting from the Soviet help in building the so called “peoples’ democracies” and the “fight against the American imperialism” to the actual situation in Yugoslavia and the resistance against Tito’s regime. Still, most of the articles written by the emigrants covered different domestic topics and minority issues, such as the “achievements” of the Hungarian internal policy, the “successes” of the planned economy, the “building of socialism”, the agricultural “revolution”, experiences of collectivization among the South Slavic minorities, their possibilities for education and their cultural organizations. In some cases, the author’s actual employment reflected the topics of his articles. For example, Obrad Dobanovački, director of a grammar school in Budapest, wrote four articles on the current situation of South Slavic minority education and cultural achievements, Ahmed Seljahudin, a student of veterinary medicine,

28 Vukman, “*Harcban Tito és Rankovics klikkje ellen*”, 138–143.

29 In his partial data handbook Danilo Urošević collected 5534 articles from 996 authors 996 for this period. (Dr. Danilo Urošević, *A Naše novine válogatott repertórium – Selektivni repertorijum Naših novina*, (Budapest: Szerb Országos Önkormányzat, 2000)). Therefore, the emigrants represented no more than 2.6 per cent of the authors and wrote 1.6 per cent of the articles. Most of the emigrants wrote only one or two articles, except for Ivan Mokuter who (also under the pseudonym Ivan Ivanović) wrote altogether 21 articles. Vukman, “*Harcban Tito és Rankovics klikkje ellen*”, 147.

summarized the annual stock farming exhibition, while Ivan Mokuter, Vlado Peteršić and Ljubomir Tomić could lure their literary talent with one or two poems and short novels.³⁰ The topics covering the minority issues also implied that the emigrants had a role, although a minor one, in persuading the South Slavic population of Hungary about the importance of fighting against Tito and strengthening their stance against the Yugoslav leadership and supporting Rákosi in this conflict.

It was also Lazar Brankov who first suggested Rákosi to publish a local emigrant paper – to be more precise, to relocate the editorial board of *Nova Borba* to Budapest, but the emigrants own paper in Hungary, the Slovenian *Za ljudsko zmagu*, was not published until 1 May 1951. The preparations for its publication intensified in the spring of 1951, after Moscow had put enough pressure on the HWP leadership. Even the organization of its editorial board was decided in the Soviet capital. Boris Verstovšek from the Prague emigrant community was appointed editor in chief; he arrived to Hungary solely for this reason. Other members of the editorial board were Gojko Trbović, Albert Svetina and Franc Majcen.³¹

It was published as a monthly paper first, but having taken the other emigrant papers as an example, the Department of International Relations of the Central Directorate of the HWP decided in the middle of August that it should be published three times a month.³² The next change took place by the order of the emigrants' Coordinating Committee from Moscow and *Za ljudsko zmagu* became published as a weekly paper with increased number of pages from 15 October onwards.³³ Its weekly publication became permanent, same as the numerous difficulties of editorial work. Some of these were material or financial, as it was quite difficult even to acquire a typewriter with special Serbo-Croatian characters or to repair the machines that had gone wrong.³⁴ The cutting of costs that became necessary because of the current economic situation in Hungary reached the journal in January 1953. As a part of rationalization and opti-

30 Vukman, "Harcban Tito és Rankovics klikkje ellen", 147–148.

31 MNL OL M–KS 276, f. 65, cs. 105, ő. e. 69.

32 MNL OL M–KS 276, f. 98, cs. 146, ő. e. Versztovsek Borisz Bebrics elvtársnőnek. Budapest, 1951. augusztus 7. and Válasz Versztovsek elvtársnak. 1951. augusztus 17, [Boris Verstovšek to comrade Bebrics, 7 August 1951, and Reply to comrade Verstovšek, 17 August 1951].

33 MNL OL M–KS 276, f. 98, cs. 146, ő. e. Feljegyzés a titkárságnak. 1951. szeptember 18, [Note to the Secretariat, 18 September 1951].

34 MNL OL M–KS 276, f. 98, cs. 146, ő. e. Sátor János elvtársnak. 1953. szeptember 14, [To comrade János Sátor, 14 September 1953].

mization of cost efficiency, the subscription to different English-language papers was cancelled (as justification, the members of the editorial board could not understand them, either), private phone calls were forbidden, and fee payment was tightened, to name just a few measures.³⁵ The lack of qualified and professional working force and the constant rotation among the staff resulted in more serious problems. The standard of submitted and published articles was regularly below the expected level of quality. It also turned out that even the emigrants themselves rarely read them. The new editors, too, lacked the necessary skills, and were short of routine and talent. They had to speak at least three languages – Serbian, Slovenian and Hungarian – perfectly, which caused serious hardship for most of them. The emigrants themselves were fully aware of this as the following short quotation clearly shows it: “To be honest, everyone in the editorial board lacks experience and aptitude to solve all the problems that appear during our work.”³⁶

Life under fourfold control. The emigrants and the State Protection Authority

In the meantime, the emigrants lived and worked under fourfold control: (1) the emigrants’ own leadership and summit organs in Moscow, (2) the Hungarian Workers’ Party and its relevant departments, (3) their own local leadership in Hungary, and (4) the Hungarian State Protection Authority (ÁHV) that also kept them under constant surveillance. This hierarchical subordination and continuous surveillance practically excluded the slightest possibility of the emigrants’ independent initiatives or the expression of their own opinion.

The most important decisions concerning and affecting all the emigrants’ communities, including the one in Hungary, were made in Moscow by the emigrants’ own organisation, in close cooperation with, subordination to, and preadmission of the Foreign Relations Department of the Central Committee of the CPSU. If one important person should be singled out, that would be Pero Popivoda who controlled and organized many aspects of the lives and political activities of *ibeovci* emigrants in Hungary. He

35 MNL OL M–KS 276, f. 98, cs. 146, ő. e. Feljegyzés Bebrits elvtársnőnek. Budapest, 1953. január 13, [Minute to comrade Bebrits, 13 January 1953].

36 MNL OL M–KS 276, f. 98, cs. 146, ő. e. Jelentés a Za ljudsko zmago szerkesztőségének munkájáról 1952. október, [Report on the editorial work of Za ljudsko zmago, October 1952].

instructed the HWP and the emigrants' own leadership in Hungary many times. His polite request to Mátyás Rákosi were actually orders that the general secretary of the HWP did not dare to object to, most of the time.

One level below, in Hungary, the central organs of the HWP, including the Political Committee, Central Directorate and Secretariat, had an important say in questions related to the emigrants. Within this small circle of Communist politicians, Mátyás Rákosi remained the ultimate source of authority. On several occasions, the party leadership did not dare to make a decision on its own, but rather asked for Moscow's preliminary advice. Still, the cooperation and personal contacts between the Party and the emigrants were far from smooth; the latter repeatedly complained about their alleged negligence. On the second anniversary of the publication of the Bucharest resolution, on 28 June 1950, for everyday contact and the handling of the daily routine tasks, the Secretary of HWP created a South Slavic sub-department within the Department of Agitation and Propaganda Warfare of the Central Directorate with Sándor Szentivánszki as its head. It was probably his knowledge of the Croatian language that made him the most suitable person for this position. From March 1951, he entirely devoted his working hours to the emigrant-related issues. However, in January 1952, he was moved to a small company as a manager, and the ongoing issues were conveyed to the Department of Foreign Relations within the Central Directorate lead by Anna Bebrits. The department had already argued for this transformation, partly because this change should have been made in accordance with the changes that had taken place in the Soviet Union and its other Eastern European satellites, and partly because all problems and issues affecting the different political emigrant communities in Hungary (Yugoslav, Greek and Spanish) were dealt with at the same department. Everyday contact with the *ibeovci* emigrants was assigned to Sándor Kalmár in May 1952. Although, at first, the emigrants benefited from his work and had confidence in him, from 1953 on, everyday contact between Kalmár and the emigrants reduced significantly as the handling of the problems of the Greek and Spanish political emigrant communities were also assigned to him. For months, Kalmár was compelled to devote his energy entirely to the Spanish emigrants, therefore, he had no time to pay attention to the *ibeovci* emigrants.³⁷

Moreover, the emigrants had their own leadership in Hungary. As it has already been mentioned, the first *de facto* leader of the emigrants

37 MNL OL M-KS 276, f. 55, cs. 190, 8; 55, cs. 205, ő. e. 4; 98, cs. 5, ő. e. 190; 98, cs. 139, ő. e. 84-85 and 151; Vukman, "Harcban Tito és Rankovics klikkje ellen", 119-123.

was Lazar Brankov. It was again Brankov who insisted on the election of a leadership, but this first, three-member collective body was “elected” only after Brankov had already been arrested in Moscow in June 1949. Its members were Milutin Velemir, Gojko Trbović and Žarko Ljuboljev. Regardless of the ongoing scandals, the trio managed to keep their position nearly for a year; they were replaced by a five-member leadership on the congress of the *ibeovci* emigrants in Hungary on 13–14 May 1950. Its members were Đorđe Burgijašev, Albert Svetina, Dušan Grujić, Lajos Dudás and Kálmán Nyitrai. However, it was repeatedly reorganized and reshuffled – in accordance with the orders of the so-called Co-ordinating Committee, the governing body of the *ibeovci* emigrant communities in the Soviet Union and in Eastern Europe that time. On 12 February 1952, another, and again larger, leadership was created. It consisted of seven people, including Bogdan Pejović, Gojko Trbović, Franc Majcen, and Péter Berkes. Its head, as first among equals, was Boris Verstovšek. Only two of its members, namely Albert Svetina and Đorđe Burgijašev remained from the previous leadership, but these two people were arrested with prefabricated charges shortly afterwards.³⁸ Because of the continuous scandals and ongoing reorganisation, it is not surprising that neither the emigrants themselves, nor the HWP’s leadership had little trust in them. Therefore, the Secretariat of HWP asked the Alliance of Yugoslav Patriots, successor of the Co-ordinating Committee, in November 1953 to send someone “with great organizing skills” and “strong perception of politics” to lead the *ibeovci* community in Hungary.³⁹ They never found such a person and it soon became a marginalized and neglected issue as the Soviet-Yugoslav relationship started its long and slow process of normalization. In February 1954, Rákosi finally tried to solve the problem with the appointment of a new, temporary committee.⁴⁰

The forth element in the control of the *ibeovci* emigrants in Hungary came from the State Protecting Authority (ÁVH).⁴¹ The emigrants had a complex relation to the ÁVH. They were not able to make any decisions, however important or irrelevant they were, without the previous consent of the ÁVH. The emigrants first met their agents nearly immediately after they illegally crossed the border. As they emigrated for political reasons,

38 Vukman, “*Harcban Tito és Rankovics klikkje ellen*”, 115–118, 123–124.

39 MNL OL M–KS 276, f. 54, cs. 280, ő. e. 5 and 79.

40 MNL OL M–KS 276, f. 54, cs. 307, ő. e. 27.

41 For the rather complex and ambiguous relationship between the emigrants and the ÁVH see: Vukman, “*Harcban Tito és Rankovics klikkje ellen*”, 163–170.

they tried to find the nearest border police station where they were interrogated by the border guard. Sometimes at least one inspector of the secret police was also present. If not, the refugee was interrogated separately shortly afterwards. These interrogations were necessary prerequisites for their affiliation with the emigrants' community. At later stages, at least one representative of their community participated in the interrogation process.

Apart from the individual motives and circumstances of going into exile, ÁVH agents were also interested in the Yugoslav economic and political situation, everyday hardship and living conditions, the anti-Titoist mood in general, and in the Yugoslav secret police (its aims, structure and working practices) in particular. Therefore, the emigrants were a useful source of information, especially in the early years of the Soviet-Yugoslav conflict. A number of emigrants were interrogated later, too, in connection with the internal personal conflicts, when a fellow emigrant was arrested (based on real or prefabricated charges) or after a Yugoslav agent had been caught.

In the meantime, the ÁVH also recruited agents among the emigrants and used them in investigation missions in the Yugoslav territory. Unfortunately, most of them failed and got caught by the Yugoslav border patrol or the State Security Administration (UDB), so the ÁVH stopped employing them for subversive activities in the Yugoslav territory in 1950. In some cases, after a successful mission, the recruited emigrants refused to go back to Yugoslavia. In other cases, the emigrants had to prove their anti-Titoist stance with these missions as a prerequisite for their admission to the *ibeovci* community. The ÁVH also recruited agents among the emigrants in order to spy their fellow members, which again referred to the lack of trust between the authorities and the emigrants. Personal and fraternal relations, acquaintances were useful features when the ÁVH was deciding whom to use as an agent. However, previous employment with the UDB or in officer ranks at the Yugoslav army would easily make the emigrants rather suspicious in the eyes of the Hungarian secret police. The ÁVH considered Branislav Živkov, the nephew of Lazar Brankov, its most useful agent,⁴² but it was Radovan Vrbica, who probably served the longest time as an ÁVH agent among the emigrants. The State Protection Authority used him under the code name "Micsunovics Vukó" until 26

42 ÁBTL 2.1. I/109-a, 335. For Branislav Živkov see also: ÁBTL 3.1.9. V-51967.

June 1955. Shortly thereafter he was reactivated as an agent and his latest known post was in Sofia, in Bulgaria, in 1982.⁴³

In order not to exaggerate the importance of the *ibeovci* emigrants, it is worth knowing that they represented only a tiny fraction among the agents and spies used by the ÁVH in Yugoslavia or for surveillance among the South Slavic minorities in Hungary. It is also true that the everyday presence of the security agents among the emigrants had a dual purpose: on the one hand, it ensured the safety of the emigrants (as they rightly feared of a possible attempt of assassination by the Yugoslavs), and on the other hand, it also meant their close observation. This paranoid atmosphere, where the enemies were seen everywhere and in everybody, surely sharpened the already existing fears, suspicion and mistrust both within the *ibeovci* community and between their community and the regime, as the following two short extracts clearly illustrate it. In his letter to Rákosi in December 1950, Milutin Velemir wrote about a “closed, pupated, and unnatural life” among the emigrants, which he traced back to the operational behaviour of the ÁVH: “it is not the spirit of the Hungarian Workers’ Party that manifests itself among us, but that of the ÁVH. It has been imposed on us from the very beginning: remain silent, watch what you speak, do not talk on trams or buses as someone might notice that you are Yugoslav; nobody dared to say that he is a Yugoslav but a Bulgarian, a Greek or a Romanian, etc.” He also objected that the members of the HWP never appeared among the emigrants (except for the emigrants’ conferences and party courses), so they only had personal contact with the agents of the ÁVH.⁴⁴ Two years later, Boris Verstovšek referred to similar problems: “The leadership [of the emigrants] is losing its reputation day by day as it seems to be needless and ridiculous in the eyes of the emigrants. [...] Based on the different manifestations of the comrades [e. g. leaders of the HWP], they [the emigrants] are of the opinion that the real leader or the community is comrade József Szabó, [...] who is responsible to the ÁVH; while the emigrants’ leadership is nothing more than a puppet.”⁴⁵

Finally, in connection with the emigrants and the State Protection Authority, it is impossible not to say a few words on the political show trials as they greatly affected the life and morale of *ibeovci* community in Hungary. As it has already been mentioned, Lazar Brankov was arrested in Moscow on 21 June 1949 based on prefabricated charges of being a Titoist

43 ÁBTL 3.2.1. Bt-290, 148.

44 MNL OL M-KS 276, f. 65, cs. 105, ő. e. 47.

45 MNL OL M-KS 276, f. 65, cs. 105, ő. e. 98–99.

agent. The circumstances of his arrest were rather confusing. The Hungarian authorities had probably planned it in the spring of 1949 the latest, but the Soviet cadres objected to it first. He was interrogated in the Soviet capital, first on 8 and then on 16 July. His interrogation continued after he had been transferred to Hungary on 19 July 1949. After he had unsuccessfully tried to escape, Brankov crushed under the physical violence and moral blackmailing, and, as tertiary defendant providing the charges against Tito and the CPY leadership, he recited mechanically the set speech at Rajk's show trial that started on 16 September 1949.⁴⁶ It is important to note here, that Rajk's trial, or to be more precise, the Rajk–Brankov trial as it was referred to in contemporary Hungarian sources, was not only an anti-Titoist trial but also served as a specimen for further show trials in Eastern Europe. At deliverance, Brankov was sentenced to life-long imprisonment for leading a Yugoslav conspiracy to subvert the Rákosi regime, for continuous intelligence activities and for being an abettor of the murder of Miloš Mojić that was carried out, according to the charges, by Živko Boarov, a Yugoslav diplomat at the Budapest embassy in the summer of 1948.

While in prison, Brankov was regularly interrogated and often used as a witness during the re-opening of other cases as the political climate eased after the spring of 1953. The authorities might have wanted him to play a key role in the trial of Gábor Péter, leader of the State Protection Authority, with whom he had an alleged espionage relationship with the code name „Dózsa”. It is important to note here that even if these were not recruitment and espionage in the conventional sense of the words, it was natural after 1945 that the members of the Communist parties thought it to be their “comradely duty” to provide the other fraternal parties, and especially the Communist party of the Soviet Union, with valuable information about their own countries. It is also important to understand that the political atmosphere of the time overshadowed not only the show trials but their rehearing, which pre-determined the judges' decisions. It often made difficulties for Brankov, too. Although it is also true that Brankov sent many telegrams to Belgrade under the above mentioned code name, but the nature and content of these telegrams suggest nothing secret or valuable for intelligence.⁴⁷ Moreover, Brankov still re-

46 For the origins and proceedings of the trial in great detail see: Zinner Tibor, *“A nagy politikai affér.” A Rajk–Brankov-ügy*, Vols I–II, (Budapest: Saxum, 2013–2014).

47 For example: AJ, F. 507, CK SKJ-75/1-2, br. 30, 30. 1. 1948; I-21, br. 207 and br. 208. 13. 6. 1948; I-23, 20. 6. 1948; II-38, 12. 4. 1948; III-33, 9. 9. 1948. - However, the papers

mained in solitary confinement and was not allowed to meet other prisoners, receive visitors or be informed on the political changes. He was released by a presidential pardon on 3 April 1956.⁴⁸

The second anti-Titoist trial involving *ibeovci* emigrants took place on 15–17 November 1952 after the commando members of László Bálint had been arrested. Their aim was to kidnap the leading members of the *ibeovci* community in Hungary one by one and illegally take them back to Yugoslavia. They were successful at first and managed to kidnap Dušan Vidović in mid-February 1952. Half a year later, Bálint's commando returned to Hungary and ensnared Boris Verstovšek on 11 September 1952, but the kidnapers were stopped and captured on 24 September in the vicinity of Szeged, not far from the Yugoslav-Hungarian border. The Hungarian authorities suspected that other fellow emigrants took part in Vidović's disappearance and nine people were arrested in a short period of time, including eight *ibeovci* emigrants. One of them (Emil Ognjenović) was released without a trial, another was beaten to death in custody (Đorđe Burgijašev), and the remaining six emigrants (Ozren Krstonošić, Branislav Doroslovački, Albert Svetina, Milutin Stevanović, Savo Novaković and Živorad Todorović) were sentenced in camera to 5 to 15 years of imprisonment on 17 and 24 September 1952. Although it must have become clear for the authorities themselves, after Verstovšek's kidnapping, that the emigrants had nothing to do with the kidnappings, the internal logics of this paranoid system made their release impossible. They were discharged only on 7 March 1955. Their process of rehabilitation was prolonged into the mid-1960s, though.⁴⁹

By that time Stalin had already been proclaimed dead (on 5 March 1953) and a slow and prolonged process of normalization between the Soviet Union and Yugoslavia had started. On 14 October 1954, as a gesture towards Tito, the Political Committee of the HWP decided to stop the political activities of *ibeovci* emigrants in Hungary and dissolved their organization. Their community lost its significance and during the follow-

confirming Brankov's role as the resident general of the UDB in Hungary before his emigration must have been among the non-researchable papers of the ministry of internal affairs.

48 Vukman, "Harchan Tito és Rankovics klikkje ellen", 187–194.

49 Péter Vukman, "Megfigyelés, beszerzés, koncepció perék. Hat jugoszláv politikai emigráns és az állambiztonság (1948–1955). I. Származás, társadalmi háttér, emigráció", *Betekintő* 4, (2015), 1–18; Péter Vukman, "Megfigyelés, beszerzés, koncepció perék. Hat jugoszláv politikai emigráns és az állambiztonság (1948–1955). II. A koncepció per és következményei", *Betekintő* 1, (2016), 1–15.

ing years, fewer and fewer emigrants remained politically active. Those who did, formed many groups along their different political and ideological views, personal and fraternal relations. A tiny faction preserved their anti-Titoist stance even in the 1970s and remained a hindrance to the normalization of relations between Yugoslavia and Hungary.

Sources and Literature

Unpublished Sources

- Historical Archives of the Hungarian State Security, Budapest: Section 2.1., Papers of the former Closed Archives (1945–1990); Section 3, Documents related to enquires and operational matters (1945–1990).
- The National Archives of Hungary (MNL OL), Budapest: XIX-J-1-j, Ministry of Foreign Affairs, Yugoslavia, Secret Papers (1945–1964); XIX-J-1-k, Ministry of Foreign Affairs, Yugoslavia, General Papers (1945–1964); XI-J-4-a, Ministry of Foreign Affairs, Belgrade Embassy, Secret Papers (1947–1960); M-KS 276. f. Central organs of Hungarian Workers' Party (1946–1957).
- Archives of Yugoslavia (Arhiv Jugoslavije), Beograd. F. 507/IX-75, Međunarodna komisija, odnosi SKJ za stranim parijama, Mađarska (1945–1990).

Published Sources

- Gibianskii, Leonid. "The Soviet Bloc and the Initial Stage of the Cold War. Archival Documents on Stalin's Meetings with Communist Leaders of Yugoslavia and Bulgaria, 1946–1948". *Cold War International History Project Bulletin*, March, (1998), 112–134.
- *White Book on Aggressive Activities by the Governments of the USSR, Poland, Czechoslovakia, Hungary, Rumania, Bulgaria and Albania towards Yugoslavia*. Beograd: Ministry of Foreign Affairs of the Federal People's Republic of Yugoslavia, 1951.

Literature

- Banac, Ivo. *With Stalin against Tito. Cominformist Splits in Yugoslav Communism*. Ithaca–London: Cornell University Press, 1988.

- Dragišić, Petar. *Jugoslovensko-bugarski odnosi 1944–1949*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2007.
- Dragišić, Petar. "Napred – List jugoslovenskih emigranata (pristalica Kominforma) u Bugarskoj". *Tokovi istorije* 3–4, (2005), 125–142.
- Gibianski, Leonid. "The 1948 Soviet-Yugoslav Conflict and the Formation of the 'Socialist Camp' Model". *The Soviet Union in Eastern Europe, 1945–89*, eds Odd Arne Westad, Sven Holtsmark, Iver B. Naumann, 26–46. New York: St. Martin's Press, 1994.
- Лубурић, Радојица. "Југословенска информбирингска емиграција између илузија и стварности (1948–1953)". *Istorijski zapisi* LXX, (1997), 1–26.
- Митровић, Момчило, Слободан Селинић. "Југословенска информбирингска емиграција у источноевропским земљама, 1948–1964". *Tokovi istorije* 1–2/2009, 31–54.
- Перишић, Мирослав. *Од Стаљина ка Сартру. Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958*. Београд: Завод за уџбенике, 2012.
- Perović, Jeronim. "The Tito–Stalin Split. A Reassessment in Light of New Evidence". *Journal of Cold War Studies* 2, (2007), 32–63.
- Rajak, Svetozar. "The Cold War in the Balkans, 1945–1956", *The Cambridge History of the Cold War*, Vol. I, eds Melvyn P. Leffler, Odd Arne Westad, 198–220. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Selinić, Slobodan. *Jugoslovensko-čehoslovački odnosi (1945–1955)*. Beograd: INIS, 2010.
- Urošević, Danilo. *A Naše novine válogatott repertórium. Selektivni repertorium Naših novina*. Budapest: Szerb Országos Önkormányzat, 2000.
- Vojtěchovský, Ondřej. *Iz Praga protiv Tita: Jugoslavenska informbirovska emigracija u Čehoslovačkoj*. Zagreb: Srednja Europa, 2016.
- Vojtěchovský, Ondřej. *Z Prahy proti Titovi! Jugoslávská informbyrovská emigrace v Čehoslovensku*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, 2012.
- Vukman, Péter. "A Yugoslav Diplomat in Hungary: Lazar Brankov (1945–1949)". *Vojvođanski prostor u kontekstu Evropske istorije*, ur. Vladan Gavrilović, Svetozar Boškov, 513–524. Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu, 2014.
- Vukman, Péter. "Harcban Tito és Rankovics klikkje ellen" *Jugosláv politikai emigránsok Magyarországon (1948–1980)*. Budapest–Pécs: ÁBTL–Kronosz, 2017.

- Vukman, Péter. "Jugoslovenski politički emigranti u Mađarskoj (1948–1949)". *Mađari i Srbi sa dve strane promenjive granice 1941–1948*, Tematski zbornik radova, ur. Hornyák Árpád, Zoran Janjetović, Bíró László, 351–383. Budapest: MTA BTK Történettudományi Intézete, 2016.
- Vukman, Péter. "Lazar Brankov and the Yugoslav Communist Emigrants in Hungary (1948–49)". *Razprave in Gradivo. Treatise and Documents*, Vol. 73, No. 1, (2014), 67–85.
- Vukman, Péter. "Megfigyelés, beszerzés, koncepciós perek. Hat jugoszláv politikai emigráns és az állambiztonság (1948–1955). I.: Származás, társadalmi háttér, emigráció". *Betekintő* 4, (2015), 1–18.
- Vukman, Péter. "Megfigyelés, beszerzés, koncepciós perek. Hat jugoszláv politikai emigráns és az állambiztonság (1948–1955). II.: A koncepciós per és következményei". *Betekintő* 1, (2016), 1–15.
- Vukman, Péter. "Négy óbecsei kommunista diplomata Magyarországon. Lazar Brankov, Živko Boarov, Branislav Doroslovački és Ozren Krstonošić politikai tevékenysége". *Bácsország* 2, (2011), 136–144.
- Zinner, Tibor. „A nagy politikai affér.” *A Rajk-Brankov-ügy*, I–II. Budapest: Saxum, 2013–2014.

Резиме

Петер Вукман

Политичке активности емиграната-ибеоваца у Мађарској (1948–1953)

Апстракт: Као последица избијања совјетско-југословенског конфликта настале су заједнице емиграната (ибеоваца) у Совјетском Савезу и његовим источноевропским сателитима, укључујући и Мађарску. Емигранти су били активно укључени у тадашњу антититовску пропагандну кампању. Овај чланак се фокусира на Лазара Бранкова, првог вођу емиграната-ибеоваца у Мађарској, његове политичке активности и улогу у организовању заједнице емиграната у овој земљи. Посебан нагласак стављен је на њихове пропагандне активности и однос између емиграната и мађарских власти. Основу чланка чине истраживања архивског материјала спроведена у Мађарском архиву.

Кључне речи: совјетско-југословенски конфликт, југословенско-мађарски односи, ибеовци, емигранти, Лазар Бранков

Као последица избијања совјетско-југословенског конфликта настале су заједнице емиграната (ибеоваца) у Совјетском Савезу и његовим источноевропским сателитима. Таква заједница основана је и у Мађарској крајем 1948. и почетком 1949. године. Њихов први вођа и организатор у Мађарској био је Лазар Бранков, бивши аташе југословенске амбасаде у Будимпешти. Мађарске власти искористиле су његову емиграцију како би дискредитовале југословенски систем и нагласиле одступање Титове политике од званичне совјетске линије. Одмах након емигрирања, Бранков се укључио у пропагандни рат против Југославије и организовање емигрантске заједнице у Мађарској.

Ова заједница је била инструмент пропагандног рата против Југославије јер су емигранти писали и ширили чланке у емигрантским новинама и учествовали у дневним радио-преносима у Југославији. Њихове активности нису текле без потешкоћа, нити се пропагандни рат против Тита сводио само на њихове активности. За

мађарске власти, они су били значајни као релативно јефтино оруђе које се могло лако користити без страха од ширења постојећих сукоба. Емигранти су живели под четвороструком контролом и имали прилично сложен и вишесмислен однос са Управом државне безбедности. Параноидна атмосфера Ракошијевог режима заоштрила је већ постојеће страхове, сумње и неповерење и унутар емигрантске заједнице и између ње и мађарских власти. Политичко суђење Лазару Бранкову и другим емигрантима такође је у великој мери утицало на морал ове заједнице.

УДК 94(100)"1939/1945":316.752(497.11)
340.134:343.294(497.11)"200/201"

Оригинални научни рад
Примљен: 12. 7. 2017.
Прихваћен: 22. 12. 2017.

Jelena ĐUREINOVIĆ
Justus Liebig University
Giessen, Germany
Jelena.Dureinovic@gcsc.uni-giessen.de

Reinterpretation of 7 July: From the Day When the First Insurgent Rifle Fired to the Day of the Outbreak of the Civil War*

Abstract: The article examines the history of memory of 7 July 1941 in the context of the politics of memory on the Second World War in Serbia. Although a rather small-scale event, what happened in Bela Crkva on 7 July has been deemed significant in both socialist Yugoslavia and post-Yugoslav Serbia. However, its interpretation has changed and has always reflected the hegemonic historical narratives about the Second World War and their transformations. The meanings and values ascribed to the event of 7 July and its main actors are in the focus of the paper that takes the diachronic approach to memory with the emphasis on the post-Yugoslav period.

Key words: memory politics, the Second World War, Yugoslavia, 1941 Uprising, rehabilitation

On 7 July 1941, a group of Partisans arrived in Bela Crkva, a village in western Serbia, to set up a political rally and speak in front of the local people who had assembled because of the annual village fair. After the assembly had ended, two gendarmes, Bogdan Lončar and Milenko Braković, appeared in the village to disperse the gathering. The Partisans were warned, but they returned and confronted the gendarmes, and Živorad

* The author would like to thank Ciarán Murray for the invaluable support in the process of completing this manuscript.

Jovanović shot both of them. The day this happened was established as the Day of the Uprising immediately after the war, 7 July becoming a public holiday in the Socialist Republic of Serbia in 1945. It was celebrated annually throughout Serbia as the beginning of the uprising of the people of Serbia against the occupation.¹ Živorad Jovanović Španac was posthumously decorated with the Order of the People's Hero in 1945. The holiday was abolished by the National Assembly of Serbia with the adoption of the changes to the Law on Holidays in 2001, but was reintroduced in 2013 as the Day of the Uprising in the Second World War, however not regaining the status of a public holiday from the Yugoslav period. In parallel with that, Bogdan Lončar and Milenko Braković were legally rehabilitated in 2008 as the victims of political and ideological violence and persecution.

The above-mentioned changes in the status of 7 July mirror the dominant (re)interpretation of the shooting of the gendarmes in particular as well as the Second World War and its actors in general. During the Yugoslav period, 7 July symbolized the beginning of the uprising against the occupation and the parallel socialist revolution in Serbia. The Second World War, with the People's Liberation Struggle that resulted in the liberation of the country and the establishment of the socialist state as its focal point, represented the main source of legitimacy for the regime. Thus, the day when "the first insurgent rifle fired" was highly significant for the master commemorative narrative and linked exclusively to the positive values. During the rule of Slobodan Milošević, the state had a rather ambiguous relation to the Second World War, those in power not entirely separating themselves from the so-called 'Partisan Myth' but at the same time instrumentalizing the past for the purposes of consolidation of power and war mobilization. The commemorations of the defeated side of the Second World War came mostly from the political opposition and were not significantly sanctioned by the state after 1990.

After the fall of Slobodan Milošević in 2000, the official positive interpretation of the People's Liberation War was replaced with the utterly opposite image of the Second World War and its actors rooted in the strong anti-communist political consensus among the political parties that came to power. Within the hegemonic discourses of the victimhood under communism and the related criminalization of the people's liberation movement, the Day of the Uprising had to be abolished. The 7 July

1 While 4 July was a public holiday at the Yugoslav level, each republic had a separate holiday commemorating the beginning of the uprising against the occupation within the given republic.

became the day when “a Serb fired at Serbs”, the legal rehabilitation of Lončar and Braković confirming the interpretation of the two gendarmes as the first victims of the civil war within the Serbian nation.

This paper examines the history of memory of the Day of the Uprising. As summarized above, although a rather small-scale event, what happened in Bela Crkva on 7 July has been deemed significant in both socialist Yugoslavia and post-Yugoslav Serbia since 1945. However, its interpretation has changed and has always reflected the hegemonic historical narratives about the Second World War and their transformations. The meanings and values ascribed to the event of 7 July and its main actors are in the focus of the paper that takes a diachronic perspective to the state-supported memory politics, the master commemorative narratives it revolves around, and their politicality. After a brief theoretical introduction, the paper discusses the celebrations of the Day of the Uprising during the socialist period and then focuses on the main issue of its abolishment and reinterpretation after the overthrow of Slobodan Milošević and the legal rehabilitation of Lončar and Braković.

Studying the History of Memory

Memory as a political and social issue, like it has manifested itself in the “de-communization” policies in post-socialist countries and transitional justice processes in other parts of the world, significantly contributed to the historians’ interest in memory as an object of study over the last 20 years, as remembering and overcoming the past has become central to the way states strive for building new identities.² As Peter Burke explains, historians study memory from two perspectives. First, they examine memory as a historical source in order “to produce a critique of reliability of reminiscence on the lines of the traditional critique of historical documents”. More importantly for this paper, historians are concerned, or should be concerned, with memory as a historical phenomenon – with what Burke calls *the social history of remembering*. Taking into consideration the fact that social memory is selective, similarly to the individual memory, Burke argues that historians need to identify the principles of selection and examine how they differ from place to place or from group to group and how they change over time. As “memories are malleable”, historians need to understand how they are shaped and by whom, as well as the

2 Stefan Berger and Bill Niven, *Writing the History of Memory*, (London: Bloomsbury Academic, 2014), 6.

limits to this malleability.³ What Burke calls the social history of remembering is for Berger and Niven *the history of memory*, another branch of historiography added to the traditional ones as historians are increasingly turning to analysing the nature, extent, and long-term effects of memory.⁴

Memory politics encompasses all discourses and activities by which a certain interpretation of the past is employed for political purposes – as the public representation of the relevant past in the present.⁵ The concept of the politics of memory represents the way “states, state governments, political parties and other elite groups have sought to encourage views of the past which serve their own ends”, usually linked to the acquisition, consolidation, and extension of power.⁶ These images of the past can but do not have to be false. Nevertheless, they are often one-sided and tendentious, generated and adapted to suit the interests of the present.⁷ In other words, in the arena of memory politics driven by presentism, “images of the past commonly legitimate a present social order”.⁸ As Wertsch argues, states are naturally not the only entities working on collective memory in the modern world, but they are “unrivaled in the power and resources they have devoted to this effort”.⁹ Acknowledging the efforts of different groups in purveying certain accounts of the past, he emphasizes that the modern state outweighs them in resources, authority, and restriction of competing efforts. Because of that, the official state-sanctioned efforts still represent a valuable and natural arena for studying collective remembrance.¹⁰

National memory is usually structured around anniversaries of historical events and their commemorations that represent “mental historical calendar of the nation”.¹¹ Each commemorative act or ritual re-

3 Peter Burke, *Varieties of Cultural History*, (Ithaca: Cornell University Press, 1997), 46.

4 Berger and Niven, *Writing the History of Memory*, 4.

5 Harald Schmid, “Konstruktion, Bedeutung, Macht. Zum kulturwissenschaftlichen Profil einer Analyse von Geschichtspolitik”, *Geschichtspolitik und sozialwissenschaftliche Theorie*, eds Horst-Alfred Heinrich, Michael Kohlstruck, (Stuttgart: Steiner, 2008), 78.

6 Berger and Niven, *Writing the History of Memory*, 7.

7 Ibid.

8 Paul Connerton, *How Societies Remember*, (Cambridge and New York: Cambridge University Press, 1989), 3.

9 James Wertsch, *Voices of Collective Remembering*, (New York: Cambridge University Press, 2002), 10.

10 Ibid., 68.

11 Stefan Berger and Bill Niven, “Writing the History of National Memory”, *Writing the History of Memory*, eds Stefan Berger, Bill Niven, (London: Bloomsbury Academic, 2014), 146.

produces a certain commemorative narrative that reconstructs a specific fragment of the past. A set of commemorations together form a master commemorative narrative that the official politics of memory mentioned above revolves around. In her study of the politics of memory and construction of national myths in Israel, Yael Zerubavel develops a theoretical framework of master commemorative narrative which is supposed to structure collective memory. She defines it as “a broader view on history, a basic ‘story line’ that is culturally constructed and provides the group members with a general notion of their shared past”.¹² As individual acts of commemorations contribute to the formation of a master commemorative narrative, they should be examined within a wider context of the narrative they reproduce. This paper takes this as a starting point for the discussion of 7 July and its actors in the wider context of the hegemonic historical narratives and politics of memory on the Second World War, adding the important diachronic perspective to it.

Memory of the Second World War and State Socialism

The Second World War and second Yugoslavia were inseparably linked to each other.¹³ The war was the founding event and the main legitimacy source for socialist Yugoslavia, which is why the memory of the war and state socialism are deeply intertwined in the post-Yugoslav space, including contemporary Serbia. The drastic turn in the official politics of memory on the Second World War in Serbia happened after the overthrow of Slobodan Milošević in 2000, when the Yugoslav narrative was replaced by a diametrically opposed interpretation of the war and its prominent actors. As Stojanović explains, after the overthrow of Slobodan Milošević, the actors in power had a key goal to make a clear cut with the communist past, which was supposed to make them the liberators of Serbia from communism, as Milošević was referred to as the last European communist and it suited the strong anti-communist climate in Serbia. The reason why the Second World War has been the central subject of the re-

12 Yael Zerubavel, *Recovered Roots: Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*, (Chicago: Chicago University Press, 1995), 6.

13 Holm Sundhaussen, “Jugoslawien und seine Nachfolgestaaten. Konstruktion, Dekonstruktion und Neukonstruktion von ‘Erinnerungen’ und Mythen”, *Mythen der Nationen. 1945 – Arena der Erinnerungen*, Bd. 1, ed. Monicka Flacke, (Berlin: Deutsches Historisches Museum, 2004), 374.

interpretation is because it is considered as a place of “the mythical birth of the communist regime”.¹⁴

A drastic change in the official memory politics on the Second World War followed the fall of state socialism in Central and Eastern Europe. The rapid delegitimization of former state-sponsored master narratives and subsequent spread of previously suppressed aspects of the national past, as Heike Karge explains, encompassed a new cleansing of the past in which the formerly dominant class approaches to ‘resistance’ and ‘collaboration’ were to be replaced with a focus that often reflected revisionist tendencies”.¹⁵ She understands 1989 and a decade afterwards as the turning point when a ‘dislocation’ of collective memories happened, “by means of exchange of ideologies and collective memories instead of a pluralization of the latter”.¹⁶ Although the dominant discourses have been based on the claims about the process of revisiting the past as objective and necessary for overcoming the hegemonic narratives of state socialism, this reinterpretation of the past has been politically driven and imposed from above. As James Mark argues about the memory of the communist past in Central and Eastern Europe, the initiatives of dealing with the past in postsocialism are not “initiatives fundamentally concerned with the democratic pluralization of memory”, but they are moral and political projects based on the idea that “the legacies of communism could be best overcome through a powerful institution forging a unitary interpretation of the past from above.”¹⁷

In the hegemonic historical discourses of postsocialism, “the entire history of communism was reduced to its totalitarian dimension, which appeared as a collective, transmissible memory”.¹⁸ Talking about postsocialist museums, Apor explains that “the emphasis on instances of terror and violence” is not accidental and also has the purpose to repre-

14 Dubravka Stojanović, “U ogledalu drugih”, *Novosti iz prošlosti: Znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, prir. Vojin Dimitrijević, (Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2010), 17.

15 Heike Karge, “Practices and Politics of the Second World War Remembrance: (Trans-)national Perspectives from Eastern and Southeastern Europe”, *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*, eds Malgorzata Pakier, Bo Strath, (New York: Berghahn Books, 2010), 138.

16 Ibid., 137–147.

17 James Mark, *The Unfinished Revolution: Making Sense of the Communist Past in Central-Eastern Europe*, (London: Yale University Press, 2010), 59.

18 Enzo Traverso, *Left-Wing Melancholia. Marxism, History, and Memory*, (New York: Columbia University Press, 2017), 2.

sent the previous regimes as imposed on the nations “by the means that were impossible to resist” and were maintained by force and coercion.¹⁹ Examining the Yugoslav context, Kirn notices the same tendency of the reduction of the revolutionary dimension of the Partisans and the Yugoslav socialist project to the totalitarian spectre of terror, crimes, and the cult of personality. This is present in various forms and degrees in the post-Yugoslav countries, from “attempts to reconcile the opposing sides in the civil war within the framework of particular nations to a more aggressive and fundamentalist tendency that erases and demonizes anything connected with the name of Yugoslavia”.²⁰

Mnemonic Hegemony vs. Memory Politics from Below

It should be noted that there is more to collective memory and politics of memory than a top-down dimension that encompasses the agency of the state and other institutions and groups in power positions. As Kansteiner argues, we should think of collective memory as “the result of three types of historical factors: the intellectual and cultural traditions that frame all our representations of the past, the memory makers who selectively adopt and manipulate these traditions, and the memory consumers who use, ignore, or transform such artifacts according to their own interests.”²¹ Similarly and drawing on the Gramscian theory of cultural hegemony, Molden thinks of the politics of history and memory as “determined by the relations of forces between hegemonic master narratives, defiant counter-memories, and silent majorities whose historical experience is rarely articulated in the public”.²² The theory of mnemonic hegemony goes further than a common bipolar approach to one dominant historical narrative imposed from above and a counter-memory from below that stands in juxtaposition to it and replaces it with a “more open, polyphonic view on mnemonic agency”.²³

19 Péter Apor, “Eurocommunism. Commemorating Communism in Contemporary Eastern Europe”, *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*, eds Malgorzata Pakier, Bo Strath, (New York: Berghahn Books, 2010), 236.

20 Gal Kirn, “Transnationalism in Reverse: From Yugoslav to Post-Yugoslav Memorial Sites”, *Transnational Memory*, eds Chiara de Cesari, Ann Rigney, (Berlin: De Gruyter, 2014), 327–328.

21 Wulf Kansteiner, “Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies”, *History and Theory* 41:2/2002, 180.

22 Berthold Molden, “Resistant Pasts versus Mnemonic Hegemony. On the Power Relations of Collective Memory”, *Memory Studies* 9:3/2016, 125.

23 *Ibid.*, 130.

The acknowledgment of the polyphony of memory and mnemonic agency in a society takes into account the memories and activities of different groups who might have personal links to a historical event but also political motivations often standing behind mnemonic agency from below. This is the sphere of vernacular culture, as John Bodnar defines it, which represents the way people organize themselves and develop commemorative spaces, forms and practices which reflect how they want to remember historical events.²⁴ Thinking about memory in pluralistic terms is what Burke also argues for, emphasizing the need to think about the uses of memories to different social groups who might have different views about what is significant or “worthy of memory”.²⁵ In the context of contemporary Serbia, different memory communities, to borrow the term from Burke, commemorate the Second World War and Yugoslavia, either by striving for preservation of the Yugoslav traditions and practices of remembrance or rejecting it by commemorating the defeated side of the war and even initiating legal measures against what they perceive as the persisting hegemony of the Yugoslav memory culture, usually in the form of legal rehabilitation processes. Although not the main objective of this paper, the examination of the history of memory of 7 July nevertheless implies the approach that takes the pluralism of mnemonic agents into consideration as well as different memory communities in the Serbian society. While the paper focuses on the reinterpretations of the Day of the Uprising in a historical perspective that revolves predominantly around the hegemonic discourses and official memory politics, it also places emphasis on the agency of the actors from below, particularly in the period after 2000.

Bela Crkva on 7 July 1941

The Communist Party of Yugoslavia had been making preparations for the armed uprising from April 1941, including organization, setting up networks, and collecting arms. The attack of Nazi Germany on the Soviet Union on 22 June accelerated the organization of the uprising, especially because it left Yugoslavia with much less German military forces present. The formal decision on the general and organized uprising was made at the party leadership meeting in Belgrade on 4 July and the event

24 John Bodnar, *Remaking America: Public Memory, Commemoration, and Patriotism in the Twentieth Century*, (Princeton: Princeton University Press, 1992).

25 Burke, *Varieties of Cultural History*, 55–56.

in Bela Crkva three days later marked the official beginning of the Partisan uprising in Serbia. The organizational meeting about the uprising in Rađevina area of western Serbia was also held on 4 July in Bela Crkva. The Spanish Civil War veteran Živorad Jovanović Španac and Miša Pantić spoke at the meeting about the need to organize the armed struggle against the occupation, another outcome of the meeting being the decision to organize a public gathering in Bela Crkva on 7 July, because the people would anyway gather for the traditional Saint John's Day village fair.²⁶

On 7 July, the group met just outside of Bela Crkva, while Vladan Bojanić remained in the village spreading the word about a political assembly taking place later that day. As summarized by Španac: "It is Sunday. A lot of folks gathered in Bela Crkva. We will hold the political rally. Gendarmes might come so we must secure ourselves. If they come and start forcing the people away, act as soldiers: disarm them or shoot..."²⁷ The group of 15 Partisans that later became the Radjevo Unit of the Valjevo Partisan Detachment, entered Bela Crkva and three of them spoke in front of the gathered locals. The speeches were intended to mobilize the people for the uprising against the occupation authorities and their domestic helpers. Different sources and testimonies claim that the peasants responded positively and were especially taken by the speech of Španac.

After the Partisans had left, the gendarmes Bogdan Lončar and Milenko Braković came from the village nearby because they heard of the gathering that was forbidden according to the occupation laws. As they approached Bela Crkva, they met a local teacher who told them that everything had been already over but they replied, "That is precisely why we are going, we want to show them who we are."²⁸ The gendarmes started forcing people to leave, threatening them and asking questions about the Partisans. Finally, they found the village president Sredoje Knežević and, while they were interrogating him, the Partisans came back. According to Vjekoslav Spoja, Bojanić, who had stayed in the village, ran after the Partisans and yelled, "The gendarmes are forcing the people away!" which is why they returned.²⁹ As Španac was approaching the gendarmes they yelled at him to stop but he continued walking straight towards them. Lončar and Braković both took out their arms and one of them fired

26 „Kako je planula prva ustanička puška u Srbiji“, *Politika* 12021, 2. 7. 1945.

27 Vjekoslav Spoja, "Bio sam kraj Žikice kad je pucao", *Ustanak naroda Srbije 1941*, Vol. 2, (Beograd: Vojno delo, 1964), 673.

28 Testimony of Stanko Popović, 24. 8. 1959.

29 Spoja, "Bio sam kraj Žikice", 674.

over Španac's head. Španac responded by quickly taking the gun out of his coat and shooting both of them.³⁰ The Partisans approached the shot gendarmes and took their arms, Španac yelling to everyone present that everyone who was a people's enemy would end like that.³¹ The reports of the German area and district occupation authorities to the higher command speak about the generally positive reception of the incident in Bela Crkva among the Serbian population and that peasants were inclined to help the insurgents and hide them from the authorities.

The Day of the Uprising of People of Serbia in Yugoslavia

The Second World War was the main founding event for the socialist state that emerged victorious from the Second World War in the territory of the pre-war Kingdom of Yugoslavia. Memory of the war served as a legitimacy source but it also had an integrating function for the society, revolving around the discourse about the common struggle of all Yugoslav people against the occupation and the domestic traitors. The size and the authentic nature of the People's Liberation War also acted as a strong emancipating factor.³² As Heike Karge summarizes, the Yugoslav official war discourse had three elements: the emphasis on the people's liberation, the parallel dimension of the wartime period as a socialist revolution, and, finally, the merge of the first two elements into a single process resulting in the brotherhood and unity of Yugoslav people.³³ The dominant war narrative was based on the unquestionable paradigm of interpretation, representing the Communist Party of Yugoslavia as the only force that had been consistent in opposing the occupation and collaborationist forces and as the only option for Yugoslavia.³⁴

30 Testimony of Sredoje Knežević, 24. 8. 1959. - All witness testimonies from Bela Crkva and by the Partisans can be summarized as above. However, some of the witnesses imply that another Partisan, perhaps Cvetin Soldatović who was next to Španac, might have also fired and shot one gendarme, but no witness could claim this with certainty. Furthermore, the majority of witness accounts implies that the gendarmes shot first while some of them cannot confirm it because they did not see it.

31 Testimony of Bogoljub Lazić, 24. 8. 1959; Dojčilo Mitrović, *Zapadna Srbija 1941*, (Beograd: Nolit, 1975), 85.

32 Snježana Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945–1960). Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*, (Zagreb: Srednja Evropa, 2012), 509.

33 Heike Karge, *Steinerne Erinnerung – versteinerte Erinnerung? Kriegsgedenken in Jugoslawien (1947–1970)*, (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2010), 83.

34 Wolfgang Höpken, "Vergangenheitspolitik im sozialistischen Vielvölkerstaat. Jugoslawien 1944–1991", *Umkämpfte Vergangenheit. Geschichtsbilder, Erinnerung und Ver-*

In the first post-war years, the narratives about the alliance of the Yugoslav and Soviet people, the leading position of the Soviet Union in the international communist movement, and the role the Red Army played in the victory against fascism were emphasized on the commemorative and other occasions. After the split with the Soviet Union in 1948, the emphasis shifted more significantly towards the Yugoslav Partisans as the carriers of the revolutionary transformation of the society.³⁵ The Association of Veterans of the People's Liberation War (from 1961 the Union of Associations of Veterans of the People's Liberation War) was the main mnemonic agent, responsible for the preservation of the war memory. More than 1300 Orders of the People's Hero were awarded to the fighters and units of the People's Liberation War. Many of these medals were given posthumously, such as in the case of Živorad Jovanović Španac.

As a part of the master commemorative narrative of the People's Liberation War, the commemorations of 7 July mirrored the general characteristics of the Yugoslav memory politics. The dominant interpretation of the assassination of Lončar and Braković by Španac and its significance was as "the day when the first insurgent *rifle* fired".³⁶ A rather small-scale event was ascribed large significance, being transformed into a grand narrative of the beginning of the organized uprising in Serbia, where both the political speeches held by the Partisans to invite and mobilize the people for the uprising against the occupation and the act of shooting the two gendarmes were important. The assassination of the two particular gendarmes, Lončar and Braković was merged into the larger master commemorative narrative of the war that transcended the actual events in Bela Crkva. The Day of the Uprising was interpreted through the lens of the entire war, the liberation, and the successful establishment of the socialist state that ensued, and was never referred to without the wider con-

gangenheitspolitik im internationalen Vergleich, ed. Petra Bock and Edgar Wolfrum, (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1999), 223.

35 Olga Manojlović Pintar, "(Ne)vidljiva mesta sećanja. Spomenici crvenoarmejcima u Srbiji", *Oslobođenje Beograda 1944*, (Beograd: Institut za noviju istoriju, 2010), 547.

36 The phrase "when the first insurgent rifle fired" recurs in Yugoslav newspapers, diverse publications, and speeches of the Yugoslav officials. Živorad Jovanović Španac did not use a rifle, but he shot the gendarmes with the Steier gun which he had had in his coat. Over the last years, the assumption appeared in newspaper articles and popular history books that it came from the speech of Josip Broz Tito at the 1945 commemoration in Bela Crkva. However, the daily newspaper *Politika* had used this phrase on its cover page the day before the 1945 commemoration.

text of the general uprising that spread throughout the country and the outcome of the war.

The Day of the Uprising of the People of Serbia on 7 July was declared by the Presidency of the People's Assembly of Serbia in July 1945, when Živorad Jovanović Španac was also decorated by the Order of the People's Hero. Besides the central and largest celebration in Bela Crkva, the Day of the Uprising was commemorated by annual celebrations throughout the whole Republic of Serbia on 7 July. Judging from the newspaper reports, the central celebrations in Bela Crkva gathered between 10 and 20 thousand people. The commemorative activities and celebrations were well represented in media, the newspapers in Serbia dedicating several pages to the commemorations as well as to the stories about 7 July 1941 during the entire week.

The holiday was used as an opportunity for the local communities to reveal new monuments, open museums, and decorate local veterans of the People's Liberation War. The local communities, counties, and regions commemorated the beginning of the uprising in their areas in parallel with the anniversary of the general uprising of Serbia. The anniversary celebrations encompassed a rich cultural program and were massively attended by young people and families, who enjoyed the nature making picnics or camping, as many commemorations were either on mountains or in parks in cities. Moreover, different re-enactment marches were a practice in some parts of Serbia.

The first celebration of the Day of the Uprising in Bela Crkva was held in 1945. It was attended by Josip Broz Tito and the highest Yugoslav, Soviet, and other foreign officials. The event in 1945 was not just a typical war commemoration; it rather resembled a large village fair with food, music, and fireworks. That practice continued during the Yugoslav period. Similar celebrations were organized in Belgrade, at Kosmaj, and Bukulja. For the first celebrated anniversary of the Day of the Uprising in 1945, the houses in Bela Crkva were newly painted. The flags of the Soviet Union and Allies and the portraits of Tito and Stalin were on display around the village, as well as the large slogan "Long live great Stalin, the organizer of the victory against fascism!"³⁷ The alliance and brotherhood with the Soviet Union and its people was the notable theme in the speeches of Tito and others, with the particular acclaim for Stalin by the speakers as well as the gathered people in the audience. While the general interpretation of the

37 „Veličanstvene svečanosti u Beloj Crkvi, na Kosmaju i u Beogradu”, *Politika* 12027, 8. 7. 1945.

events of 7 July did not change during the entire Yugoslav period, the references to the Red Army and the Soviet Union and praises to Stalin have disappeared after 1948.

Josip Broz Tito attended only the celebration in Bela Crkva in 1945. In the years to come, he congratulated Serbian people on the holiday through newspapers, but he attended the all-Yugoslav celebration of 4 July instead. It can be noticed that less significant government representatives were present at the central celebration in Bela Crkva as the time passed. Tito and the highest federal officials were replaced by the politicians of the local and regional level with one or a few representatives of the republican and federal level. The speeches at the Day of the Uprising commemorations always referred to the relevant and ongoing issues in the sphere of economy, internal, and foreign political affairs but always against the backdrop of the narrative of Yugoslavia continuing the emancipatory tradition of 7 July. Nationalism as the idea opposing and endangering everything 7 July stood for, emerged as a dominant discourse from the commemoration in 1971 on and remained significant throughout the 1980s. Nevertheless, regardless of the political and economic changes and the shifts in references in the commemorative discourses, the main interpretation of what happened on 7 July and its significance remained the same throughout the entire Yugoslav period.

Based on the analysis of the commemoration speeches and newspaper coverage of the Day of the Uprising during the Yugoslav period, three main themes can be traced. First, the act of killing the two gendarmes by the Partisan was interpreted in collective terms. Španac personified the people of Serbia and his act as the day when “the Serbian people took arms to defend their right to life and freedom”, “when the Serbian people screamed loudly that they loved freedom above all”, or “when the Serbian people took arms and fought their way to the victory.” In a similar manner, the Memorial to the Uprising by Bogdan Bogdanović that was erected in 1971 in Bela Crkva includes the inscription “This is where Serbia said ‘Freedom’”. While Španac personifies the Serbian people, the gendarmes symbolize the nameless servants of the occupation and, unlike Španac, they have never been mentioned at commemorations by names. The break with the Kingdom of Yugoslavia is another important point of reference, the 1941 uprising being represented as the rising of people to the popular revolution after 23 years of oppression.

Second, the 1941 uprising was narrated as representing the continuity with the uprisings and battles in the Serbian history, most notably

with the 1804 Serbian Uprising against the Ottoman Empire and the 1389 Kosovo Battle. As summarized, in 1941, the Serbian people “strongly took the rudder of destiny in their hands once again and continued through history following the path they had strived for centuries”.³⁸ Finally, what was constantly emphasized was that the uprising that began on 7 July had been carefully planned and prepared by the Communist Party of Yugoslavia and that the uprising was an inseparable part of the Yugoslav socialist revolution.

The Day when a Serb Fired at Serbs

The reinterpretation of the Second World War has been very important for the political actors that came to power in Serbia after the fall of Slobodan Milošević in 2000. The significance of the war for the legitimacy of Yugoslav state socialism made its re-evaluation crucial for the process of rejection and delegitimization of Yugoslavia and everything associated with it. The state institutions have invested enormous efforts in inverting the previously dominant image of the war, not limited to but including the changes to street names, legal acts, state-sanctioned history textbooks, and media projects. The master commemorative narrative of the Second World War in post-2000 Serbia has been based on the view of the entire war and socialist period that followed through the narrow lens of the post-war trials and executions. This narrow view of a long and complex historical period has two outcomes. First, the focus on the revolutionary violence criminalizes the People’s Liberation Movement and socialist Yugoslavia, neglecting other dimensions of this historical experience, especially the positive ones. Second, the negative image of the Partisans as perpetrators goes hand in hand with the positive reinterpretation of their opponents, whose wartime activities and collaboration are neglected by focusing strictly on their victimhood, turning them into innocent victims of communism. As Milosavljević summarizes, the revival of the collaborationist movements has the goal of switching the value positions: antifascism is rejected and reduced to communist crimes and collaborators are socially accepted as defenders of the nation.³⁹

38 Mihailo S. Petrović, “Sedmi jul – dan ustanka u Srbiji”, *Politika* 12026, 7. 7. 1945.

39 Olivera Milosavljević, “Geschichtsrevisionismus und der Zweite Weltkrieg”, *Mythos Partizan. (Dis)Kontinuitäten der jugoslawischen Linken: Geschichte, Erinnerung und Perspektiven*, ed. Đorđe Tomić et al., (Münster: Unrast Verlag, 2013), 227.

The dominant interpretation of 7 July in contemporary Serbia is directly linked to the interpretation of the Second World War in Yugoslavia that places emphasis on the civil war dimension of the war, ascribing the guilt for the beginning of the civil war to the Communist Party of Yugoslavia and the People's Liberation Movement and neglecting other aspects of the nature of the war in the Yugoslav context.⁴⁰ In this interpretation, 7 July becomes the day when the shots fired by Žikica Jovanović Španac started the civil war within the Serbian nation. If the revolutionary dimension of the People's Liberation War is acknowledged, it is interpreted in strictly negative terms as illegitimate strive of communists for takeover of power.

The changes to public holidays in Serbia were undertaken soon after the overthrow of Slobodan Milošević. The 1997 Law on Holidays still included 7 July as the Day of the Uprising, still celebrated at the level of the Republic of Serbia. The Day of the Uprising was abolished as a public holiday by the Law on the State and Other Holidays adopted by the National Assembly on 9 July 2001. The draft of the legislation was based on the recommendation made by the Commission for State Holidays founded by the Government earlier in 2001, comprised of historians and representatives of minorities. The Fighter's Day on 4 July was removed from the official calendar together with 7 July. In return, the law introduced new public holidays such as Saint Sava's Day, Saint Vitus Day, and 15 February as

40 Such view of the war has been especially prevailing in the publications coming from the political emigration. Taking Claudio Pavone's understanding of the three wars within one that the Italian Resistance had to fight simultaneously in the Second World War, the war that the People's Liberation Movement fought in the Yugoslav context can also be classified as tridimensional: the patriotic war against the occupation, the civil war against the domestic collaborators, and the class war against the previous socioeconomic order of the Kingdom of Yugoslavia. On the other hand, discussing the conflict between the Partisan and the Chetnik movement in particular, Ranko Končar sees the Second World War in Yugoslavia as primarily a liberation war but with the elements of the civil war that developed as a part of the military antioccupation strategy of the Partisan movement and not as a part of its ideological physiognomy and orientation. Claudio Pavone, *A Civil War. A History of the Italian Resistance*, (London: Verso Books, 2014); Krunoslav Stojaković, "Revolucionarno nasilje u Narodnooslobodilačkom ratu", *Kazna i Zločin: Snage kolaboracije u Srbiji*, ur. Milan Radanović (Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, 2015), 21; Ranko Končar, "Istorijskim mišljenjem protiv ideoloških i političkih upotreba prošlosti", *Antifašizam pred izazovima savremenosti*, ur. Milivoj Bešlin, Petar Atanacković, (Novi Sad: AKO, 2012), 121–139.

the Statehood Day.⁴¹ The Minister of Justice at the time, Vladan Batić, started the parliamentary proceeding by introducing the law proposal and explaining that the abolishment of certain holidays had been based on the idea that “there were more significant dates in the history of Serbia and the dates that were much less ideologized”.⁴²

The discussion on the Law on the State and Other Holidays in the parliament lasted nine hours. Finally, the law was adopted with the majority of votes in favour where 123 out of 183 representatives present at the proceeding voted in favour, 39 against, and 21 did not vote. Many of those who criticized the law for various reasons eventually voted in favour as well. When it comes to the abolishment of the Fighter’s Day and the Day of the Uprising, only the representatives of the Socialist Party of Serbia (Socijalistička partija Srbije, SPS) and the Socialist People’s Party (Socijalistička narodna stranka) opposed it. The members of these parties emphasized the significance and the positive values 7 July stood for as the beginning of the uprising, when “Serbia joined all freedom-loving democratic states of the world, beginning the fight against the fascist forces”.⁴³ While the other speakers at the proceeding repeatedly pointed out that there had been more significant dates in Serbian history and that 7 July had been an “ideologized holiday”, the members of these only nominal-socialist parties argued that what mattered is only that 7 July symbolized the beginning of the uprising against fascism. The discourse about the need to preserve the positive values of the antifascist struggle in the Serbian society today, as seen during the 2001 parliament proceeding, became the dominant political rhetoric of the Socialist Party of Serbia later, whose representatives usually argue that this party is the only one in Serbia striving for it.

As opposed to these claims, the majority of the speakers spoke of 7 July in Bela Crkva as the beginning of the tragedy that had lasted for 60 years, representing the shooting of the two gendarmes as a Serb killing another Serb for ideological reasons. The day was described as the day of the national shame and disgrace of the Serbian nation, the day of the Serbian defeat that “symbolized the evil”. Instead of the beginning of the uprising

41 On the Serbian calendar of public holidays, see: Lea David, “Impression Management of a Contested Past. Serbia’s Evolving National Calendar”, *Memory Studies* 7/2014, 472–483.

42 Narodna skupština Republike Srbije, Stenografske beleške sa sedmog vanrednog zasedanja 09.07.2001, <http://www.otvoreniparlament.rs/2001/07/09/370689/>, last accessed on 10. 7. 2017.

43 The speech by Žarko Obradović (SPS), in: National Assembly, Stenographic Notes.

that ended with the liberation of the country, the shots by Španac became the beginning of the “fratricidal war” and the “fratricidal tragedy that we had been suffering from for half of the century and we would suffer from forever”.⁴⁴ Perceiving the year 2000 and themselves as representing the new beginning for the Serbian society, the parliament speakers put emphasis on the need to make a break with the past, with communism that “brought the destruction of the best people after the war, false hope, false values, positions, and ways, the downfall and complete ruination of the state”.⁴⁵ While some of the speakers stressed out the continuation of trauma in the society that would take more time to overcome, the others saw the abolishment of the Day of the Uprising as finally ending the deep divisions within the Serbian nation and talked about 5 October as the end of the Second World War and civil war in Serbia.

The 7 July reappeared as the Day of the Uprising in the Second World War in the 2013 State Program for Commemorating the Anniversaries of Historic Events of the Serbian Liberation Wars, the document describing “the significant anniversaries, commemorative days, national and religious holidays, as well as important Serbian figures, together with a brief description of why specific days are commemorated and exhaustive explanations of the protocol for each of them”.⁴⁶ As opposed to the previous version of the Program from 2009, the 2013 version reintroduced the Day of the Uprising and the Day of the Liberation of Belgrade in 1944, both abolished after 2000.⁴⁷ The commemoration of the Day of the Uprising has been prescribed as the ceremony of laying wreaths on the monument to Španac in Bela Crkva, organized by the Sector for the Protection of Veterans and the Disabled of the Ministry of Labor, Employment, Veter-

44 Narodna skupština Republike Srbije, Stenografske beleške.

45 Ibid.

46 David, “Impression Management”, 477.

47 The Program is composed by the Governmental Board for Fostering Traditions of the Liberation Wars of Serbia that was established in 2001 and is formed by eight representatives of several Ministries. Besides the Program, the Board is responsible for “encouraging institutions, organizations, associations, and citizens to foster traditions of the liberation wars; following, coordinating, and directing activities in commemorating the significant historical events; giving opinion to those initiating erecting monuments and other memorials of the significant historical events; initiating, encouraging, and following the preservation and maintenance of monuments and other memorials of the significant historical events; and cooperating with the institutions responsible for taking care of monuments and memorials of the Serbian liberation wars abroad”. Vlada Republike Srbije, Odluka o osnivanju Odbora za negovanje tradicija oslobodilačkih ratova Srbije, *Službeni glasnik Republike Srbije* 38/97 and 46/01.

ans, and Social Affairs in cooperation with the Ministry of Defense and the Municipality of Krupanj.⁴⁸

The return of the holidays related to the People's Liberation War after their abolishment in the immediate post-2000 period is an aspect of the wider tendency entitled "the revision of the revision" by Stojanović.⁴⁹ By this, she refers to the shift in the relation to the Second World War that has started happening since 2007 and is linked to the relations with the Russian Federation, not really changing the dominant interpretation of the Second World War in Serbia, but creating a version of the war "for foreign, Russian, use".⁵⁰ This shift is most obvious in the sudden large-scale celebrations of the Day of the Liberation of Belgrade and the Victory Day. Although not connected to the relations with Russia, the reestablishment of the Day of the Uprising fits this paradigm because it is based on the similar appropriation of Yugoslav antifascism and its transformation through ethnification and separation from its ideological and revolutionary dimension.

On the local level in Bela Crkva, there are two parallel commemorations happening every year regardless of the official status of 7 July. The Serbian Orthodox Church organizes the commemoration of Lončar and Braković a few hundred meters away from the Day of the Uprising commemoration. The commemoration of the Day of the Uprising, even after it was re-established as a holiday in 2013, has been much smaller and much less festive than during the Yugoslav period. The church commemoration revolves around the narrative of the tragedy when a Serb shot two Serbs. In 2000, the widow of Bogdan Lončar with the support of the Serbian Orthodox Church erected a monument to him in the church yard, across the street from the uprising memorial. At the unveiling ceremony, the local priest Ljubomir Ranković repeated numerous times, "May it never happen again that a Serb kills a Serb!" while hundreds of gathered people answered unanimously – "May it never happen again!"⁵¹ The monument to Milenko Braković was built two years later, both gendarmes visually represented wearing their uniforms. The memorial to Braković contains the inscriptions "You were killed by a godless brotherly hand which was the

48 Odbor za negovanje tradicija oslobodilačkih ratova Srbije, „Državni program obeležavanja godišnjica istorijskih događaja oslobodilačkih ratova Srbije“, 12. 3. 2013.

49 Dubravka Stojanović, "Revisions of the Second World War History in Serbia", *Serbia and the Serbs in World War Two*, eds Sabrina P. Ramet, Ola Listhaug, (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2011), 261.

50 Ibid., 262.

51 „Dve Srbije na sto metara“, *Glas javnosti*, 9. 7. 2000.

sin and the shame of the entire Serbian nation” and “May it never happen again that a Serb kills a Serb.” In July 2016, on the 75th anniversary, the Serbian Orthodox Church added another plaque connecting the two monuments and emphasizing “Never again!”

Legal Reinterpretation of 7 July

In 2006, the National Assembly of Serbia adopted the first Rehabilitation Act, introducing legal rehabilitation for those who lost their lives, freedom, or rights, with or without a court or administrative decision, because of political and ideological reasons, after 6 April 1941.⁵² Bogdan Lončar and Milenko Braković were rehabilitated at the Regional Court in Šabac in 2008, with the court decision that resembled the discussion in the Serbian parliament in 2001. In the decision, the court council concluded that the gendarmes had lost their lives as victims of persecution and violence, without a trial or court decision, and without any concrete guilt, primarily with the goal of evoking fear among the others who might have opposed the Partisan movement and the ideology of the Communist Party of Yugoslavia.⁵³ The decision interpreted the goal of the Communist Party of Yugoslavia as not primarily the liberation but the revolutionary takeover of power, which is why Lončar and Braković were killed, what formally represented the beginning of the communist revolution within and under the cover of the struggle for liberation from the fascist occupation.⁵⁴ The court decision offered its interpretation of the meaning of the assassination, arguing that it could be symbolically understood as the beginning of the civil war in Serbia, because the gendarmes were not occupiers or people’s enemies, but the representatives of the legitimate authorities of the Serbian state under the occupation that had been established according to the international agreement – the capitulation of Yugoslavia in April 1941. According to the court, their rehabilitation thus represents the beginning of the national reconciliation of the divided Serbian nation.⁵⁵

The rehabilitation request was filed by Stana Munjić, the local journalist without any familiar connection to the gendarmes. Her reason for starting the rehabilitation process were two announcements about 7 July published earlier that year on the websites of the Ministry of Defence

52 Zakon o rehabilitaciji, *Službeni glasnik Republike Srbije* 33/06.

53 Okružni sud u Šapcu, Reh. br. 11/08, Rešenje, 6.

54 Ibid.

55 Ibid.

and Ministry of Labour and Social Affairs respectively that were, according to Munjić, in opposition to the “first acknowledgement by the state that the event in Bela Crkva had been one of the forgeries of the official Serbian history after the Second World War”.⁵⁶ In the request, she explains that she “considers it her obligation to contribute to the prevention of further deviation, because the manipulation of history continues and the state does not respect its own decision about the abolishment of 7 July as the official holiday”.⁵⁷ Munjić had previously interviewed Lončar’s widow, whose testimony had been used for a book and two local television documentaries, that Munjić submitted to the court as the evidence that “the Serbian gendarmes killed on 7 July had not been enemies of any kind, traitors of Serbian people, or collaborators, but the first victims of the civil war in Serbia”.⁵⁸ Interestingly, both testimony and the submitted materials were based on the widow’s story, although the widow had not been present in Bela Crkva on 7 July 1941.

The plaintiffs in rehabilitation processes in Serbia are often persons without any personal relation to those to be rehabilitated, such as Stana Munjić. The 2006 Rehabilitation Act defines that a rehabilitation request can be filed by “any natural or legal person”.⁵⁹ In the court practice, it is usually descendants, often supported by politically motivated organizations and groups. This is especially the case with the rehabilitation of prominent persons of the Second World War period, such as Milan Nedić, whose rehabilitation process is ongoing. The implementation of the rehabilitation legislation in Serbia always starts with an initiative from below. As the legislation defines the use of the non-adversarial proceeding, those who request rehabilitation submit documentation and invite witnesses and there is no opposing side in the courtroom.⁶⁰ In this sense, the state has offered the legal framework that enables memory consumers to use the courtroom as the platform for their interpretation of the past. Many of the groups that support rehabilitation processes, such as the Association of Political Prisoners and Victims of Communism, organize and take part in the commemorations and erect semi-official or unofficial memorials. Similarly to Stana Munjić, their activities are based on the perception

56 Referring to the Parliament’s abolishment of the Day of the Uprising. *Zahtev za rehabilitaciju*, in: Okružni sud, Reh.br. 11/08.

57 *Ibid.*

58 *Zahtev za rehabilitaciju*, in: Okružni sud, Reh.br. 11/08, 2.

59 *Zakon o rehabilitaciji*, Act 2.

60 The 2011 Rehabilitation Act introduced the adversarial proceeding.

that the state authorities have not done enough regarding the overcoming of the communist past and they often ascribe that issue to the presence of communists in the state institutions. Gojko Lazarev, the judge who presided over the court council in the rehabilitation process of Lončar and Braković, shares the same opinion and has been active in the local context, most notably by financially supporting building of the memorial church to the victims of communist terror in Šabac and speaking out in media.

The case of Lončar and Braković is also significant because it was the first case in which a historian appeared as an expert witness, which later became a regular practice in rehabilitation processes. The analysis of the numerous rehabilitation cases shows that positioned historians who are expected to provide the opinion in favour of someone's rehabilitation are those who testify. In case of Lončar and Braković, the court invited Kosta Nikolić from the Institute of Contemporary History to submit a written opinion, a large part of which was copied in the court decision as an argument in favour of rehabilitation. The essay argued that the primary goal of the Communist Party and the Partisans was the revolution and seizure of power rather than the liberation, which is why the Partisans attacked predominantly Serbian authorities at the beginning of the war.⁶¹ According to Nikolić and the later court decision: "After the military defeat and the occupation, in the following four years the large overturn happened in the Serbian nation, society, and the state. One whole world was destroyed with the replacement of Serbian royalists with Yugoslav communists and the irony is that Germans had a small or almost no role in it."⁶² Furthermore, Nikolić argued that the celebrations of 7 July in Yugoslavia had had the purpose of justification of the violent takeover of power by the Communist Party. Finally, he reproduced the dominant narrative that "celebrating the murder of Lončar and Braković had left long-term negative consequences and obstructed the process of national reconciliation and overcoming still strong ideological divisions." He ended the essay with the recommendation to rehabilitate them, arguing that it would represent a great contribution to facing the totalitarian legacy in the Serbian

61 The expert opinion by Kosta Nikolić, 15. Nikolić further explains that it was this dominant goal of the socialist revolution which hindered the existence of a unified front with the other antifascist group – the Serbian royalist movement (the Chetniks). The essay revolves around the interpretation of the Chetniks as an antifascist movement, presenting it as the widely recognized and legitimate throughout the war, as opposed to the Partisans.

62 Kosta Nikolić's written report; Decision, in: Reh.br. 11/08.

society that still represented a large obstacle to the full modernization and democratization of Serbia.

Concluding Remarks

The event in Bela Crkva of 7 July 1941 has gone through numerous reinterpretations since 1945, as the day that marked the beginning of the uprising against the occupation, the day when the socialist revolution began, when the civil war started, and as the beginning of the period when the whole society was destroyed. The act of shooting the two gendarmes has never been interpreted as the act itself but more as the act that finally led to the large changes in the socio-political space. While this was ascribed positive values during state socialism, it has been deemed negatively in contemporary Serbia since 2000. In the period immediately after the overthrow of Slobodan Milošević, the abolishment of the Day of the Uprising as a public holiday was an aspect of the process of overcoming and separation from the communist past, understood as crucial. Those who came to power in 2000 saw Milošević as the last communist ruler and themselves as the carriers of the democratic transition. The abolishment of the Yugoslav holidays represented only a segment of the official politics of memory on the Second World War and state socialism that has had the purpose of strengthening the legitimacy of the current political order through the delegitimization of the previous one.

The example of 7 July also shows the serious inconsistencies in the official memory politics and its mechanisms in contemporary Serbia. Although the date was removed from the official calendar and ceased to be a public holiday in Serbia, it was re-established as the Day of the Uprising in the Second World War in 2013. Even though without the status of a public holiday as before 2001, 7 July is nevertheless officially commemorated in Bela Crkva with the presence of the governmental and municipal representatives. As opposed to that, Lončar and Braković, who were rehabilitated in 2008 as the first victims of the civil war and victims of communist persecution and violence, legally remain rehabilitated as such.

Sources and Literature

Sources

- Odbor za negovanje tradicija oslobodilačkih ratova Srbije. „Državni program obeležavanja godišnjica istorijskih događaja oslobodilačkih ratova Srbije“, 12. 3. 2013.
- Vlada Republike Srbije. Odluka o osnivanju Odbora za negovanje tradicija oslobodilačkih ratova Srbije. *Službeni glasnik Republike Srbije* 38/97 and 46/01.
- Narodna skupština Republike Srbije, Stenografske beleške sa sedmog vanrednog zasedanja 09.07.2001, <http://www.otvoreniparlament.rs/2001/07/09/370689/>, last accessed on 10. 7. 2017.
- Okružni sud u Šapcu, Reh.br. 11/08.
- Zakon o rehabilitaciji. *Službeni glasnik Republike Srbije* 33/06.
- Testimonies of Stanko Popović. 24. 8. 1959.
- Testimonies of Sredoje Knežević. 24. 8. 1959.
- Testimonies of Bogoljub Lazić. 24. 8. 1959.

Newspapers

- *Glas javnosti*
- *Politika*

Literature

- Apor, Péter. “Eurocommunism. Commemorating Communism in Contemporary Eastern Europe”. *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*, eds Malgorzata Pakier, Bo Strath, 233–246. New York: Berghahn Books, 2010.
- Berger, Stefan and Bill Niven. *Writing the History of Memory*. London: Bloomsbury Academic, 2014.
- Berger, Stefan and Bill Niven. “Writing the History of National Memory”. *Writing the History of Memory*, eds Stefan Berger, Bill Niven, 135–157. London: Bloomsbury Academic, 2014.
- Bodnar, John. *Remaking America: Public Memory, Commemoration, and Patriotism in the Twentieth Century*. Princeton: Princeton University Press, 1992.
- Burke, Peter. *Varieties in Cultural History*. Ithaca: Cornell University Press, 1997.
- Connerton, Paul. *How Societies Remember*. New York and Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

- David, Lea. "Impression Management of a Contested Past. Serbia's Evolving National Calendar". *Memory Studies* 7/2014, 472–483.
- Höpken, Wolfgang. "Vergangenheitspolitik im sozialistischen Vielvölkerstaat. Jugoslawien 1944–1991". *Umkäpfte Vergangenheit. Geschichtsbilder, Erinnerung und Vergangenheitspolitik im internationalen Vergleich*, eds Petra Bock, Edgar Wolfrum, 210–247. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1999.
- Kansteiner, Wulf. "Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies". *History and Theory* 41:2/2002, 179–197.
- Karge, Heike. "Practices and Politics of the Second World War Remembrance: (Trans-)national Perspectives from Eastern and South-eastern Europe". *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*, eds Malgorzata Pakier, Bo Strath, 137–147. New York: Berghahn Books, 2010.
- Karge, Heike. *Steinerne Erinnerung – versteinerte Erinnerung? Kriegsgedenken in Jugoslawien (1947–1970)*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2010.
- Kirn, Gal. "Transnationalism in Reverse: From Yugoslav to Post-Yugoslav Memorial Sites". *Transnational Memory*, eds Chiara de Cesari, Ann Rigney, 313–338. Berlin: De Gruyter, 2014.
- Končar, Ranko. „Istorijskim mišljenjem protiv ideoloških i političkih upotreba prošlosti“. *Antifašizam pred izazovima savremenosti*, eds Milivoj Bešlin, Petar Atanacković, 121–139. Novi Sad: AKO, 2012.
- Koren, Snježana. *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945–1960). Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*. Zagreb: Srednja Evropa, 2012.
- Manojlović Pintar, Olga. „(Ne)vidljiva mesta sećanja. Spomenici crvenoarmejcima u Srbiji“. *Oslobođenje Beograda 1944*, 545–553. Beograd: Institut za noviju istoriju, 2010.
- Mark, James. *The Unfinished Revolution: Making Sense of the Communist Past in Central-Eastern Europe*. London: Yale University Press, 2010.
- Milosavljević, Olivera. "Geschichtsrevisionismus und der Zweite Weltkrieg". *Mythos Partizan. (Dis)Kontinuitäten der jugoslawischen Linken: Geschichte, Erinnerung und Perspektiven*, ed. Đorđe Tomić et al., 222–234. Münster: Unrast Verlag, 2013.
- Mitrović, Dojčilo. *Zapadna Srbija 1941*. Belgrade: Nolit, 1975.

- Molden, Berthold. "Resistant Pasts versus Mnemonic Hegemony. On the Power Relations of Collective Memory". *Memory Studies* 9:3/2016, 125–142.
- Pavone, Claudio. *A Civil War. A History of the Italian Resistance*. London: Verso Books, 2014.
- Ramet, Sabrina and Sladjana Lazić. "The Collaborationist Regime of Milan Nedić". *Serbia and the Serbs in World War Two*, eds Sabrina P. Ramet, Ola Listhaug, 17–44. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2011.
- Schmid, Harald. "Konstruktion, Bedeutung, Macht. Zum kulturwissenschaftlichen Profil einer Analyse von Geschichtspolitik". *Geschichtspolitik und sozialwissenschaftliche Theorie*, eds Horst-Alfred Heinrich, Michael Kohlstruck, 75–98. Stuttgart: Steiner, 2008.
- Sindbaek, Tea. *Usable Histories? Representations of Yugoslavia's Difficult Past from 1945 to 2002*. Aarhus: Aarhus University Press, 2012.
- Spoja, Vjekoslav. „Bio sam kraj Žikice kad je pucao“. *Ustanak naroda Srbije 1941*, Vol. 2, 673–679. Beograd: Vojno delo, 1964.
- Stojaković, Krunoslav. „Revolucionarno nasilje u Narodnooslobodilačkom ratu“. *Kazna i Zločin: Snage kolaboracije u Srbiji*, ur. Milan Radanović, 11–28. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, 2015.
- Stojanović, Dubravka. "Revisions of the Second World War History in Serbia". *Serbia and the Serbs in World War Two*, eds Sabrina P. Ramet, Ola Listhaug, 247–364. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2011.
- Stojanović, Dubravka. „U ogledalu drugih“. *Novosti iz prošlosti: Znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, prir. Vojin Dimitrijević, 13–33. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2010.
- Sundhaussen, Holm. *Jugoslawien und seine Nachfolgestaaten 1943–2011. Eine ungewöhnliche Geschichte des Gewöhnlichen*. Vienna: Böhlau, 2012.
- Sundhaussen, Holm. "Jugoslawien und seine Nachfolgestaaten. Konstruktion, Dekonstruktion und Neukonstruktion von "Erinnerungen" und Mythen". *Mythen der Nationen. 1945 – Arena der Erinnerungen*, Bd. 1, ed. Monika Flacke, 373–427. Berlin: Deutsches Historisches Museum, 2004.
- Traverso, Enzo. *Left-Wing Melancholia. Marxism, History, and Memory*. New York: Columbia University Press, 2017.
- Wertsch, James. *Voices of Collective Remembering*. New York: Cambridge University Press, 2002.
- Zerubavel, Yael. *Recovered Roots: Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*. Chicago: Chicago University Press, 1995.

Резиме

Јелена Ђуреиновић

Реинтерпретација 7. јула: Од прве устаничке пушке до почетка грађанског рата

Апстракт: Чланак анализира историју сећања на 7. јул 1941. у контексту политике сећања на Други светски рат у Србији. Иако је заиста био малих размера, догађају у Белој Цркви 7. јула 1941. године увек је придаван велики значај и у социјалистичкој Југославији и савременој Србији. Његова интерпретација ипак се мењала и представљала је огледало хегемоних историјских наратива о Другом светском рату и њихових трансформација. Значења и вредности које су приписиване 7. јулу и његовим главним актерима су у фокусу овог рада, који користи дијахронијски приступ сећању са нагласком на постјугословенски период.

Кључне речи: политика сећања, Други светски рат, Југославија, устанак 1941. године, рехабилитација

Ова студија анализира историју сећања на Дан устанка у ширем контексту политике сећања на Други светски рат у Србији од послератног периода до данас, са посебним фокусом на постјугословенски период. Догађају у Белој Цркви 7. јула 1941. године, иако је објективно био малих размера, увек је придаван велики значај и у социјалистичкој Југославији и савременој Србији. Међутим, интерпретација убиства жандара Богдана Лончара и Миленка Браковића, које је извршио Живорад Јовановић Шпанац, мењала се и представљала је огледало хегемоних историјских наратива о Другом светском рату, као и њихових трансформација током времена. У овом раду највећа пажња посвећена је значењима и вредностима које су приписиване 7. јулу и његовим главним актерима. Кроз историјску перспективу сагледане су званичне политике сећања, главни комеморативни наративи на којима се оне заснивају и њихова политичност. Након кратког теоријског увода, рад разматра обележавање Дана устанка у југословенском периоду, његово укидање и реинтерпретацију након 2000. године и судску рехабилитацију Лончара и Браковића.

УДК 94(497.11)"1941/1944"
316.728(497.11)"1941/1944"

Оригинални научни рад
Примљен: 18. 8. 2017.
Прихваћен: 22. 12. 2017.

Nataša MILIĆEVIĆ
Institute for Recent History of Serbia
natasa.milicevic@mts.rs

Ausweis, Guards and Borders: Travelling of the Middle Class in Occupied Serbia 1941–1944*

Abstract: This paper analyses the travelling of the Serbian citizens during the Nazi occupation. The special emphasis is placed on the travelling of the members of the Serbian middle class. It deals with different aspects of the issue: the restrictions imposed by the occupier, symbolically expressed through ausweis (personal documents, passes, and permits), guards and borders, motives for travelling, organization and security problems, types and forms of travelling, the structure of the citizens-travellers and the like. It also points to the difference between travelling within the borders of the country and travelling abroad.

Key words: Serbia, World War II, Nazi occupation, travelling, Serbian middle class, citizens, ausweis, guards, borders

Under the pressure of the war and occupation in Serbia in 1941, the daily life of the Serbian middle class as well as of all other layers of Serbian society fundamentally changed, just as it was the case in other parts of Europe under the domination of Nazi Germany. These changes also affected the field of travelling. The occupation changed both the travelling conditions and motives for travelling while the travelling itself became even more significant. When compared to the pre-war period, it became

* This article has been written within the framework of the scholarly project *Serbs and Serbia in the Yugoslav and International Context: Internal Development and Position within European/Global Community* (No 47027), financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development Republic of Serbia.

more difficult, more demanding and uncertain. It required extensive planning and overcoming of numerous restrictions and limitations imposed by the occupier and local authorities under occupation. The established borders were not only physical, political, ideological, spiritual, administrative and normative, but also time-related and symbolic.¹ Piero Zanini said they also “marked a line between what could and could not be known, said or done; between what could be overcome, and what must not even be approached; between order, on one hand, and disorder on the other.”² During the years of occupation, the borders changed to suit the occupiers’ needs, like the time borders, which determined the time for free movement or political border(s) between German allies in Yugoslavia, i.e. Serbia. The territory of Serbia was divided into four parts which were annexed to the occupation zones under the administration of Italy, Hungary, Bulgaria and Germany. Italy took most of Kosovo and Metohija, and later annexed them to a creation called “Greater Albania”; Hungary occupied and annexed Baranja and Bačka, and in October 1941, a newly established puppet state, the Independent State of Croatia (NDH) included the territory all the way to Zemun. The Greater Bulgaria annexed eastern and southern parts of Serbia with districts of Pirot, Vranje and Leskovac. The German occupation zone included the rest of Serbia: Banat, Kosovska Mitrovica district and two counties of the former Novi Pazar sandzak, as well as eastern Srem and Zemun. Thus, Serbia found itself in narrow, pre-1912 borders, under the strict regime of military administration, being obliged to pay contributions to the occupier and support the German occupation administration.³ In such a controlled area, the life of the Serbian middle class, as well as of other layers of society, was marked by the prohibition of organized gatherings in the streets, such as public manifestations, parades and group marches (without the permission of a German commander), the ban of listening to foreign radio stations, participation and work in political cultural, sports and other associations, as well as the ban of agitation, tearing of occupier’s posters and pamphlets, and insulting the members of Vermaht, not to forget the forced labour, curfew, shooting anyone carrying arms or giving resistance to German forces, revenge for killing or

1 More on borders: Pjero Zanini, *Značenja granice: prirodna, istorijska i duhovna određenja*, (Beograd: Clio, 2002).

2 *Ibid.*, 16.

3 Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992), 111-113.

wounding the German soldiers, shortage of basic foodstuffs, “black market”, resistance and multiple civil war, the collaboration of a number of citizens with the occupier, the existence of agents, spies, riots, robberies and murders for personal and family reasons, etc.⁴ To move and travel under such conditions, the citizens needed a permit, which was issued by the occupier and Serbian authorities under the occupation. The permit was necessary if one wanted to cross the border between occupation zones, but it was also required for travelling from one district to another or from one municipality to another. It was not easy to get a permit to travel, or a permit for more or less unhindered movement, or as the Germans called it – *ausweis*. It was equally difficult to get a permit issued by the Serbian authorities, which was called a travel permit. In this way, the occupation and local authorities controlled the travelling, as well as other life segments of the Serbian citizens. This was done not only by controlling their movement, but also by controlling traffic communications and means of transport. Therefore, the travelling of the Serbian middle class, as well as of other citizens, no matter if it was within the country or abroad, was under strict supervision. These political and administrative restrictions and control of movement should be added the variability of the military security situation or the material possibilities of the citizens themselves. They mostly travelled within the territory of Serbia under occupation, but also went abroad. Both types of travelling, as before the war, had their own specificities, which became even more pronounced under the war conditions. That is why they will be analysed separately. In case of travelling abroad, the paper will focus on the part of the road until the exit from the country.

However, these difficulties did not prevent the Serbian middle class from travelling nor did they diminish their desire and need to travel during the war period. They certainly did not travel without a strong reason. The reasons were similar to those before the war, but yet somehow different. Some of them travelled for work, others to get foodstuffs or medical treatment, some to escape from German or Serbian police pursuits, or simply because they wanted to move to a safer place. They even seemed to have travelled much more than before the war. Occasionally, it seemed the whole country was on the move. One contemporary noted that in the summer of 1941 the trains were “so crowded, that the German troops had to interfere and remove the redundant passengers, who hang from trains

4 *Ibid.*, 132-133.

just like from the trams in Belgrade some time before”.⁵ Perhaps the explanation lies in the fact that, due to the control of traffic and the movement of people, it was much more spoken and written about. Different reports, newspaper articles, and memories regularly pointed out that the trains, ships and other means of transportation were packed with passengers.⁶ Some photographs dating from August 1943 testify of massive crowds at the Belgrade railway station. They show a number of travellers waiting for transport, while a large number of them could be seen on the roofs of freight trains. Among the passengers, there were peasants dressed in traditional costumes, middle class citizens wearing suits, as well as occupation officers in uniforms.⁷

Neither the middle-class nor other citizens in Serbia expected to travel safely and smoothly during the war period. This uncertainty was particularly noticeable during the uprising in the summer and autumn of 1941 when the travelling was disturbed and threatened by the attacks of the members of resistance movements to all traffic communications. To secure military and economic goals, the German occupation authorities forbade the passenger traffic in favour of freight traffic on Serbian railways.⁸ This measure was also justified by the Serbian authorities, who used the situation to denote the communists as the main culprits. Certain newspaper articles included a framed message of the following content: “If you cannot visit your family in the country, blame the communists, because they are obstructing normal traffic”.⁹ Apart from the main railway, which functioned only from time to time, other routes did not function at all due to numerous sabotages. Belgrade was almost completely detached from the inland. The traffic on the railway between Belgrade and Valjevo

5 Archives of Yugoslavia (Arhiv Jugoslavije – AJ), Emigrant Government of the Kingdom of Yugoslavia (Emigrantska vlada Kraljevine Jugoslavije – EV) (103), 158–574, Извештај Делегата Краљевске владе за Блиски и Средњи исток о стању у земљи – Потпредседнику владе Слободан Јовановићу, Цариград, 27. 10. 1941.

6 „Путнички и теретни саобраћај успостављен са унутрашњошћу“, *Ново време*, 18. 12. 1941, 5; М. С., „Кад се Шабац претвара у Београд“, *Српски народ*, 24. 10. 1942, 9.

7 Биљана Станић, *Фотографије Руте Марјановића 1941–1944*, (Београд: Музеј града Београда, 2011), 165.

8 Дневни извештај Обавештајног одељења Команданта оружаних снага на Југоистоку од 1. новембра 1941 – Врховној команди Вермахта о борбама против партизана у Србији и Босни и о обостраним губицима, 1. 11. 1941, *Zbornik dokumenta i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije (Zbornik NOR-a)*, XII-1, (Београд: Војноисторијски институт, 1973), 558.

9 *Ново време*, 20. 10. 1941, 3; *Понедељак*, 3. 11. 1941, 4.

in particular, was interrupted for a long time, and it was not until the middle of October 1941 that the traffic and travelling were enabled again.¹⁰ The circumstances were not much different on the railway from Belgrade towards Čačak and Užice, which was more than two months under the control of the rebels. A number of bridges were destroyed on the Morava River, near Mala Krsna, Stalać, and Jagodina; numerous bridges on the line Belgrade – Sarajevo, were also destroyed, as well as the facilities on the railway Stalać – Užice.¹¹ Railway stations and trains were often under attack. The lives of passengers on passenger trains were also in danger.¹² The roads were not safe either. They were destroyed, too. Therefore, according to the knowledge of a contemporary, probably shaped by unreliability and exaggerations, the German artillery regiment took ten days to cross fifty kilometres from Mladenovac to Belgrade.¹³ Travelling by ship was not advisable either. The rebels would force the passengers to leave the ships and then sink them.¹⁴ The middle-class members who had to travel or wanted to leave the regions under the control of the rebels travelled the way they could and knew. A good example was the travel of Stevan Žutić, the acting chief of financial department in Užice. On several occasions, he tried to leave the territory under the control of rebels and

10 Извештај 342. пешадијске дивизије од 1. новембра 1941 – Опумоћеном команданту у Србији о војно-политичкој ситуацији код партизанских снага и код четника Драже Михаиловића у рејону Ваљево – Лозница, сарадњи са четницима Косте Пећанца и заробљеним немачким војницима, 1. 11. 1941, *Zbornik NOR-a*, XII-1, 569.

11 АЈ, 103–116–433, Запажања при путу од Београда до Цариграда, 1942. For more information, see: Петнаестодневни извештај Војнопривредног штаба Југоистока од 19. 09. 1941 – Врховној команди Вермахта о железничком, речном и путном саобраћају на територији Србије, Земун, 19. 9. 1941, *Zbornik NOR-a*, XII-1, 419–422.

12 Извештај 342. пешадијске дивизије од 1. новембра 1941 – Опумоћеном команданту у Србији о војно-политичкој ситуацији код партизанских снага и код четника Драже Михаиловића у рејону Ваљево – Лозница, сарадњи са четницима Косте Пећанца и заробљеним немачким војницима, 1. 11. 1941, *Zbornik NOR-a*, XII-1, 569.

13 АЈ, 103–116–433, Запажања при путу од Београда до Цариграда, 1942. - The above mentioned contemporary said it seemed that the distance between these two places was greater and that it was about eighty kilometers (Ibid.).

14 Дневни извештај Обавештајног одељења Команданта оружаних снага на Југоистоку од 1. септембра 1941 – Врховној команди Вермахта о акцијама партизана на територији Србије и о противмерама, 2. 9. 1941, *Zbornik NOR-a*, XII-1, 346–347; Петнаестодневни извештај Војнопривредног штаба југоистока од од 19. септембра 1941 – Врховној команди Вермахта о железничком, речном и путном саобраћају на територији Србије, Земун, 19. 9. 1941, *Zbornik NOR-a*, XII-1, 419–422.

return to Belgrade, but was stopped and arrested each time either by the Partisans or Chetniks (members of the Ravna Gora Movement). The arrests also included examining and proving the ideological-political stance, and the travelling itself included a series of dangers that jeopardized life. At one moment, at the beginning of October 1941, he arrived partly by train and partly on foot to the place between Čačak and Kragujevac where he was arrested again by Chetniks, and taken to Užice, which he left only after the fall of the uprising, at the end of November 1941.¹⁵

After the fall of the uprising in late 1941, the traffic was normalized and the citizens were able to start travelling regularly.¹⁶ The traffic, travelling and the safety of passengers were still disturbed by rebel groups or robbing parties, but never again to such an extent as in the autumn of 1941. The middle class still had to cope with uncertainties and difficulties of travelling. They were least concerned about the travelling comfort. It was important to reach the desired destination, finish what was planned and come back safely. Zvonimir Vučković wrote about the fear of passengers on trains attacked by Chetniks, between Belgrade and Čačak in the second half of 1942. It was not just a fear of Chetniks, but also the fear of the repression of the occupiers, because of taking away or injuring the German soldiers. On one occasion, when, after a train-attack, only German troops were taken away and other passengers released, they were relieved because they realized that nothing would happen to them.¹⁷ However, there were cases when the fears of passengers became reality. Thus, in an armed attack on a passenger train from Niš to Zaječar, a group of communists wounded a woman who travelled to Zaječar.¹⁸ Those who travelled by car also had hard time. Although a car was comfortable as a means of transport, it was not safe because it was often used by local pro-occupiers (government officials, businessmen, etc.) and attacked by

15 Military Archives (Vojni arhiv – VA), Nedić Archives (Nedićeva arhiva – Nda), 20–4–44, Записник саслушања Стевана Жутића, вишег секретара Министарства финансија и в. д., начелника финансијског одељења Банске управе Дунавске бановине у Ужицу од 24. децембра 1941.

16 „Путнички и теретни саобраћај успостављен са унутрашњошћу“, *Ново време*, 18. 12. 1941, 5.

17 Звонимир Вучковић, *Сећања из рата*, (Крагујевац: Погледи, 2001), 246–247.

18 Државни телеграм Команде СДС, Зајечар – Команданту СДС (Опште одељење – Отсек ЈБ) – Београд, Команданту Нишке области СДС – Ниш, Зајечар, 11. 8. 1943, *Извештаји Недићеве администрације и Српске државне страже за округ Зајечарски 1943–1944*, 2, приредио Божидар Благојевић, (Неготин: Историјски архив Неготин – Зајечар: Историјски архив „Тимочка крајина“, 2007), 163.

the members of the resistance movements. In the first months of the occupation, Teokarević brothers, the industrialists, who were shot while driving a car, felt this on their own skin.¹⁹ It should also be noted that it was not unusual that, after leaving a train or a bus, the passengers were attacked by the groups of robbers.

The attacks on traffic communications were not the only problem that made the travelling difficult. Due to new political and administrative borders Serbian citizens had to change the way of travelling. For example, after the border with the Independent State of Croatia was introduced, the citizens of Šabac were not able to travel by train to Belgrade, because it was leaving from the village Klenak, which belonged to the Independent State of Croatia. Therefore, during the occupation, they were forced to travel by cargo boats. In case of a low water level, they travelled by cart over Obrenovac, which had become very expensive since the beginning of the occupation.²⁰ Every interruption of traffic between Belgrade and Šabac meant not only the lack of newspapers, information and other necessities, but also a kind of isolation of the city, which further encouraged the rumours and unreliable news. At the same time, the Belgraders who found themselves in Šabac had to stay longer than they planned and pay for their stay, which significantly reduced their funds.²¹ Those who wanted to travel from Belgrade to Zemun were also faced with problems. In the summer of 1941 they were issued border passes, and since October 1941, when Zemun became a part of the Independent State of Croatia, border passes in the form of permanent and daily permits for business travels or for family visits and meetings. They were issued by the Serbian authorities, with the consent of the German administration. One could reach Zemun by train, on foot, by ship or raft.²² Citizens who needed to cross the administrative border with Banat also experienced certain difficulties. They had to walk over the pontoon bridge or travel by boats, which crossed the Danube several times a day. Permits for crossing the river were granted by the German adminis-

19 АЈ, 103-5-51, Извештај Милоша Секулића о стању у Југославији – Комитету министара за пропаганду, Лондон, пов. бр. 257, 19. 11. 1941.

20 Григорије-Глиша Бабовић, *Дневник 1941-1945*, (Рума: Српска књига – Шабац: Глас Подриња, 2005), Забелешка од 15. маја 1941, 68, Забелешка од 10. септембра 1941, 123-124.

21 *Ibid.*, Забелешка од 10. септембра 1941, 128.

22 Уредба о привременом уређењу малог граничног промета између пограничне зоне Београд са једне и пограничне зоне Земун, односно зоне Источног Срема с друге стране, 9. 10. 1941, *Лист уредаба заповедника Србије*, бр. 21, 10. 10. 1941; *Ново време*, 10. 10. 1941, 4.

tration, and for walking over the bridge by the Serbian police authorities.²³ As the time passed, the citizens wanted to visit their property more often and to get foodstuffs and to avoid the guards and controls, so they started using illegal crossings over the Danube River.²⁴

Anyway, during and after suppressing the resistance, the German occupation and Serbian authorities significantly restricted the travelling conditions. New measures were introduced: clearing the ground around railway tracks, rail guards, traffic control by the Serbian police on the main tracks; wagons and trains were equipped with machine guns, handled by German troops.²⁵ The railway protection south from Niš was taken over by Bulgarian forces.²⁶ Beside ID cards, the middle-class as well as other citizens who travelled, needed permission for travelling ("special travel permits"). Initially, citizens were allowed to travel only with personal documents and passes.²⁷ However, since 1942, no one was able to travel without a special travel permit. Those who arrived after the beginning of a police hour, also faced difficulties. They were not allowed to leave the railway or bus station without a pass. In the first months of occupation, they had to spend a night at the station or get a permit of the German administration at the station, if they lived in that place, so they could go home.²⁸

23 *Ново време*, 20. 6. 1941, 6.

24 There were six illegal crossings: several crossings in Višnjica, Veliki selo, Vinča, Ritopek, Grocka and several crossings between Grocka and Smederevo (Historical archive of Belgrade (Istorijski Arhiv Beograda – IAB), Administration of the City of Belgrade (Uprava grada Beograda – UGB), Special Police (Specijalna policija – SP), к-141/17, Извештај V кварта УГБ – Управи града Београда, Одељењу специјалне полиције, 25. 2. 1943).

25 Месечни извештај Оперативног одељења Команданта Србије од 5. 09. 1941. о акцијама партизана и дејствима сопствених јединица на територији Србије, 5. 9. 1941, *Zbornik NOR-a*, XII-1, 358; АЈ, 103–158–574, Извештај Краљевског делегата за Блиски и Средњи Исток – Председнику Владе, Цариград, 21. 10. 1941; Archive of Serbia (Arhiv Srbije – AS), Ministry of National Economy (Ministarstvo narodne ekonomije – G5), f-2, Уредба која се односи на заштиту саобраћаја на саобраћајним путевима и железничким линијама, 6. 11. 1941; VA, Nda, 28–5–30, Извештај Министарства унутрашњих послова, Команда Српске државне страже, Одељење безбедности – Команданту Београдске области, бр. 2161, 4. 8. 1942; Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, (Београд: ИНИС, 2002), 222–223.

26 Седмодневни извештај оперативног одељења Опумоћеног команданта у Србији од 10. новембра 1941 – Команданту оружаних снага на Југоистоку о војно-политичкој ситуацији у Србији, 10. 11. 1941, *Zbornik NOR-a*, XII-1, 616; Алексић, *Привреда Србије*, 223.

27 *Општинске новине*, 8. 5. 1941, 3.

28 *Општинске новине*, 18. 6. 1941, 3.

The travel permits that were introduced at the beginning of 1942, after the fall of the uprising, were a way to limit movement. For most travellers who wanted to cross the border of a municipality, they were issued by the administrative and police authorities at the seat of the municipality, and for those who wanted to leave the borders of the county, the permits were issued by a county chief.²⁹ However, they were not granted easily, as they needed a confirmation of the reasons for travelling and the duration of the journey. Thus, Dragoljub Ranković, a pensioner, was denied a permit several times when he mentioned the procurement of foodstuffs as a reasons for travelling from Belgrade to the country.³⁰ This practically meant that without a permit, the middle-class travellers were not able to cross the administrative border of their municipality or county. Significantly simpler and easier was a procedure for those who worked as civil servants. They were issued the permits by the institutions in which they worked. They did not even have problems when it comes to private reasons for travelling. Furthermore, they had, as before the war, the benefits of travelling by train, which also applied to their family members.³¹ For merchants, however, there was a different procedure for permit granting. With the prior confirmation of the purpose of the trip, provided by the association to which they belonged, or the Chamber, they were issued a permit by an authorized police institution.³² They had the opportunity to get a “travel permit” for multiple trips and for the period of up to three months.³³ Howev-

29 VA, Nda, 91–1–5, Наредба Министарства унутрашњих послова, Одељење за државну заштиту – Среском начелнику, бр. 11995, 19. 11. 1941; *Ibid.*, Наредба Министарства унутрашњих послова о објавама за путовање, бр. 14736, 22. 12. 1941; *Обнова*, 25. 12. 1941, 7.

30 *Свакодневни живот под окупацијом. Искуство једног Београђанина 1941–1944*, приредили Наташа Милићевић и Душан Никодијевић, (Београд: ИНИС, 2011), Забелешка од 14. марта 1942, 174; Забелешка од 20. априла 1942, 203; Забелешка од 28. августа 1942, 322; Забелешка од 25. августа 1943, 594.

31 According to the railway regulations, civil servants had the right to an unlimited number of trips during the period of five years, while their family members had a benefit of 24 trips. Labourers and honorary officers were entitled to six trips, as well as members of their families (AS, Presidency of the Ministerial Council (G1), f-2, Акт Дирекције државних железница – Председништву Министарског савета, 12. 11. 1942).

32 IAB, Leather Merchants Association 1942–1943, f-64, Распис и Упутство Трговинске коморе о путним објавама – Свим удружењима у Београду, бр. 14570, 1. 9. 1942; *Ibid.*, Саопштење Трговинске коморе – Свим удружењима у Београд, бр. 14570, 8. 9. 1942.

33 The Chamber of Commerce and the UGB Special Police have long negotiated the conditions for obtaining these permits. In the end, a rather comprehensive Guide was

er, it could not have been, at least formally, used for private trips; for that purpose, they needed an additional permit issued directly by the competent Serbian police authorities.³⁴ However, there were periods and cities where neither middle-class nor other citizens could get permits or travel. Thus, in the second half of 1942, the Belgraders received information that the police would not issue permits, except in “special, emergency cases and under very strict conditions”; therefore, many were forced to travel even if they did not plan, to use the existing permits to finish some work.³⁵ Bulgarian military authorities, who did not recognize travel permits issued by the Serbian authorities, caused a whole bunch of problems. Thus, the citizens of Kuršumlija could not get on train or leave the city if travel permits were not issued by the Bulgarian authorities, which, according to the agreement with the German administration, were not authorized to exercise police power.³⁶

Most members of the middle class travelled for private purposes. This type of travelling included: buying foodstuffs, visiting relatives and family in the country or other towns, visiting property, going to a spa for medical treatment or rest, and the like. Considering the available sources, these travels were very numerous and frequent. However, the travelling for the acquisition of food stood out. Even when the main purpose of the trip was private or business, the food supply had a priority. Under the conditions of scarcity and poverty, it was an urgent need. That is why a senior official at the Ministry of Transport had to justify himself when control took away the food supplies from him. He said: “In the spare time, I was very often forced to travel to the country” in order to get supplies.³⁷ There-

issued, listing all those who could get a travel permit with a three-month validity period. For example, they could have been issued to the members of the Steering Committees, company or shopkeepers, managers and employees, etc. (IAB, Leather Merchants Association 1942–1943, f-64, Распис и Упутство Трговинске коморе о путним објавама – Свим удружењима у Београду, бр. 14570, 1. 9. 1942).

34 IAB, Leather Merchants Association 1942–1943, f-64, Саопштење Трговинске коморе – Свим удружењима у Београду, бр. 14570, 8. 9. 1942.

35 Младен Жујовић, *Ратни дневник 2. Југославија у II светском рату, (јун 1942–април 1944)*, приредила Теодора Жујовић, (Врњачка Бања: Интерклима-графика, 2004), Забелешка од 24. 8. 1942, 44.

36 AS, Serbian State Commission for Determining Crimes of the Occupiers and Their Assistants (Zemaljska komisija Srbije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača – G25), f-16, Управа полиције у Нишу – Министарству унутрашњих послова, Одељењу државне заштите, 26. 5. 1942.

37 VA, Nda, 20A–6–46, Молба инг. Драгутина В. Марића – Министру саобраћаја, 3. 6. 1942.

fore, anyone who had the opportunity to travel, used this opportunity to buy and bring the necessary foodstuffs. However, German police authorities did not miss this fact. Because of the frequent trips of officials for private purposes, primarily the food supply, they sharply reprimanded the local authorities.³⁸

Very often, travelling was not pleasant at all. In mid-September 1942, Mladen Žujović recorded that it was “a real torture to travel” by train “because it was overloaded with onions, plums, potatoes, beans and a few kilograms of hidden flour”.³⁹ Even worse was on small private ships and ships with a barge.⁴⁰ They were regularly crowded with passengers, so it was difficult to spend twelve hours, for example, travelling from Belgrade to Šabac (105 km).⁴¹ Sometimes, the cargo ships would drift. Then, the trips lasted even longer. For Belgraders, who most often visited Šabac on weekends, the way back was much more difficult because they were carrying sacks, backpacks and bags filled with food, and there was much less space.⁴² Some middle-class members who travelled from Obrenovac to Belgrade were packed in cattle wagons, which were freezing during the winter period.⁴³ However, this hardly exhausted all the difficulties and traps of travelling. It was necessary to pass different types of guards and controls before, during and after the journey. The way back, in particular, could last for hours, as permits and quantity of foods were checked, not only by Serbian “tax collectors”, but also by the German administration.⁴⁴ After that, passengers were often left with no food and no money for new travels. Serbian middle class was exposed to other hazards, as well; one could never know who was sitting nearby and could hear an insufficiently cautious conversation between the travellers. Many diligent police agents or other citizens favouring the government of Milan Nedić used the oppor-

38 AS, G5, f-gazno, Акт Министарства народне привреде – Одељењу за индустрију и занатство, пов. бр. 143, 14. 9. 1943.

39 Жујовић, *Ратни дневник 2*, Забелешка од 27. јануара 1942, 57.

40 They were significant for travelers who went to Zemun, Šabac, Pančevo, Smederevo, Donji Milanovac (*Ново време*: 16. 5. 1941, 6; 17. 5. 1941, 6; 9. 10. 1941, 5).

41 М. С., „Кад се Шабац претвара у Београд“, *Српски народ*, 24. 10. 1942, 9; Милош Московљевић, *Дневник 1916–1968*, књ. 4, приређивач Момчило Исић, рукопис, Забелешка од 14. новембра 1943.

42 *Ibid.*

43 Бабовић, *Дневник*, Забелешка од 27. јануара 1942, 308.

44 VA, Nda, 59–5–5, Упутство Управе града Београда за службу полицијских стражара у циљу сузбијања комунистичке и друге разорне акције – Свим јединицама полицијске страже Управе града Београда, стр. бр. 10/41, 9. 1. 1942; Жујовић, *Ратни дневник 2*, Забелешка од 15. септембра 1942, 57.

tunity to report this.⁴⁵ The middle-class travellers could also witness the incidents between members of the Serbian State Guard, volunteers and Chetniks at the railway stations or on trains including gun pulling which inevitably caused fear and panic among the passengers.⁴⁶ The citizens who travelled for official or business reasons had similar experiences, except for the control. The exception were the journeys of the officials, especially those who occupied high positions in the local administration under occupation, as they were politically driven and carried out mainly by cars.

However, the middle-class members still travelled for rest and medical treatment, just as they did before the war. This type of travel depended on financial capability. That is why they most often went to visit relatives or friends in the country. It was both cheaper and more useful. Those who had to or had money also visited spa resorts in the country. Some media promoted certain spas, emphasizing their importance for rest and treatment of certain diseases. An associate of the newspaper *Novo vreme* stressed that it may not be appropriate to talk about tourist travel and tourism under occupation conditions, but that it was useful for the “state” and the population. He considered that travelling should not have been perceived as “caprice and luxury” practiced by wealthy individuals, but as a need of a “working man” for a break from everyday work and effort and a need to spend some time leisurely. He said one should take Germany as an example, where the organization “Kraft durch Freude” (Strength through Joy) systematically popularized the importance of travelling, going to other places and vacations.⁴⁷ Although the imposition of this topic in the Serbian public was not unusual, taking Germany as an example could have enticed the researchers. In his analysis of the mass cul-

45 Police agent Mirko Đikić reported Branislava Sutić from Belgrade due to an unfavorable comment on the personality of Milan Nedić. According to the report, when she saw the picture of Prime Minister Milan Nedić in the newspaper, she allegedly said: “This man is bad luck whenever I see him”. Because she offended the personality of the Serbian Prime Minister, she was fined by the Special Police Department with ten days’ imprisonment (VA, Nda, 131–3–4, Пријава против Мирка Ђикића, 10. 1. 1943; Ibid., Записник саслушања Браниславе Шутић у Одељењу специјалне полиције УГБ, 16. 1. 1943; Ibid., Пресуда Одељења специјалне полиције УГБ против Браниславе Шутић, бр. 390, 16. 1. 1943).

46 VA, Nda, 26–10–2, Извештај командира Одељка страже железничке безбедности из Крушевца о изазивању панике у путничком возу пуцањем из пушака од стране добровољаца – Председништву Министарског савета и Команданту јавне безбедности, 12. 10. 1943.

47 Инж. Ратомир Стефановић, „Организовање туризма у Србији“, *Ново време*, 17. 6. 1941, 3.

ture, Kaspar Maase devoted a lot of attention to this issue. In addition to other activities, he said, the aforementioned organization arranged travels and trips at affordable prices for deprived workers and clerks, thus giving the Nazi an important instrument of control and indoctrination of individuals who could never, by then, organize their leisure time that way.⁴⁸ Somewhat similar model was used in Serbia under German occupation. Soon, the spas were advertised as a new tourist destination. One of them offered “the most comfortable” stay in the famous hotel “Sotirović” in Vrnjačka Banja.⁴⁹ By the end of June 1941, there were seven times less visitors in Vrnjačka Banja than in the previous year.⁵⁰ Given the political and other circumstances that prevailed in Banja, it was understandable. The author of the article about this well-known and popular tourist destination emphasized that the conditions were not so favourable, especially if compared to the previous years. The offer of entertainment programme was poor. There was no more music until late into the night; instead, there were silence and peace and for those who wanted to come and rest or be treated, there were still a library and cinema.⁵¹ According to an advertisement, as early as in September 1941, just at the moment of the Uprising, it seemed that the offer in Vrnjačka Banja became much better: from treatment conditions over food and good accommodation to good traffic connections.⁵² Although it was somewhat surprising, it also testified of the tendency not to disturb the public and incite anti-occupational mood. The following year, the situation improved and the spas regained popularity and increased the number of visitors.⁵³ Special attention was paid to Niška and Soko Banja, as places for rest and treatment. The report of July 1942 shows that Niška and Soko Banja, despite being expensive, were “full of guests” and that “guests were full of money”. They hosted “many retired and active high-ranking officials of the Serbian state government”, who acted quite extravagantly. They did not mind the fact that their behaviour influenced the “incredible increase” in prices of foodstuffs. This upset the officials responsible for suppressing the black market. They were even

48 Kaspar Maze, *Bezgranična zabava: uspon masovne kulture 1859–1970*, (Beograd: Službeni glasnik, 2008), 139–144.

49 *Ново време*, 29. 6. 1941, 7.

50 This meant there were over 500 visitors (*Ibid*).

51 *Ibid*.

52 *Ново време*, 4. 9. 1941, 7.

53 *Ново време*, 31. 5. 1942, 6.

asked to “turn a blind eye” during the season.⁵⁴ At about the same time, writers Ivo Andrić and Rade Drainac were in Soko Banja for the treatment and rest. In his diary, Ivo Andrić noted that this region relieved problems with eyes, bones and blood circulation.⁵⁵ Unlike him, poet Rade Drainac, who suffered a severe form of tuberculosis, was forced to stay in the centre for treatment of this illness on Ozren Mountain for a long time.⁵⁶

Members of Serbian middle class also travelled to escape the persecution of German and Serbian authorities and to flee to a safer place or go to the “forest” and join the partisan and Ravna Gora movements of resistance. The intention of this paper is not to discuss them in detail, they have already been written about, especially about the few citizens of Jewish origin,⁵⁷ who fled from the cities. There was also a small group of middle-class travellers known to the German occupation and Serbian authorities by its communist and leftist ideas.⁵⁸ However, it should be pointed out that their experience of organizing the journey itself and the route was different compared to that of previously mentioned middle-class travellers. Their lives were endangered because of their origin or previously known or recognized ideological determination, and for them the journey was a way to survive and continue the struggle. They could not travel without a fake ID and identity change, nor could they get on and off a passenger train. They could have been easily recognized or not pass the document control. Therefore, each successful check and passage was a moment when the fear turned to relief and a new hope of salvation. At the same time, getting

54 AS, Commissariat for Prices and Wages (Komesarijat za cene i nadnice – G6), f-119, Преглед окружних начелника о стању надзора над ценама и цене берзе у месецу јулу 1942.

55 Предраг Палавестра, „Андрићев дневник из Сокобање“, *Свеске Задужбине Иве Андрића* 14/1998, (Београд: Задужбина Иве Андрића, 1998), 19–25.

56 *Ibid.*

57 For more information, see: Милан Ристовић, „Прогоњени и њихови саучесници: солидарност и помоћ Јеврејима у Србији 1941–1944“, *Израелско-српска научна размена у проучавању холокуста*, Зборник радова с научног скупа, Јерусалим – Јад Вашем, 15–20. јуни 2006 = *Israeli-Serbian academic exchange in holocaust research*, Collection of paper from the academic conference, Jerusalem – Yad Vashem, 15–20. june 2006, Годишњак Музеја жртава геноцида - тематски број, ур. Јован Мирковић, (Београд: Музеј жртава геноцида, 2008), 169–208; Милан Ристовић, *У потрази за уточиштем. Југословенски Јевреји у бекству од холокауста 1941–1945*, (Београд: Службени лист СРЈ, 1998).

58 An excellent description of the atmosphere in the country through the train journey in 1941 was given by Petar Ristanović: Петар Ристановић, „Ужичка република у мемоаристици“, *Војноисторијски гласник* 2/2010, 115–139.

on a train was burdened with concern for those who stayed. Mitra Mitrović remembered that she thought that her mother might not see her alive ever again, while Gojko Nikoliš thought of a pregnant wife, brothers and sisters.⁵⁹ The communists were aware of the fact that by joining combat units, they exposed their closest relatives to possible arrests as hostages, but also that they might never see them again. However, one could still leave the city through “side channels” and avoid administration checks. Some stations did not have police controls. Therefore, one could get off on that station and walk to the next where there was no control and get on the train again. Belgrade, as the most populated city was in the centre of attention of local authorities, because one could easily hide there. Thus, the Communists and their sympathizers, and all citizens who wanted to avoid control, used the railway stations Senjak and Topčider to enter or exit Belgrade unnoticed. It was similar in other city centres. It seemed that the control in local trains was minimal. In smaller towns, it was a stop just before the entry of the train into the main station.⁶⁰ However, there were other “channels” through which the the middle-class communists were able to leave Belgrade without documents. One “quite safe”, which was used by the famous Ribnikar couple, led over Čukarica, where they were boarding cattle wagons. Otherwise, freight trains did not fall under control, so they were often used for the transfer of foodstuffs and the escape of those who were “nationally unfit” and “socially dangerous”. They travelled to the next station, then walked across the Sava River and Srem to join the Partisans.⁶¹

Travelling abroad was different from travelling within the territory of the occupied Serbia. Those who were leaving had to cross the borders of the occupation zones, have the necessary documents, enough money, skill and personal luck. In the first weeks of the occupation of the country, a certain number of the Serbian middle-class members, primarily of Jewish origin, were hiding in the territories belonging to Italian, Bulgarian or Hungarian occupation zones, where a somewhat milder occupation regime prevailed. Shortly after the passing of the regulations against the Jews, they had fewer possibilities to leave the German occupation zone. However, this possibility, with all administrative, material and security barriers, still existed for those middle-class members who, for various reasons, fled or left the country (seeking safer places to live, establishing

59 Ристановић, „Ужичка република“, 117.

60 AS, Zbirka NOR-a (Ž28), f-6, Акт Начелства среза Јасеничког – Окружном начелству округа Београдског, пов. бр. 203, 6. 5. 1942.

61 Јара Ribnikar, *Život i priča I-II*, (Београд: BIGZ, 1988), 60–61.

links with the government in exile, performing political and intelligence tasks, health care, etc.). However, the 1941 uprising forced people to postpone the planned trips for safer times, due to the collapse of traffic communications and train attacks.

There were two ways for travelling abroad. One way led to the west through the Independent State of Croatia towards Italy, Spain, Portugal and, in particular, Switzerland, and the other to the east over Bulgaria to Turkey, Egypt and on.⁶² These countries, like in the case of Jewish refugees, were, to use the words of professor Milan Ristić, “transit stations.” Travellers just wanted to pass by and leave them as quickly as they could, but that usually was not the case.⁶³ In both cases, journeys were linked to numerous problems, which at first were not recognized as such, and brought about various complicated situations. It seems that, after the occupation, the middle class members more often opted for the east direction. It was, they thought, somewhat safer and faster way out of the country and to a safer territory. Compared to the west direction, where one had to cross several occupational zones and borders, and have a pass permit for each one, travelling to the east meant crossing from German to Bulgarian occupation zone and entering neutral Turkey. But, if they wanted to get to Great Britain, they had to go roundabout. At the beginning of the occupation, crossing from Serbia to Bulgaria required “no documents”, not even a ticket, but only a permit issued by the German command, as recorded by Isak Alkalaj.⁶⁴ Soon, the policy of leaving the country became much stricter.

Travelling required special and very carefully planned preparations that could take several months. After deciding where to go, most of the time, energy, and money was consumed for acquiring all the neces-

62 Milan Terzić points to the “western” and “eastern channel”, through which information about the situation in the country reached the Yugoslav government in London. The “western channel” included Yugoslav diplomatic missions in Vatican, Portugal, Spain, Switzerland, and Sweden, and the “eastern channel” diplomatic missions in Turkey and Egypt. Again, this information was also gathered thanks to the Serbian middle-class citizens, who, after arriving and contacting diplomatic representatives, were asked to present their findings about the events in the country. For more information, see: Милан Терзић, „Југославија у виђењу Краљевске владе и Намесништва 1941–1945. Пропаганда и стварност“, (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2004).

63 Ристовић, *У потрази за уточиштем*, 161.

64 Милан Ристовић, „Извештај врховног рабина Југославије др Исака Алкалаја о догађајима у Југославији од краја марта до краја јуна 1941. године“, *Tokovi istorije* 1–2/1997, 192.

sary documents, passports, visas, etc. At the end of 1941, a number of middle-class travellers came in contact with criminals, who promised to provide them with the necessary documents for a certain, and not so small sum of money, without actually keeping the promise.⁶⁵ There were bureaus selling counterfeit documents for exit from the country. Some of the ads in the second half of October 1941 offered help in filling out forms and travel passports. One of the ads said "Passports for all countries – form-filling, information, and instructions. Without waiting," and another, which offered the forms and "filling passports for trips."⁶⁶ There were some middle-class travellers who at that time were ready to pay tens of thousands of dinars demanded by these bureaus for forged passports with required visas.⁶⁷ However, according to one contemporary, these documents were, in most cases, "irregular even in form", and often those who sold such documents were at the same time agents of the Gestapo. Citizens did not only lose money at that time, they also ended up in prison.⁶⁸ Thus, a planned journey ended even before it started. In any case, it was necessary to find reliable intermediaries, with good connections in German institutions. Most often, they were lawyers or other persons related to Germans and German administration. It can be said that issuing of such documents became a very lucrative and diversified business. Already at the end of 1941, the prices ranged from 100,000.00 to 200,000.00, only to be stabilized at about 200,000.00 dinars in the first half of 1943.⁶⁹ For this amount, in the autumn of 1941, one could buy half of the house with one apartment and a parcel (400 m²) in Dimitrije Tucović Boulevard, and in some cases

65 AJ, 103-186-653, Извештај о путу од Београда до Лондона секретара Министарства иностраних послова Војислава Божића – Министарству иностраних послова, Лондон, 15. 3. 1943.

66 *Ново време*, 18. 10. 1941, 9.

67 At that time, a forged Turkish passport with all necessary visas cost 80,000 dinars (AJ, 103-186-653, Извештај о путу од Београда до Лондона секретара Министарства иностраних послова Војислава Божића – Министарству иностраних послова, Лондон, 15. 3. 1943).

68 AJ, 103-186-653, Извештај о путу од Београда до Лондона секретара Министарства иностраних послова Војислава Божића – Министарству иностраних послова, Лондон, 15. 3. 1943.

69 VA, EV, 162-1-21, Извештај Врховног команданта, Начелника штаба, армијског ђенерала Богољуба Илића – Председнику Краљевске владе Д. Симовићу, Каиро 31. 12. 1941; AJ, 103-158-574, Препис извештаја из Каира о приликама у земљи, Лондон, 27. 2. 1942; AJ, 103-5-56, Телеграм Краљевског Посланства у Каиру – Председништву Министарског савета, 10. 7. 1943.

even a whole house with three apartments on the outskirts of Belgrade.⁷⁰ It was also an average four-year salary of a clerk. It is therefore clear that very few middle-class members were able to provide such a large amount of money for documents only. That's is why the travelling was a privilege of the rich middle-class citizens, who, in addition to strong social ties, had the opportunity to raise enough money to pay the lawyer and bribe German officials, but also for the journey itself. For all travellers, and especially middle-class travellers, it was better or easier if they had a document that showed that in the interwar period they had business and other ties with the Germans. Of course, a degree of courage was always needed in order to withstand various trials on the road. Among the travellers, there were lawyers, journalists, industrialists, large traders, senior officials, but also officers, as well as a few women. It should be mentioned that prior to obtaining visas, every citizen had to obtain a testimonial of the Belgrade City Administration that he was not of a "suspicious posture," which was obtained by submitting documents on the "correctness" provided by an institution or association (for example, the Chamber of Commerce). At the same time, the police of the Belgrade City Administration, inquired about the person travelling. It was only after that that the middle-class travellers were allowed to apply for German permission to leave the country and visas of other countries they had to pass through.⁷¹ They could even, in case they did not get a Turkish visa in Belgrade, apply for it in Sofia. For this, they needed a new mediator, whom they had to pay extra.⁷² For the citizens who were marked as "suspicious", mediators played a very important role. Let us mention, for example, the defence attorney and the reserve air force officer Dragoš Pavlićević, who was arrested more than once and actively cooperated with the resistance movement of Draža Mihailović. He could never get the necessary documents without the help of reliable and well-positioned persons in the occupation system.⁷³ Industrialist Milan Dojčinović was an example of someone who relatively easy and fast, in just three months, got all the permits to leave the country. In addition to good connections and money, he had some previous business relations with German companies. This made German administration be-

70 *Ново време*, 26. 12. 1941, 7-8.

71 АЈ, 103-158-574, Препис извештаја из Каира о приликама у земљи, Лондон, 27. 2. 1942.

72 АЈ, 103-5-56, Телеграм Краљевског Посланства у Каиру – Председништву Министарског савета, 10. 7. 1943.

73 Ibid.

lieve that he was not of anti-German orientation and facilitated the procedure for obtaining the documents.⁷⁴ Those who had a chance to go abroad for medical treatment, such as Dr. Vladislav Stakić, or were foreigners in marital relations with the Serbian citizens living in Serbia, such as the wife of painter Stojan Aralica, had a similar treatment. The former had to deliver a medical certificate, while the latter succeeded in securing the intervention of diplomatic representatives of their countries.⁷⁵ There were also those citizens who were Serbian and Yugoslav citizens and used their origin (Muslim, Turkish or Bulgarian). Thus, Sabahadin Hodžić, an academic painter and cartoonist in *Ošišani jež*, with the help of a Turkish consul and the claim that he, as a Turk, wants to move to Turkey, acquired all the necessary documents for departure.⁷⁶ Interestingly, the members of the middle class who legally, without paying mediators and forged documents, left the country, were “warned” that any kind of “indiscretion” on their part and statements regarding the state in the country could have “severe consequences” for their family and close relatives who stayed in the country.⁷⁷ That is why, when meeting with Yugoslav diplomatic representatives and providing information on the situation in the country, they asked not to mention their names. Otherwise, they travelled by train from Belgrade to Sofia, which went only by day. As some citizens testify, at the end of 1941, they were “packed up with passengers”, which was why they had to buy a ticket the day before. After the break of the uprising, the trains were guarded by German soldiers who were deployed at the beginning and the end of the train and armed with machine guns, and small cannons. The controls at the border, as noted by the contemporaries, were not strict, “the passports were only casually checked.”⁷⁸ From Sofia they went further towards Constantinople and Ankara, and then to Cairo, from

74 AJ, 103–158–574, Препис извештаја из Каира о приликама у земљи, Лондон, 27. 2. 1942.

75 AJ, 103–160–582, Извештај Краљевског посланства у Стокхолму – Министарству иностраних послова КЈ, 15. 3. 1942; АЈ, 103–8–72, Писмо др Владислава Стакића – Председнику Министарског савета, Милошу Трифуновићу, Женева, 20. 7. 1943.

76 VA, EV, 162–1–21, Извештај Генералног конзулата у Цариграду КЈ – Председнику Краљевске владе, армијском ђенералу Душану Симиновићу, 31. 12. 1941.

77 AJ, 103–160–582, Извештај Краљевског посланства у Стокхолму – Министарству иностраних послова КЈ, 15. 3. 1942; АЈ, Посланство Краљевине Југославије у Стокхолму (382), 1–3, Извештај Краљевског посланства у Стокхолму – Министарству иностраних послова КЈ, 15. 3. 1942.

78 VA, EV, 162–1–21, Извештај Генералног конзулата у Цариграду КЈ – Председнику Краљевске владе, армијском ђенералу Душану Симиновићу, 31. 12. 1941.

where some of them went on a boat and, with the British permit, reached London.

The citizens who decided to use the western route were in a more difficult situation because they had to get, for example, a neutral Swiss or Portuguese permit to cross different occupation zones. But, if they wanted to travel to Italy, it was necessary, in addition to Germany, to have a special approval of the Italian Ministry of Foreign Affairs and the military commander of the occupation zone, through which they passed as well as Croatian passes issued by the diplomatic mission of NDH in Belgrade.⁷⁹ Similar situation was with the German occupation zone in France, which required the permission of the military authorities. In any case, the available examples show that for travelling to the west for the purpose of medical treatment and recovery, but also for other reasons it was necessary to have the approval of the German administration (German passport). Some, like Dr Vojislav Stakić, were first in Italy, and then in Switzerland to treat a severe form of tuberculosis,⁸⁰ while others, such as Radmila Djukić, a daughter of General Panta Djukić, went to Swiss health clinic.⁸¹ Unlike the seriously ill Stakić, Radmila Djukić intended to reach the UK. However, the Yugoslav government refused to help her, because it was afraid that this would not only endanger her relatives, but that it would also influence German approval for all other citizens who later wanted to come to the treatment and recovery.⁸² It is also interesting that her contacts with a Yugoslav diplomatic representative did not remain unnoticed. The German administration requested “to search her well” on her way back.⁸³ It appears that, because she travelled with a German passport, she was followed by German representatives there. Having this in mind, it was not surprising that Živojin Perić, who came to Switzerland to see his children, refused to meet with Yugoslav diplomat Jurisić. He explained this by a very

79 AJ, 103–186–653, Извештај о путу од Београда до Лондона секретара Министарства иностраних послова Војислава Божића – Министарству иностраних послова, Лондон, 15. 3. 1943.

80 AJ, 103–8–72, Писмо Војислава Стакића – Милошу Трифуновићу, председнику Министарског савета, Женева, 20. 7. 1943.

81 AJ, 103–8–72, Телеграм Председништва Министарског савета – Министарству иностраних послова, Лондон, пов. бр. 1063/IX/42.

82 Ibid.

83 IAB, БдС/ВдS (Заповедник полиције безбедности и службе безбедности/ Befehlshaber der Sicherheitspolizei und Sicherheitsdeist Bds), D-449, Досије Радмиле Ђукић.

comprehensive letter containing full legal interpretation of his status.⁸⁴ In addition to “ordinary” reasons – going to safer places, some citizens travelled for wider political and intelligence reasons. Therefore, some of these journeys were called missions. Among the familiar cases were the travels of the rich Belgrade family Bajloni. Its members (mother, two daughters and a son), with German permits, over the Independent States of Croatia and Switzerland, arrived to Portugal in October 1941. They brought a message from Draža Mihailović, the leader of one of the resistance movements, for the Yugoslav government in London.⁸⁵ Their journeys, unlike the journeys of other middle class travellers, who made their own observations on the situation in the country, had a wider political significance in establishing the link between the resistance movements in the country and the government in exile.

In any case, middle-class members, as well as other citizens of Serbia, continued to travel under occupation – a lot. Travelling enabled them to gather, meet and socialize as well as to exchange information, goods and services. As before the war, the middle class travellers passed through various public spaces – railway and bus stations, trains, roads, etc. – but also urban and non-urban areas. For middle-class travellers, travelling became much more demanding and complex than in the period before the war. Whoever decided to travel had to count on facing and overcoming limitations and boundaries in order to reach the desired destination (financial possibilities, permits, military security situation, political and administrative boundaries, movement control regime, etc.). Among the motives, which varied, travelling for the acquisition of foodstuffs stood out. This was a priority even when the goal of the trip was, for example, official or business. Most often, they travelled to villages or towns with markets. It is interesting that the member of the middle class did not give up

84 AJ, 103–88–336, Писмо Живојина Перића – посланику Јуришићу, 19. 9. 1941.

85 Milan Terzić, „Misija porodice Bajloni 1941“, *Istorija 20. veka* 2/2000, 59–66. - It should be noted that some trips of the middle-class citizens of Yugoslavia and Serbia had a clear political-intelligence character. Because of that, it could be, unlike the journey to the Bajloni family, where this just a secondary goal, called a missions. Among such trips are, for example, the trips of Stanislav Rapotec, a Slovenian, reserve lieutenant who traveled over Belgrade to Istanbul on two occasions with messages and notifications from the country. For more information, see: Stevan K. Pavlović, „Misije Stanislava Rapoteca 1941. i 1942, *Jugoslavenski istorijski časopis* 2/1997, 101–132; Milan Terzić, „Još nešto o misijama Stanislava Rapoteca u Jugoslaviji 1941–1942“, *Jugoslavenski istorijski časopis* 1–2/2001, 117–126; Хедер Вилијамс, *Падобранци, патриоти и партизани. Управа за специјалне операције у Југославији 1941–1945*, (Београд: Нолит, 2009).

tourist trips. There were also well-known spas and health resorts. They mostly travelled within the territory of Serbia under occupation, but also went abroad. It is certain that the travelling of citizens under occupation was often deprived of personal satisfaction and that much was subject to the procurement of food and physical survival. We should not left out the benefits it had, under the conditions of strict censorship, regarding the exchange of information, getting to know how people live elsewhere, what problems they have, and so on. It created a sense of connectivity and influenced the exchange and unification of experiences in the struggle with everyday temptations.

Sources and Literature

Unpublished sources

- Archives of Yugoslavia. Funds: Emigrant Government of the Kingdom of Yugoslavia (103); The Mission of the Kingdom of Yugoslavia in Stockholm (382).
- Archive of Serbia. Funds: Presidency of the Ministerial Council (G1); Ministry of National Economy (G5); Commissions for prices and wages (G6); The State Commission of Serbia for determining the crimes of the occupiers and their assistants (G25); NOR collection (Ž28).
- Military Archive. Funds: Nedić's archive (Nda); Emigrant Government of the Kingdom of Yugoslavia (EV).
- Historical archive of Belgrade. Funds: Belgrade City Administration (UGB), Special Police (SP); Association of Skin Dealers 1942-1943; БдС/BdS (Commander of the Security and Security Services / Befehlschaber der Sicherheitspolizei und Sicherheitsdeist).

Published sources

- Бабовић, Григорије-Глиша. *Дневник 1941-1945*. Рума: Српска књига – Шабац: Глас Подриња, 2005.
- Вучковић, Звонимир. *Сећања из рата*. Крагујевац: Погледи, 2001.
- Жујовић, Младен. *Ратни дневник 2. Југославија у II светском рату, (јун 1942 – април 1944)*, приредила Теодора Жујовић. Врњачка Бања: Интерклима-графика, 2004.
- *Zbornik dokumenta i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije (Zbornik NOR-a)*, XII-1. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1973.

- *Извештаји Недићеве администрације и Српске државне страже за округ Зајечарски 1943–1944*, 2, приредио Божидар Благојевић. Неготин: Историјски архив Неготин – Зајечар: Историјски архив „Тимочка крајина“, 2007.
- *Лист уредаба заповедника Србије*, 1941.
- Палавестра, Предраг. „Андрићев дневник из Сокобање“. *Свеске Задужбине Иве Андрића* 14/1998, 19–25.
- Ribnikar, Jara. *Život i priča I–II*. Beograd: BIGZ, 1988.
- *Свакодневни живот под окупацијом. Искуство једног Београђанина 1941–1944*, приредили Наташа Милићевић и Душан Николијевић. Београд: ИНИС, 2011.

Newspapers

- *Ново време*
- *Српски народ*
- *Обнова*
- *Понедељак*
- *Општинске новине*

Literature

- Алексић, Драган. *Привреда Србије у Другом светском рату*. Београд: ИНИС, 2002.
- Вилијамс, Хедер. *Падобранци, патриоти и партизани. Управа за специјалне операције у Југославији 1941–1945*. Београд: Нолит, 2009.
- Zanini, Pjero. *Značenja granice: prirodna, istorijska i duhovna određenja*. Beograd: Clio, 2002.
- Maze, Kaspar. *Bezgranična zabava: uspon masovne kulture 1859–1970*. Beograd: Službeni glasnik, 2008.
- Московљевић, Милош. *Дневник 1916–1968*, књ. 4, приређивач Момчило Исић, рукопис.
- Pavlović, Stevan K. „Misije Stanislava Rapoteca 1941. i 1942“. *Jugoslovenski istorijski časopis* 2/1997, 101–132.
- Petranović, Branko. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.
- Ристановић, Петар. „Ужичка република у мемоаристици“. *Војноисторијски гласник* 2/2010, 108–135.

- Ристовић, Милан. *У потрази за уточиштем. Југословенски Јевреји у бекству од холокауста 1941–1945*. Београд: Службени лист СРЈ, 1998.
- Ристовић, Милан. „Извештај врховног рабина Југославије др Исака Алкалаја о догађајима у Југославији од краја марта до краја јуна 1941. године“. *Tokovi istorije* 1–2/1997, 177–195.
- Ристовић, Милан. „Прогоњени и њихови саучесници: солидарност и помоћ Јеврејима у Србији 1941–1944“. *Израелско-српска научна размена у проучавању холокауста*, Зборник радова с научног скупа, Јерусалим – Јад Вашем, 15–20. јуни 2006 = *Israeli-Serbian academic exchange in holokaust research*, Collection of paper from the academic conference, Jerusalem – Yad Vashem, 15–20. june 2006, Годишњак Музеја жртава геноцида - тематски број, ур. Јован Мирковић, 169–208. Београд: Музеј жртава геноцида, 2008.
- Станић, Биљана. *Фотографије Ристе Марјановића 1941–1944*. Београд: Музеј града Београда, 2011.
- Терзић, Милан. „Југославија у виђењу Краљевске владе и Намесништва 1941–1945. Пропаганда и стварност“. Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2004.
- Terzić, Milan. „Misija porodice Bajloni 1941“, *Istorija 20. veka* 2/2000, 59–66.
- Terzić, Milan. „Još nešto o misijama Stanislava Rapoteca u Jugoslaviji 1941–1942“. *Jugoslovenski istorijski časopis* 1–2/2001, 117–126.

Резиме

Наташа Милићевић

Аусвајси, страже и границе: путовања грађана у окупираној Србији 1941-1944.

Апстракт: У раду се анализирају путовања грађана Србије за време нацистичке окупације. Посебан акценат стављен је на путовања припадника српског грађанства. Обрађени су различити аспекти тог питања: ограничења која је грађанима-путницима наметнула окупација, исказана кроз симболику аусвајса (личних исправа, пропусница, дозвола), стража и граница, затим мотиви за путовање, организациони и безбедносни проблеми, типови и облици путовања, структура грађана-путника и сл. Указано је и на специфичности које су имала путовања унутар земље и путовања ван земље.

Кључне речи: Србија, Други светски рат, нацистичка окупација, путовања, српско грађанство, грађани, аусвајси, страже, границе

Путовања грађана у рату и окупацији по Србији за време Другог светског рата била су, као и у предратном периоду, важан део њихове свакодневице. Може се рећи и да су, с обзиром на ограничења која је грађанима-путницима наметала окупација, постала још значајнија. Она су тада била тежа, захтевнија и неизвеснија. Захтевала су од грађана дуже припреме и превазилажење бројних ограничења и граница како би се спровела (материјалне могућности, дозволе за кретање, политичке и административне границе, повољна војно-безбедносна ситуација и сл.). Условне и контролу путовања спроводиле су и окупаторска и домаћа власт под окупацијом преко строгог надзора кретања становништва, саобраћајних комуникација и превозних средстава. Издвајају се, с обзиром на услове путовања, два периода: први обухвата време устанка током 1941. године и недовољне безбедности путовања, када су путовања била и нередова и често одлагана, и други који обухвата период после слома устанка, када је, с једне стране, поштрена контрола кретања грађана, а с друге дошло до успостављања редовности путовања, саобраћаја и боље безбед-

ности путника. Међутим, без обзира на све препреке, грађани су наставили да путују. И то много. Путовања су им омогућавала сусрете, упознавања и дружења, али и размену информација, роба и услуга. Међу мотивима, који су разни и разноврсни, издвајају се, због оскудице у храни, посебно путовања ради набавке животних намирница. Она су добијала првенство и у случају када су циљеви путовања били неки други, на пример службени или пословни. Најчешће се путовало на село или у мање градске центре са пијацама. Занимљиво је и да грађани нису одустајали од туристичких путовања. Ишло се у од раније позната одмаралишта и лечилишта (Врњачка бања, Нишка или Соко бања). Путовало се највише унутар простора који је обухватала Србија под окупацијом, али се одлазило и у иностранство. Ова друга врста путовања била је специфична (прелазило се кроз неколико окупационих зона) и захтевала је дуготрајну припрему и сложену организацију путовања, у коју је спадало сакупљање потребних документа (пасоша, виза, и сл.), много новца, сналажљивости и личне среће. На такав пут ишли су углавном богатији припадници српског грађанства: адвокати, индустријалци, крупнији трговци, виши чиновници, али и официри, као и понека жена. У сваком случају, извесно је да су путовања грађана под окупацијом била често лишена личног задовољства и да су умногоме била подређена набавци животних намирница и физичком опстанку. Мада не треба изоставити ни корист коју су она, у условима постојања строге цензуре, пружала грађанима у погледу размене информација, упознавања са тим како живе људи изван места живљења, какви су им проблеми и др. То је стварало осећај повезаности и утицало је на размену и уједначавање искустава у борби са свакодневним искушењима.

УДК 94:341.485(=411.16)(497.11)"1941/1944"
314.117-058.65(=411.16)(497.11)"1941/1944"

Оригинални научни рад
Примљен: 28. 6. 2017.
Прихваћен: 22. 12. 2017.

Драган ЦВЕТКОВИЋ
Музеј жртава геноцида, Београд
vecadzigy@yahoo.com

Холокауст у Србији (немачко окупационо подручје) – нумеричко одређење и квантитативна анализа

Апстракт: Рад представља покушај да се на основу делимично ревидираног пописа „Жртве рата 1941–1945“ прикаже страдање јеврејске заједнице са територије окупиране Србије. У раду је разматрана територијална припадност страдалих Јевреја, њихова полна, старосна и професионална структура, те околности и места њиховог страдања.

Кључне речи: холокауст, Јевреји, окупирана Србија, региони, полна, старосна и професионална структура, концентрациони логори, Топовске шупе, Сајмиште

Холокауст, као најекстремнији облик до сада познатог геноцида и прва појава неких врста злочиначких убистава и злочиначког мишљења,¹ на простору издељене Југославије имао је низ специфичности у „решавању јеврејског питања“, као ни у једном другом делу Европе, али се тиме никако не издваја из општег контекста страдања европских Јевреја. Поред свих специфичности јеврејског страдања у Југославији, холокауст спроведен на територији окупиране Србије је био најсличнији оном спровођеном у европским земљама, са немачким окупационим апаратом као његовим носиоцем у планирању, спровођењу, те као јединим егзекутором. Колаборационисти са оку-

1 Yehuda Bauer, „Is the Holocaust explicable“, *Израелско-српска научна размена у проучавању холокауста / Israeli-Serbian academic exchange in Holocaust research*, ур. Јован Мирковић, (Београд: Музеј жртава геноцида, 2008), 149.

пиране територије су асистирали Немцима у неким деловима спровођења програма уништења Јевреја.

Истарживања о холокаусту у окупираној Србији су као тема присутна у домаћој и иностраној историографији, што као централна тема истраживања, а чешће као његов узгредни односно споредни, пратећи део.² Досадашњим сазнањима о страдању Јевреја окупирани Србије потребно је додати истраживање које би обрадило унутрашњу структуру претрпљених губитака јеврејске заједнице. Рад има за циљ да покуша да представи одговоре на низ питања: Одакле су страдали Јевреји и када су изгубили животе, те постоје ли разлике у страдању у зависности од завичајне припадности? Какве су

- 2 Од важнијих наслова видети: Milan Koljanin, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941-1944*, (Beograd: ИСИ, 1992); Бранислав Божовић, *Страдање Јевреја у Београду 1941-1944*, (Beograd: МЖГ, 2012); Christopher Browning, „The final Solution in Serbia. The Semlin Judenlager. A case Study“, *Yad Vashem Studies*, XV, 1983, 55-90; Krisofer Brauning, „Konačno rešenje u Srbiji – Judenlager na Sajmištu – studija slučaja“, *Zbornik 6*, ur. Radovan Samardžić, (Beograd: Јеврејски историјски музеј 1992), 407-428; Walter Manoschek, „Serbien ist Judenfrei“, *Militarische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42*, (Minhen: R. Oldenburg, 1993); Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji, Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941-1942*, (Beograd: Službeni list SRJ, 2007); Menachem Shelach, „Sajmište – an extermination camp in Serbia“, *Holocaust and Genocide Studies*, Vol. 2, No. 2 (1987), 243-260; Ženi Lebl, *Do „konačnog rešenja“: Jevreji u Beogradu 1521-1942 (Bis zur „Endlösung“: Juden in Belgrad)*, (Beograd: Čigoja, 2001); Milan Ristović, *У потрази за уточителом, Југословенски Јевреји у бекству од холокауста 1941-1945*, (Beograd: Službeni list SRJ, 1998); Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945 žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*, (Beograd: ЈИМ, 1980); Ljubodrag Dimić i Milan Ristović, „Uvodna studija“ u: *Logor Banjica – logoraši*, objavljeni izvori, ur. Branka Prpa, (Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 2009); Sima Begović, *Logor Banjica 1941-1945*, (Beograd: ISI, 1989); Stanoje Filipović, *Logori u Šarpcu*, (Novi Sad: SUBNOR SR Srbije, 1967); Небојша Озимих и други, *Жртве лагер Ниша (1941-1944)*, (Ниш: Музеј града Ниша, 2014); Небојша Озимих, *Јевреји у логору на Црвеном крсту*, (Ниш: Народни музеј Ниш, 2014). Мирослав Миловановић, *Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту у Нишу и стрељање на Бубњу*, (Beograd: ИСИ, СУБНОР Ниша и ИРО Народна књига, 1983); Branislav Miša Popov, *Nemački zatvori i koncentracioni logori u Banatu 1941-1944*, (Beograd: ISI, 1992); Nenad Žarković, „Prolazni logor Topovske Šupe“, *Nasleđe*, br. 10, 2009, 103-112; Tomislav Žugić i Miodrag Milić, *Jugosloveni u koncentracionom logoru Aušvic 1941-1945*, (Beograd: ISI, 1989); Бранислав Божовић, *Специјална полиција у Београду 1941-1944*, (Beograd: Завод за уџбенике, 2014). За краћи преглед значајнијих радова у истраживању холокауста до 2006. године видети: Милан Кољанин, „Истраживање холокауста у Југославији“, *Израелско-српска научна размена*, 264-273; Јован Ђулибрк, *Историографија холокауста у Југославији*, (Beograd: ПБФ и ИТИ, 2011).

биле полна, старосна и професионална структура страдалих, те да ли су постојале и ако јесу, какве су разлике у њиховом страдању? Утврдити где су страдали, као и околности њиховог страдања, те истаћи разлике уколико их је било? Тиме би се проширила и допунила постојећа сазнања, потврдиле неке назнаке изнете у претходним истраживањима, али и отворила нека нова питања, те указало на смер будућих истраживања. Рад, настао на основу делимично ревидираног пописа „Жртве рата 1941–1945“ из 1964. године,³ има за циљ да делимично одговори на постављени задатак.

Након дезинтеграције Југославије Србија је била оформљена као засебна територија која се налазила под немачком окупацијом и директном војном управом.⁴ Територија Србије под немачком војноуправном командом (даље окупирана Србија) је према немачким подацима заузимала пространство од 60.876 км² са процењеним бројем од 4.450.000 становника.⁵ Према попису становништва из 1931. године, на територији коју је касније заузела окупирана Србија живе-

-
- 3 Пописом „Жртве рата 1941–1945“ из 1964. године, који је рађен према тадашњој административној подели на републике и покрајине, утврђен је број од 13.023 страдала Јевреја са територије СР Србије, од којих је 9.488 потицало из Војводине, 3.461 из Уже Србије и 74 са КиМ. Процењена обухватност пописа била је 56–59% од оних које је требало пописати. Savezni zavod za statistiku, *Žrtve rata 1941–1945, Rezultati popisa*, (Beograd: 1966, reprint 1992), 4–23. Опширније о попису „Жртве рата 1941–1945“ видети у: Dragan Cvetković, „Gubici pripadnika partizanskog pokreta sa teritorije Jugoslavije 1941–1945“, (doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju, 2016), 6–10.
- 4 Опширније: Драган Алексић, „Србија под немачком окупационом управом у Другом светском рату – Особености окупационе управе“, *Ослобођење Београда 1944. године*, зборник радова, ур. Александар Животић, (Београд: ИНИС, 2010), 53–72.
- 5 Jovan Marjanović, *Ustanak i narodno-oslobodilački pokret u Srbiji 1941*, (Beograd: Institut društvenih nauka, 1963), 23. - На основу белешке из архива Недићеве владе, на територији окупиране Србије је живело 3.773.000 становника, од којих је 89,24% Срба (3.367.000), 0,61% Хрвата (23.000), 1,35% осталих Словена (51.000), 2,70% Мађара (102.000), 3,87% Немаца (146.000), 1,75% Румуна (66.000) и 0,48% осталих (18.000), (Marjanović, *Ustanak*, 23). Прорачун за 1941. годину на основу пописа из 1931. показује да је на територији окупиране Србије живело 4.149.678 становника. *Демографска статистика, Израчунат број становника Југославије за 1941 и 1945*, (Београд: Државни статистички уред, 1945), 5–8.

ло је 3.824.516 становника⁶ у 10 географских региона⁷ неједнаког демографског потенцијала. У оквиру ове територије Јевреји су 1931. са 12.648 држављана чинили 0,33% популације. Највећа концентрација је била везана за велике урбане центре, па их је тако три пети-не живело у Београду и околини (62,51%), нешто мање од трећине у Банату (29,39%) и дванестина у осталих осам региона окупираних територије (8,10%).⁸

Ревизијом пописа „Жртве рата 1941–1945“ из 1964. године, до сада је поименично утврђен број од 6.254 Јевреја са територије окупираних Србије страдалих у холокаусту.⁹ Колективно одређени за уништење од нацистичких окупатора, Јевреји из окупираних Србије су

6 Пошто попис становништва 1941. није урађен због избијања рата, сви прорачуни за бројност становништва окупираних Србије и појединих региона и градова урађени су на основу пописа становништва из 1931. године. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knjiga I: Prисutno stanovništvo, број кућа и домаћинстава, (Београд: Државна штампарија, 1937).

7 Регионе треба посматрати искључиво као географске целине пошто они у том периоду нису постојали као административне јединице и настали су из потребе да се у раду лакше сагледа страдање становништва, те омогући компаративно приказивање претрпљених губитака. Региони су обухватили општине или њихове делове према административној подели из 1964. године.

8 Према попису становништва из 1931, од 12.648 Јевреја са територије окупираних Србије у Београдском региону их је живело 7.906, у Банату 3.717, у осталих осам региона 1.025. У Управи града Београда је живело 8.936 припадника јеврејске заједнице, од којих је 507 било настањено у Панчеву, а 523 у Земуну, па их према ратној подели територије треба посматрати као банатске (у оквиру окупираних Србије) односно сремске (НДХ) Јевреје. Ако се посматра само територија града Београда у Управи града Београда (мања територија од Београдског региона) Јевреји су представљали 3,31% становништва. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knjiga II: Prисutno stanovništvo prema veroispovesti, (Београд: Државна штампарија, 1938), VIII–XII. Пошто попис становништва предвиђен за 1941. због избијања рата није обављен, приликом посматрања територијалног распореда Јевреја у ратном периоду, треба узети у обзир миграције током претходне деценије у оквиру националног корпуса, првенствено ка Београду, како Јевреја са ове територије тако и сународника са подручја читаве Југославије (највише из Македоније и БиХ), што је у извесној мери нарушило приказану територијалну структуру.

9 У обзир су узети Јевреји који су били југословенски држављани, односно Јевреји који су у предратном периоду живели на територији на којој је успостављена немачка окупациона управа. Поред њих су на територији окупираних Србије страдали и Јевреји из других делова Југославије, као и Јевреји из европских земаља, који су се као легални имигранти, „нежељени туристи“ или избеглице нашли на њеној територији и поделили судбину домаћих Јевреја. Опширније о избеглим Јеврејима видети: Milan Ristović, „Југославља и јеврејске избеглице 1938–1941“, *Istorija 20 veka* 1, 1996, 21–43; *Kladovo transport*, ur. Andrej Mitrović, (Београд: JIM 2006).

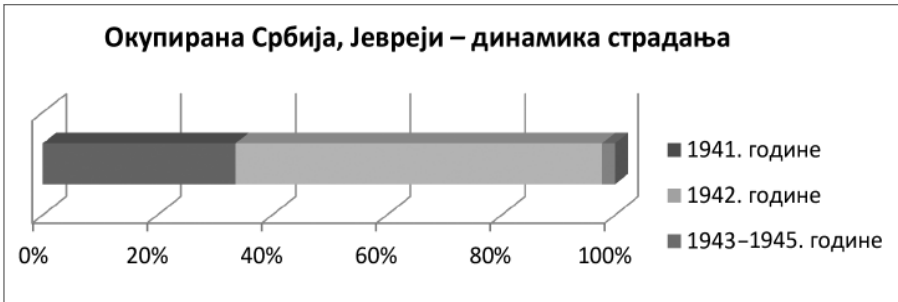
уништени у прве две године рата. У страдању у последње три године рата, након кулминације холокауста на територији окупиране Србије, живот су изгубили малобројни Јевреји утамничени у логору Бањица¹⁰ и они припадници јеврејске заједнице који су неуспешно покушали да уточиште пронађу на другим територијама подељене Југославије.¹¹

Табела 1 – Окупирана Србија, Јевреји – динамика страдања

Јевреји	Укупно	1941.	%	1942.	%	1943.	%	1944.	%	1945.	%
Укупно	6.254	2.103	33,62	4.007	64,07	87	1,39	51	0,81	6	0,09

Извор: АМЖГ, База података „Жртве рата 1941–1945“

Графикон 1

Током прве две године рата живот је изгубило 97,69% од свих страдалих, с тим што их је трећина убијена у другој половини 1941.¹² Док су две трећине страдале током наредне године, од којих је највећи део изгубио живот у прва четири и по месеца 1942. године.¹³ Тиме је стопа смртности, с обзиром на дупло дужи период стра-

10 Опширније о страдању Јевреја са територије окупиране Србије у логору Бањица видети: *Logor Banjica, Logoraši*, ур. Branka Prpa, (Београд: Историјски архив Београда, 2009).

11 Опширније о успешним и неуспешним покушајима спасавања од холокауста видети: Ристовић, *У потрази за уточиштем*.

12 Са појединачним ликвидацијама или убијањем малих група Јевреја отпочело је убрзо након окупације, у првим данима јула. Од старадалих Јевреја 1941. године са познатим датумом смрти 90,41% је изгубило живот током октобра и новембра (1.885).

13 Заправо, највећи део Јевреја са територије окупиране Србије страдалих 1942. године је живот изгубио у кратком периоду од три месеца: марта, априла и маја. Они представљају 89,08% губитака од свих са познатим датумом страдања у тој години.

дања у 1942, била једнака, што указује на несмањену тежњу Немаца да их у потпуности униште. Процес уништења јеврејске заједнице у окупираној Србији је у 1942. практично био окончан, тако да је претрпљени губитак Јевреја у 1943. био 49,06 пута мањи него у претходној години. Свега 2,31% од страдалих Јевреја окупиране Србије је изгубило животе у последње три године рата, тако да је њихов губитак у том периоду био реално 65,78 пута мањи него у прве две године.

Настањени на читавој територији окупиране Србије, Јевреји су свуда претрпели губитке, али не у једнакој мери. Као највећа заједница на територији окупиране Србије, Јевреји из Београдског региона су представљали готово три петине губитака, следили су их сународници из Баната који су чинили више од четвртине губитака, док је из осталих осам региона потицала шестина страдалих Јевреја. Њихово страдање није било увек у складу са заступљеношћу у оквиру националног корпуса Јевреја из различитих делова територије.

Табела 2 – Окупирана Србија (ОС), Јевреји – губици према регионалној припадности

Јевреји ОС	Укупно	Београдски регион	%	Банат	%	осталих 8 региона	%
Укупно	6.254	3.484	55,71	1.782	28,49	988	15,78

Извор: АМЖГ, База података „Жртве рата 1941–1945“

Графикон 2

Табела 3 – Окупирана Србија, Јевреји – учешће у националном корпусу и учешће у губицима према регионалној припадности

Окупирана Србија – Јевреји	% учешћа у националном корпусу	% учешћа у губицима
Београдски регион	62,51	55,71
Банат	29,39	28,49
Осталих 8 региона ОС	8,10	15,78

Извори: Попис становништва 1931; АМЖГ, База података „Жртве рата 1941–1945“

Учешће у укупним губицима Јевреја из Београдског региона, као највеће заједнице, било је 1,12 пута мање од њихове заступљености у јеврејском националном корпусу, док је заступљеност у губицима страдалих из Баната била једнака. Са друге стране, учешће у губицима Јевреја страдалих из осталих осам региона окупиране Србије било је двоструко веће од њиховог удела у националном корпусу.¹⁴

Јевреји из различитих делова окупиране Србије су страдали током читавог рата, али је свима било заједничко масовно страдање у прве две године рата, 99,32% из Баната, 97,33% Београда и 96,05% из осталих осам региона окупиране територије. Динамика претрпљених губитака и учешће у губицима Јевреја из рзличитих региона није било једнако током рата.

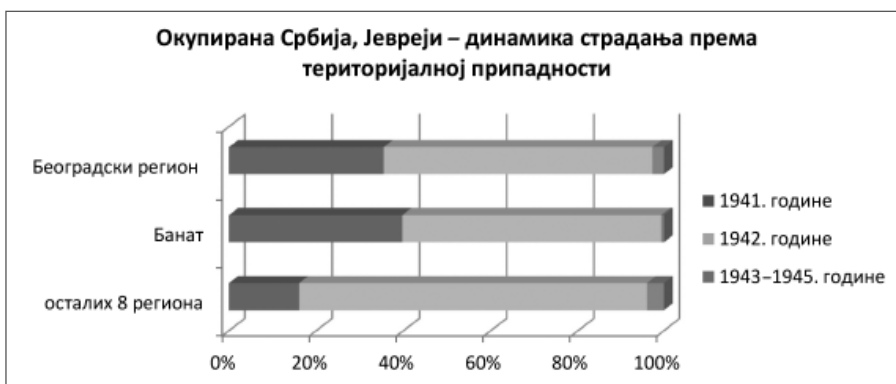
14 Тако велика разлика између броја Јевреја који су живели на територији осам региона и броја страдалих може да буде последица, а и вероватно је комбинација, више чинилаца. Могуће је да је страдање Јевреја ових области било стварно веће пошто их је у мањим градовима било лакше пронаћи, затим да је део Јевреја који су пописани као страдали овог дела територије окупиране Србије у ствари живео у Београду, те да их треба бројати као тамошње губитке или да је обухватност пописа „Жртве рата“ у срединама са мањим јеврејским заједницама била већа, пошто је било лакше пописати страдале него у већим срединама. Током процеса ревизије пописа „Жртве рата 1941–1945“ потребно је решити ове недоумице.

Табела 4 – Окупирана Србија, Јевреји – губици према регионалној припадности и години страдања

ОС – Јевреји	Укупно	1941.	%	1942.	%	1943.	%	1944.	%	1945.	%
Београдски регион	3.484	1.236	35,48	2.155	61,85	62	1,78	27	0,77	4	0,11
%	55,71	58,77	//	53,78	//	71,26	//	52,94	//	66,67	//
Банат	1.782	708	39,73	1.062	59,59	4	0,22	7	0,39	1	0,06
%	28,49	33,67	//	26,50	//	4,60	//	13,72	//	16,67	//
Осталих 8 региона	988	159	16,09	790	79,96	21	2,12	17	1,72	1	0,10
%	15,80	7,56	//	19,71	//	24,14	//	33,33	//	16,67	//
Укупно	6.254	2.103	33,62	4.007	64,07	87	1,39	51	0,81	6	0,09

Извор: АМЖГ, База података „Жртве рата 1941–1945“

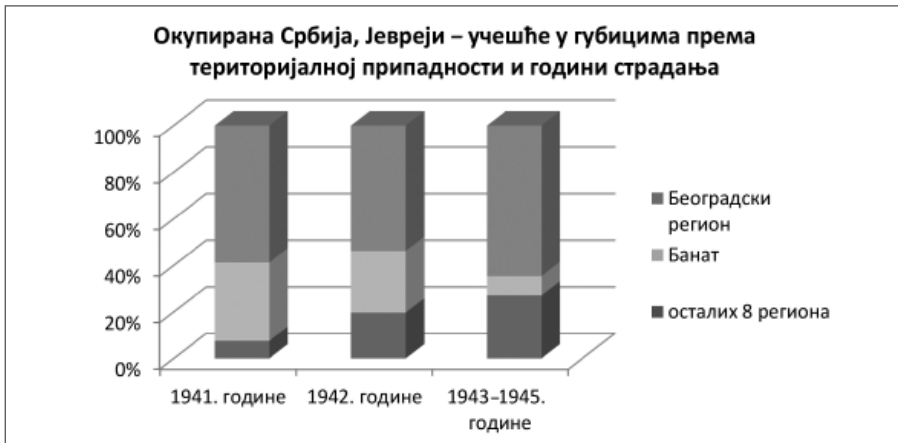
Графикон 3

У динамици страдања Јевреја окупиране Србије уочљиве су битне разлике међу онима који су настањивали два северна региона и осталог дела територије. Две петине Јевреја Баната и више од трећине Јевреја из Београдског региона је изгубило животе у првој години рата, док је у истом периоду страдала шестина Јевреја из осталог дела окупиране Србије. Тиме је удео страдалих Јевреја из Баната и Београда током 1941. био 2,47 односно 2,20 пута већи од губитка Јевреја из осталих осам региона. За све је заједничко највеће страдање у 1942. години, с тим што је у том периоду живот изгубило четири петине Јевреја из осталих осам региона окупиране Србије, док је тада страдало по три петине Јевреја Београда и Баната. У односу на претходну годину страдало је 1,72 односно 1,50 пута више Јев-

реја Београдског региона односно Баната и 7,73 пута више Јевреја из осталог дела окупиране Србије. С обзиром на период трајања страдања у прве две године рата, губитак Јевреја Београда и Баната је реално био 1,15 односно 1,33 пута већи у 1941, док је губитак Јевреја из осталог дела окупиране Србије био реално 2,48 пута већи у 1942. години. Претрпљени губитак Јевреја у последње три године рата је у сва три посматрана дела окупиране Србије био изразито мали, с тиме што је удео у том периоду страдалих Јевреја из осам региона окупиране Србије (3,95%) био 1,48 односно 5,81 пута већи од удела страдалих из Београда (2,67%) и Баната (0,68%).

Графикон 4

Учешће Јевреја из различитих делова окупиране Србије у губицима није било једнако и варирао је током рата. Као највећа заједница, из које је потицао највећи део страдалих, београдски Јевреји су представљали три петине претрпљених губитака у првој години рата, готово три четвртине 1943.¹⁵ и њихове две трећине последње године рата, са најмањим учешћем од тек нешто изнад половине страдалих у 1942. и 1944. години. Јевреји из Баната су представљали трећину претрпљених губитака у првој години рата, четвртину у другој, свега двадесетдруги део 1943. године (5,76 пута мање него у

15 Значајан део страдалих 1943. године представљају они Јевреји који су нашли привремено уточиште на територијама анектираним од Бугарске или Италије, те страдали у логору на Бањици.

претходној) и шестину страдалих последње године рата.¹⁶ Учешће у губицима Јевреја из осталог дела окупиране Србије се непрекидно повећавало током прве четири године рата, од тринаестог дела страдалих у 1941. преко петине односно четвртине губитака у наредне две године, до трећине губитака 1944,¹⁷ да би у последњој години рата представљали шестину губитака.

Унапред одређени за потпуно уништење, Јевреји из окупиране Србије су претрпели губитке који су обухватили припаднике оба пола. Њихово страдање је било готово једнако, са незнатно већим уделом мушкараца (однос у страдању је био 1,13:1).¹⁸ Иако су оба пола уништавана у потпуности, динамика претрпљених губитака није била иста, као што ни њихово учешће у губицима током рата није било једнако.

Табела 5 – Окупирана Србија, Јевреји – полна структура према години страдања

Јевреји ОС – пол	Укупно	1941.	%	1942.	%	1943–1945.	%
мушкарци	3.313	2.063	62,27	1.174	35,44	76	2,29
%	52,97	98,10	//	29,30	//	52,78	//
жене	2.941	40	1,36	2.833	96,33	68	2,31
%	47,02	1,90	//	70,70	//	47,22	//
укупно	6.254	2.103	33,62	4.007	64,07	144	2,30

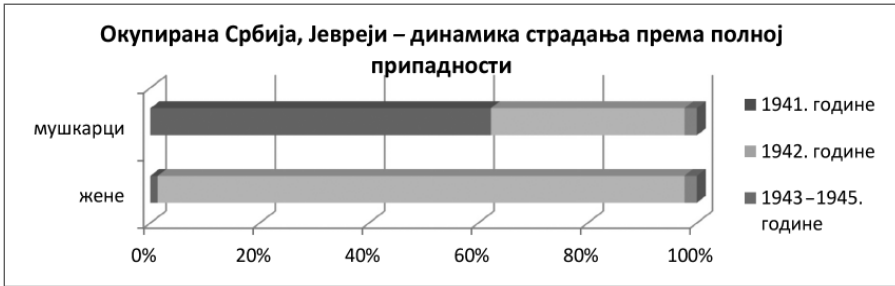
Извор: АМЖГ, База података „Жртве рата 1941–1945“

16 На учешће у губицима последње две године рата утицало је страдање Јевреја из Баната који су привремено спас нашли на територији анектираној од Мађарске.

17 Раст учешћа у губицима 1943. и 1944. припадника јеврејске заједнице из осталих осам региона био је последица страдања оних који су привремено уточиште нашли на територији анектираној од Бугарске и делом на територији анектираној од Италије или на територији припојеној Великој Албанији.

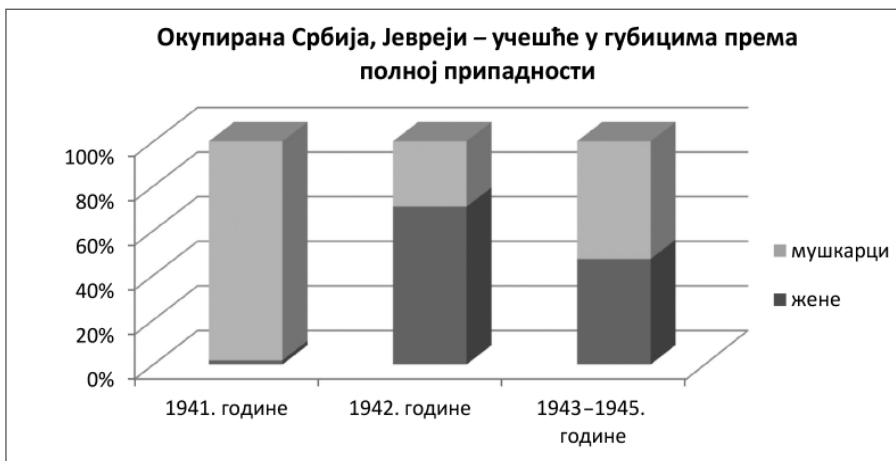
18 Међу преживелим Јеврејима Југославије 1946. године жене су чиниле 51,71%, а мушкарци 48,29%. David Perera, „Neki statistički podaci o Jevrejima u Jugoslaviji u periodu od 1938. do 1965. godine“, *Jevrejski almanah 1968–1970*, (Beograd, 1971), 140. Овај однос није нужно примењив и на Јевреје са територије окупиране Србије, али је индикативан за разумевање претрпљених губитака.

Графикон 5

Након логорисања готово свих мушкараца и мањег дела жена у лето 1941, припадници јеврејске заједнице мушког пола су од јесени масовно страдали у езекуцијама широм Србије као одмазда за страдање Немаца погинулих у борби са устаницима или као мерама застрашивања становништва у циљу одвраћања од придруживања устаницима. Стога је више од три петине Јевреја мушког пола страдало у 1941. години. Наставак уништења јеврејске заједнице у окупираној Србији проузроковао је да је још трећина припадника мушког пола изгубила живот у 1942, док их је готово занемарљив део страдао у периоду до краја рата. У првој години рата убијено је 1,76 пута више мушкараца него у наредној, али је, с обзиром на дупло дужи период њиховог уништења у 1942. него у претходној, њихово страдање у 1941. било реално 3,51 пут веће, док је губитак у 1942. био реално 36,06 пута већи него губитак у потоњем периоду од три године. Масовно уништење Јеврејки спроведено је у 1942, тако да су занемарљиви делови страдали у претходном и потоњем периоду рата, чиме је губитак жена у 1942. години био реално 35,41 пут већи него у претходној години и 96,73 пута већи од претрпљеног губитка у последње три године рата. У првој години рата удео страдалих мушкараца је био 45,79 пута већи од удела страдалих жена, док је у 1942. удео страдалих Јеврејки био 2,72 пута већи од удела страдалих мушкараца, да би се код оба пола удео у губицима у последње три године рата изједначио.

Графикон 6

Динамика страдања полова јеврејске заједнице у окупираној Србији је у битној мери одредила и њихово учешће у губицима током рата. Мушкарци су представљали готово једине страдале у првој години рата, са учешћем у губицима које је било 51,63 пута веће од учешћа жена. Масовно страдање Јеврејки у 1942. донело је промену у заступљености полова у губицима, тако да су жене представљале више од две трећине губитака, 2,41 пут веће од учешћа мушкараца. У односу на претходну годину учешће мушкараца у губицима Јевреја је било смањено 3,38 пута, док је учешће жена у губицима било 37,21 пут веће. У последње три године рата, када је процес холокауста био готово окончан, полови су имали изједначено учешће у губицима, које је одговарало њиховој заступљености у укупним губицима.

Холокауст је погодио целокупну јеврејску заједницу на територији окупиране Србије. Старосна структура претрпљених губитака показује да су у холокаусту страдали Јевреји свих старосних доби.¹⁹ Динамика страдања и учешће у губицима није било једнако код свих узрасних група.

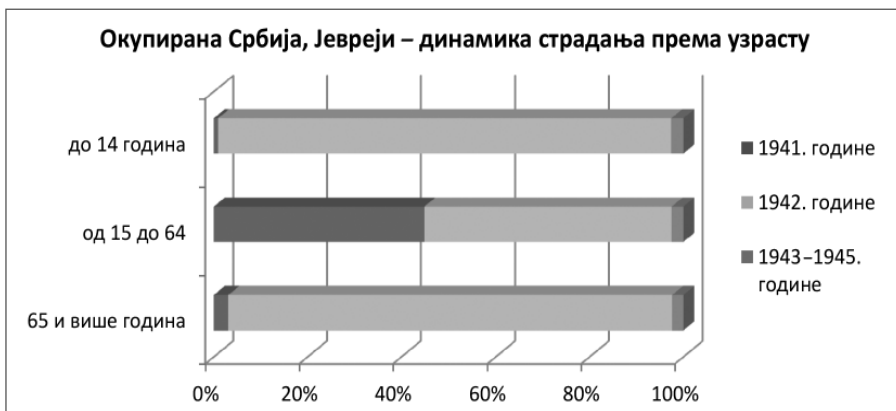
19 За десетину страдалих Јевреја окупиране Србије није позната година рођења и то представља проблем приликом утврђивања старосне структуре који треба отклонити у даљем процесу ревизије пописа.

Табела 6 – Окупирана Србија, Јевреји – старосна структура
према години страдања

Узраст	Укупно	1941.	%	1942.	%	1943– 1945.	%
до 14	972	9	0,92	938	96,50	25	2,57
%	17,17	0,46	//	26,21	//	17,73	//
15 до 24	778	328	42,16	428	55,01	22	2,83
%	13,74	16,91	//	11,96	//	15,60	//
25 до 34	932	447	47,96	464	49,78	21	2,25
%	16,47	23,04	//	12,96	//	14,89	//
35 до 44	1.095	504	46,03	568	51,87	23	2,10
%	19,35	25,98	//	15,87	//	16,31	//
45 до 54	868	409	47,12	437	50,34	22	2,53
%	15,33	21,08	//	12,21	//	15,60	//
55 до 64	599	230	38,40	351	58,60	18	3,00
%	10,58	11,85	//	9,81	//	12,76	//
65 и више	416	13	3,12	393	94,47	10	2,40
%	7,35	0,67	//	10,98	//	7,09	//
укупно познато	5.660	1.940	34,27	3.579	63,23	141	2,49
непознато	594	163	27,44	428	72,05	3	0,50
%	9,50	7,75	//	10,68	//	2,08	//
укупно	6.254	2.103	33,62	4.007	64,07	144	2,30

Извор: АМЖГ, База података „Жртве рата 1941–1945“

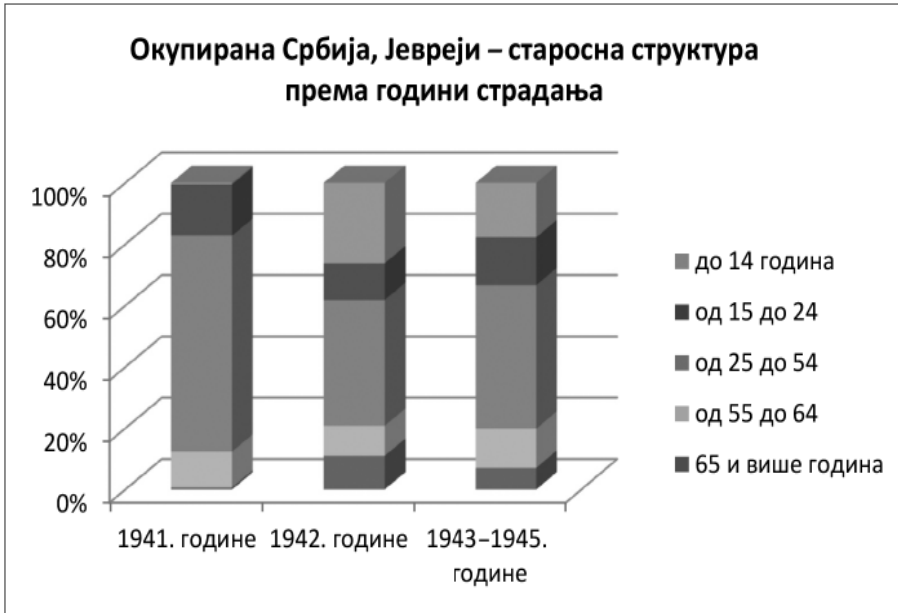
Графикон 7

У почетној фази спровођења холокауста у окупираној Србији прве су на удару биле узрасне групе које су обухватале особе између 15 и 64 године старости. Готово половина страдалих старосне доби између 25 и 54 године је изгубила живот у првој години рата, што је био 1,47 односно 1,41 односно 1,44 пута већи удео у губицима од укупног страдања у првој години рата. У истом периоду је страдало и по две петине Јевреја узраста 15 до 24 и 55 до 64 године, што је био 1,29 односно 1,17 пута већи губитак од просечног у том периоду. Са друге стране, страдање Јевреја млађих од 14 и старијих од 65 година је било готово занемарљиво, са уделом у губицима 35,52 односно 10,47 пута мањим од укупног страдања у 1941. години. Несмањен удар холокауста у другој години рата и окупације највише је погодио најмлађу и најстарије старосне групе: тада су живот изгубили готово сви страдали Јевреји ових узраста, што је био за половину (1,53 односно 1,49 пута) већи удео у губицима од укупног страдања у тој години. У истом периоду је страдало и по скоро три петине Јевреја доби 15 до 24 година и 55 до 64 године, као и половина припадника осталих старосних група.²⁰ Динамика страдања различитих узрасних група у последње три године рата је била приближно једнака укупним губицима претрпљеним у том периоду.

²⁰ Све ове узрасне групе су имале мање уделе у губицима од просечног страдања у 1942. години, старосне групе 25 до 54 године 1,27 односно 1,22 односно 1,26 пута, а страдали доби 15 до 24 године 1,15 пута мањи од укупног претрпљеног губитка у том периоду.

Графикон 8

Динамика страдања старосних група је утицала и на учешће појединих узрасних група у губицима током рата. Готово три четвртине страдалих Јевреја у првој години рата било је између 25 и 54 године старости (71,10%), што је било 1,37 пута веће учешће од заступљености тих узраста у укупним губицима јеврејске заједнице окупиране Србије (51,15%). Шестину губитака у 1941. представљали су Јевреји узраста 15 до 24 и осмину доби од 55 до 64 године старости, са 1,23 односно 1,12 пута већим учешћем од заступљености у укупним губицима. Друга година рата најтеже је погодила најмлађи и најстарије узрасте, чије се учешће у губицима вишеструко увећало у односу на претходну годину (56,98 односно 16,39 пута) и заједно су чинили готово две петине губитака (37,19%) у 1942. години. Учешће у губицима старосних група које су у претходној години претрпеле највеће губитке (25 до 54 године старости), у 1942. је било готово преполовљено (41,04% – 1,73 пута мање), док је учешће страдалих између 15 и 24 године било 1,41 пута мање. У трогодишњем периоду након ескалације холокауста у 1942, страдање старосних група је било равномерно и одговарало је њиховој заступљености у укупним губицима.

Настањени у урбаним срединама Јевреји су имали социјално-економску структуру које је била прилагођена градском становништву, са високим учешћем образованих међу њима.²¹ Подвргнута потпуном уништењу, јеврејска заједница у окупираној Србији је претрпела губитке у свим професионалним групама. Најбројнија међу страдалима била су издржавана лица, која су представљала две петине страдалих, уз четвртину привредника и по седмину службеника и стручњака односно ученика и студената. Током рата, динамика страдања и учешће у претрпљеним губицима различитих професионалних група није било једнако.

Табела 7 – Окупирана Србија, Јевреји – професионална структура према години страдања

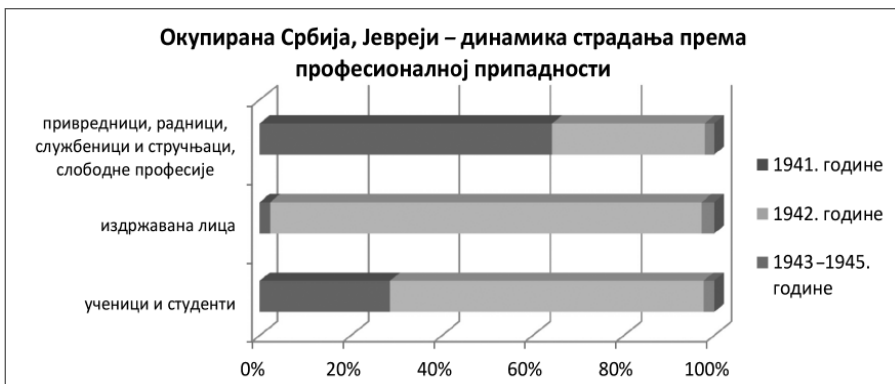
Професије	Укупно	1941.	%	1942.	%	1943–1945.	%
пољопривредници	20	10	50,00	9	45,00	1	5,00
%	0,36	0,52	//	0,25	//	0,75	//
привредници	1.277	833	65,23	427	33,44	17	1,33

21 Приближно сагледавање социјално-економске структуре Јевреја окупиране Србије могуће је преко њеног сагледавања у југословенским оквирима, с тим што треба узети у обзир утицај Београда као административног, политичког, економског, просветног, културног центра државе на професионалну структуру популације, посебно Јевреја, од којих је највећи део живео у њему. Према непотпуним подацима из 1938. године, у јеврејској заједници Југославије било је 0,15% пољопривредника, 12,60% привредника, 4,30% радника, 8,05% службеника, стручњака и припадника слободних професија, 10,30% ученика и студената и 64,60% свих других занимања. Perega, „Neki statistički podaci o Jevrejima“, 145–146. Пореске обавезе у верским општинама дају делимичан увид у професионалну структуру београдских Јевреја 1940. године, уз напомену да су порез плаћали само имућнији, односно они који су се квалификовали. Међу 2.002 пореска обвезника сефардске општине 27% су били трговци, 21% чиновници или намештеници, 8% занатлије, 4% лекари и инжењери. Од 1.091 обвезника ашкенаске општине 25% су били чиновници, 20% трговци, 8% припадници слободних професија, 6% занатлија. Harijet Pas Frajdenrajh, „Jevreji Beograda između ratova“, *Zbornik 6*, ur. Radovan Samardžić, (Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 1992), 366. На територији Управе града Београда 1939. године било је 346 занатлија, 1.102 трговца, трговачка агента и путника, 70 индустријалаца, 24 банкара и мењача, док је у Моравској бановини било 18 занатлија, 43 трговца, 3 индустријалаца, 6 банкара. Небојша Поповић, *Јевреји у Србији 1918–1941*, (Београд: ИСИ, 1997), 103.

%	22,92	43,68	//	12,09	//	12,69	//
радници	323	210	65,01	102	31,58	11	3,40
%	5,80	11,01	//	2,89	//	8,21	//
војска и полиција	2	1	50,00	1	50,00	-	-
%	0,03	0,05	//	0,03	//	-	//
службеници/ стручњаџи	767	477	62,19	271	35,33	19	2,48
%	13,76	25,01	//	7,67	//	14,18	//
слободне професије	106	70	66,04	31	29,24	5	4,72
%	1,90	3,67	//	0,88	//	3,73	//
издржавана лица	2.201	51	2,32	2.089	94,91	61	2,77
%	39,51	2,67	//	59,16	//	45,52	//
учениџи и студенти	804	230	28,61	555	69,03	19	2,36
%	14,43	12,06	//	15,72	//	14,18	//
остала занимања	23	11	47,83	11	47,83	1	4,34
%	0,41	0,58	//	0,31	//	0,75	//
лични приходи	37	10	27,03	27	72,97	-	-
%	0,66	0,52	//	0,76	//	-	//
незапослени	12	4	33,33	8	66,67	-	-
%	0,21	0,21	//	0,23	//	-	//
укупно познато	5.572	1.907	34,22	3.531	63,37	134	2,40
непознатих занимања	682	196	28,74	476	69,79	10	1,47
%	10,90	9,32	//	11,88	//	6,94	//
укупно	6.254	2.103	33,62	4.007	64,07	144	2,30

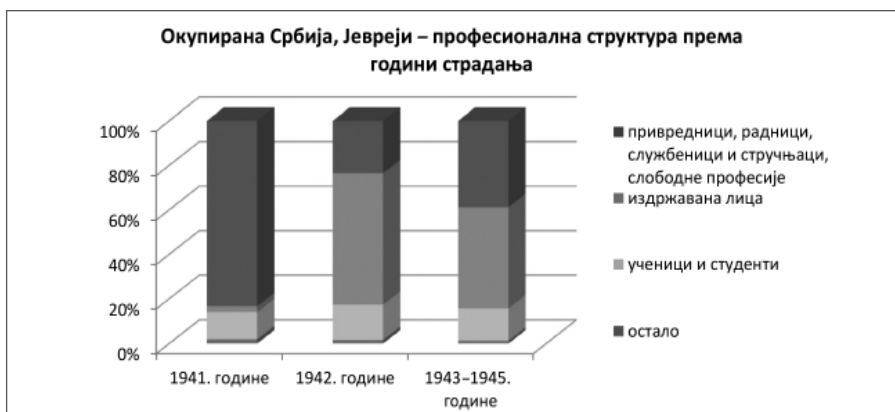
Извор: АМЖГ, База података „Жртве рата 1941-1945“

Графикон 9

У првој години рата страдало је по две трећине привредника, радника, припадника слободних професија, са уделом у губицима двоструко већим (1,91 пута) од просечног страдања у 1941. години и тек нешто мало мањим уделом службеника и стручњака (1,82 пута већим од укупног страдања у том периоду). Са друге стране, нешто више од четвртине страдалих ученика и студената имало је удео који је био 1,20 пута мањи од просечног страдања у 1941, док је удео издржаваних лица био 14,75 пута мањи. Током 1942. живот су изгубила готово сва издржавана лица (1,50 пута већи удео у губицима од просечног страдања у тој години), као и две трећине ученика и студената, док су удели страдалих привредника, радника, припадника слободних професија и службеника и стручњака били двоструко мањи од удела у укупним губицима у 1942. години (1,89 пута).

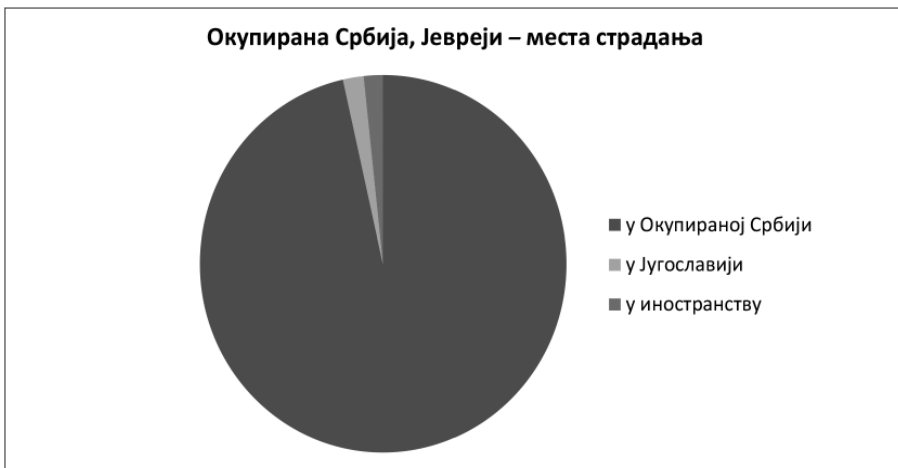
Графикон 10

Две петине свих губитака Јевреја у 1941. представљали су привредници, уз четвртину службеника и стручњака, деветину радника (укупно 83,37%), што је било 1,87 пута веће учешће у губицима од заступљености ових професионалних група у укупним губицима јеврејске заједнице (44,38%). Ученици и студенти су представљали осмину губитака прве године страдања. Наредна година рата је донела страдање издржаваних лица која су до тада била „поштеђена“, тако да су она представљала три петине губитака у 1942, што је било 22,16 пута веће учешће у губицима него у претходној години и за половину веће (1,50 пута) од њихове заступљености у укупним губицима. Професионалне групе које су у 1941. чиниле највећи део страдалих, у 1942. су представљали две петине губитака (23,53%), 3,54 пута мање него годину дана раније, док је ученика и студената било за трећину више (1,30 пута). У последње три године рата успостављена је равнотежа у страдању издржаваних лица и других професија.

Места страдања Јевреја из окупиране Србије била су углавном условљена ситуацијом, односно ратним дешавањима на тој територији, а што је опет било у тесној вези и са временом њиховог страдања. Матична територија је представљала примарно место страдања пошто су готово сви припадници јеврејске заједнице изгубили животе на територији окупиране Србије, уз јако мале делове који су страдали у осталом делу Југославије или иностранству. Иако су у основи иста места, ипак су постојале минималне разлике у местима страдања Јевреја из различитих делова окупиране Србије.

Графикон 11

Табела 8 – Окупирана Србија, Јевреји – места страдања према територијалној припадности

Место страдања	Укупно	Београдски регион	%	Банат	%	Осталих 8 региона	%
у окупираној Србији	6.027	3.319	55,07	1.767	29,32	941	15,61
%	96,37	95,26	//	99,16	//	95,24	//
у Југославији	113	82	72,57	3	2,65	28	24,78
%	1,81	2,35	//	0,17	//	2,83	//
у иностранству	106	77	72,64	12	11,32	17	16,04
%	1,69	2,21	//	0,67	//	1,72	//
непознато	8	6	75,00	-	-	2	25,00
	0,13	0,17	//	-	//	0,20	//
укупно	6.254	3.484	55,71	1.782	28,49	988	15,78

Извор: АМЖГ, База података „Жртве рата 1941–1945“

Јевреји из сва три дела окупиране Србије су највећим делом страдали на њеној територији, с тим што су на њој живот изгубили апсолутно сви страдали са територије Баната и тек нешто мало мање Јевреја из Београда и осталог дела окупиране Србије. Секундарна и терцијална места страдања Јевреја из Београдског региона и осталих осам региона су збирно „однела“ по двадесетдруги део њихових претрпљених губитака. Покушаји скривања у осталим деловима разбијене и подељене Југославије и њихово касније хапшење, проузроковали су губитке четрдесеттрећег односно тридесетпетог дела од страдалих Јевреја из Београда и остатка окупиране Србије ван матичног подручја али на територији Југославије и њиховог четрдесетпетог односно педесетосмог дела страдалог у иностранству.

Нешто мање од три петине страдалих у окупираној Србији чинили су Јевреји из Београда, уз скоро трећину из Баната и шестину из осталог дела матичне територије. Међу страдалим Јеврејима у осталом делу Југославије и иностранству по три четвртине претрпљених губитака су представљали припадници јеврејске заједнице из Београдског региона,²² по четвртину односно шестину губитака Јевреји из осталог дела окупиране Србије,²³ док су Јевреји из Баната представљали деветину губитака претрпљених у иностранству.²⁴

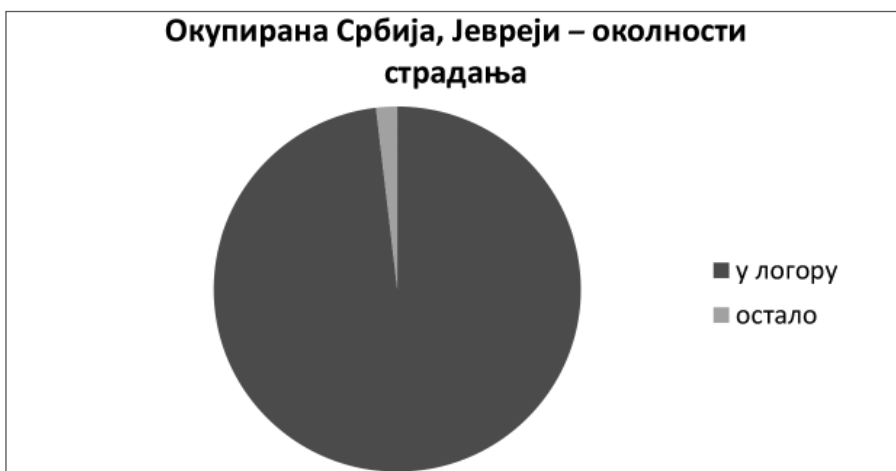
22 Као места страдања издвајају се Јасеновац, Треблинка и Аушвиц.

23 Највећим делом су страдали у Треблинци, мањим у Јасеновцу.

24 Као најчешће место страдања је наведен Аушвиц.

Као што је био случај са холокаустом у већини других земаља Европе, страдање Јевреја је било повезано са концентрационим логорима или са непосредно извођеним егзекуцијама. Највећи део јеврејске заједнице окупиране Србије је повезан са боравком или страдањем у неком од логора, док је само мали део њих (педесети део) живот изгубио у другим околностима. Међу страдалим Јеврејима из различитих делова окупиране Србије су постојале минималне разлике у околностима њиховог страдања.

Графикон 12

Табела 9 – Окупирана Србија, Јевреји – околности страдања према територијалној припадности

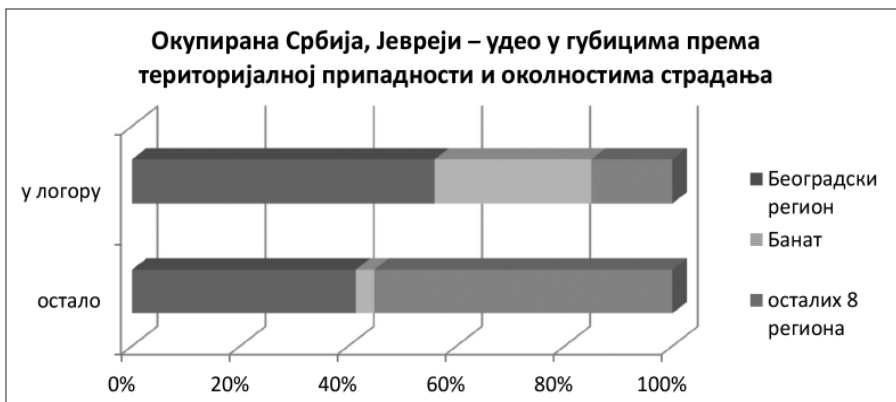
Околности страдања	Укупно	Београдски регион	%	Банат	%	осталих 8 региона	%
у логору	6.138	3.436	55,98	1.778	28,97	924	15,05
%	98,14	98,62	//	99,77	//	93,52	//
остало	116	48	41,38	4	3,45	64	55,17
%	1,86	1,38	//	0,23	//	6,48	//
укупно	6.254	3.484	55,71	1.782	28,49	988	15,78

Извор: АМЖГ, База података „Жртве рата 1941–1945“

За сва три дела окупиране Србије карактеристично је страдање у логорима. Банатски Јевреји су страдали искључиво у логорима, мали део београдских Јевреја није боравио у логору пре губитка

живота, док је то био случај са петнаестином страдалих из осталих осам региона окупиране Србије. Учешће страдалих у директним егзекуцијама у губицима Јевреја из осталог дела окупиране Србије било је 4,69 односно 20,35 пута веће него што је било код припадника јеврејске заједнице у Београду и Банату.

Графикон 13

Апсолутна доминација страдалих у логорима у свим деловима окупиране Србије одредила је њихове уделе у укупним губицима. Хапшење и директно одвођење на стрељање Јевреја из осталог дела окупиране Србије проузроковало је да је готово три петине Јевреја страдалих ван логора потицало са тог дела окупиране територије, што је био 3,50 пута већи удео међу страдалим у овим околностима од њиховог удела у укупним губицима јеврејске заједнице. Две петине страдалих ван логора је потицало из Београдског региона, уз минимални удео страдалих из Баната.

Јеврејска заједница из окупиране Србије је страдала у више логора који су се налазили било у оквиру окупиране територије, било ван ње, што на простору подељене Југославије или у иностранству. Централна места у спровођењу холокауста у окупираној Србији представљали су логори Топовске шупе (Јеврејски логор, Јеврејски пролазни логор у Београду) и Јеврејски логор Земун (Judenlager Semlin),²⁵ опште познат као Сајмиште, касније Старо Сајмиште. У њима је живот изгубило 88,11% Јевреја страдалих у логорима

25 Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, 34, 64.

односно 86,47 укупно свих страдалих припадника јеврејске заједнице са окупиране територије.²⁶ Осмина од укупног броја страдалих у логорима је изгубила живот у неком од других логора.²⁷

Графикон 14

Табела 10 – Окупирана Србија, Јевреји – страдали у логорима према територијалној припадности

Логори	Укупно	Београдски регион	%	Банат	%	Осталих 8 региона	%
Топовске шупе	1.857	1.088	58,59	693	37,32	76	4,09
%	30,25	31,66	//	38,98	//	8,22	//
Сајмиште	3.551	2.026	57,05	1.054	29,68	471	13,26
	57,85	58,96	//	59,28	//	50,97	//

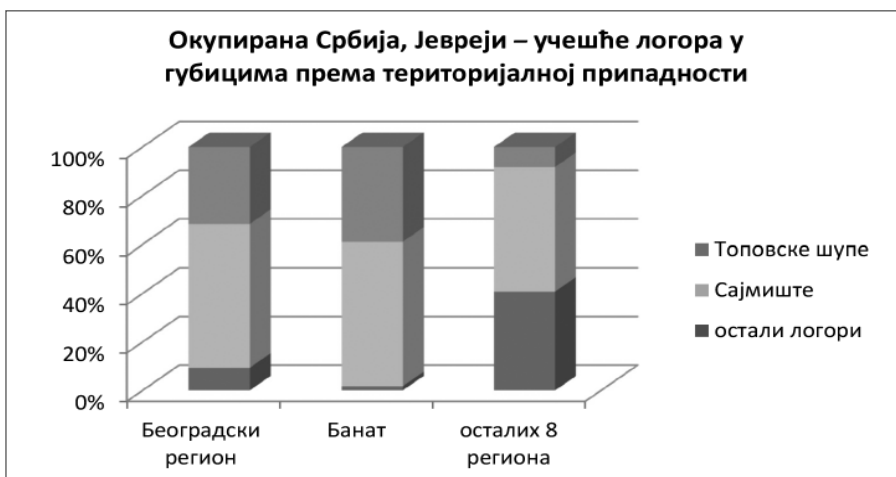
26 У логору Топовске шупе страдали су мушкарци узраста 15 до 60 година старости. Структура страдалих у Judenlageru Semlin је била сложенија. Особе женског пола свих узраста су представљале четири петине страдалих (78,12%), док су међу страдалим мушкарцима узрасти од 15 до 64 година чинили тек осмину губитака (11,97%). Од свих Јеврејки са територије окупиране Србије страдалих током холокауста 94,32% је изубило живот у Јеврејском логору Земун.

27 Међу осталим логорима издвајају се Црвени крст у Нишу и Бањица у Београду, Јасеновац на територији осталог дела Југославије и од логора у иностранству Аушвиц и Треблинка.

остали логори	730	322	44,11	31	4,25	377	51,64
	11,89	9,37	//	1,74	//	40,80	//
укупно	6.138	3.436	55,98	1.778	28,97	924	15,05

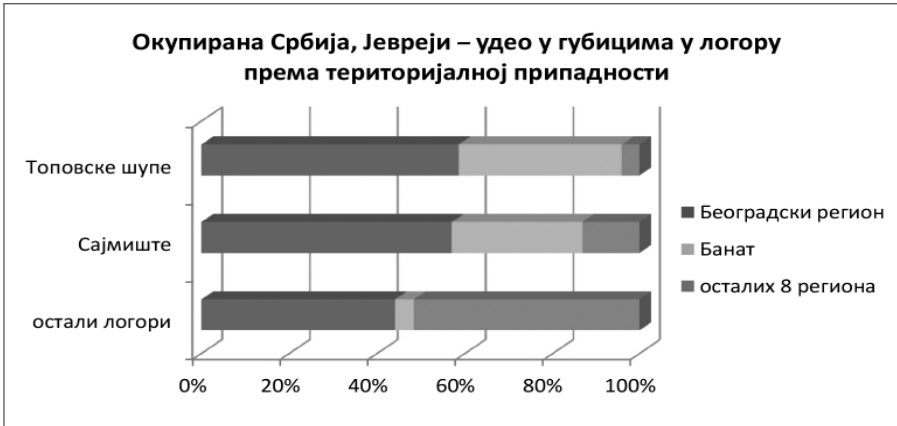
Извор: АМЖГ, База података „Жртве рата 1941–1945“

Графикон 15

Припадници јеврејске заједнице из различитих делова окупиране територије нису равномерно страдали у свим логорима. По три петине страдалих Јевреја из Београдског региона и Баната су изгубиле животе у Јеврејском логору Земун, док је у Топовским шупама страдало две петине Јевреја из Баната и трећина из Београда. Од београдских Јевреја једанаестина је страдала у неком од других логора, док је страдање у њима њихових сународника из Баната било минимално. Са друге стране, половина Јевреја из осталог дела окупиране Србије је изгубила живот у Јеврејском логору у Земуну, тек дванаестина у Топовским шупама, док их је две петине страдало у неком другом логору.

Графикон 16

Удео Јевреја из различитих делова окупиране Србије у губицима неког од логора није био једнак. Београдски Јевреји су представљали по три петине губитака у логорима Топовске шупе и Сајмиште, док су међу страдалима у осталим логорима чинили тек нешто више од две петине губитака. Јевреји из Баната су у логорима Топовске шупе и Јеврејски логор Земун представљали по нешто више, односно нешто мање од трећине страдалих, док је њихов удео у губицима у осталим логорима био изузено мали, чинио је њихов двадесетчетврти део. Са друге стране, половина свих страдалих у осталим логорима потицала је из осталих осам региона окупиране Србије, на Сајмишту су чинили осмину губитака, док су међу страдалима у Топовским шупама представљали двадесетпети део.

Као део јединственог процеса у Европи, холокауст је на територији окупиране Србије погодио читаву јеврејску популацију наневши јој ненадокнадиве губитке. Нажалост, до сада није утврђен прецизан број страдалих Јевреја са територије окупиране Србије, као што није познат ни број преживелих.²⁸ У литератури су

²⁸ Непознато је колико је преживелих Јевреја са територије коју је заузимала окупирана Србија. Према постојећим подацима од 27. 9. 1946. године са територије Ужје Србије преживело је 2.422 Јевреја, а њима треба придодати и онај део

најчешће навођене процене од 13.600 (82% од њиховог предратног броја) и 15.000 страдалих.²⁹ Међу страдалим цивилима оку-

преживелих са територије АП Војводине (3.729) који је потицао из Баната, да би се оквирно добио увид у број преживелих за територију која је приближно једнака територији окупиране Србије. Perera, „Neki statistički podaci o Jevrejima u Jugoslaviji“, 136. Наравно, ове податке треба узети са критичком дистанцом, пошто сви после рата у Србији пријављени Јевреји нису нужно били и њени становници у предратном периоду, што отвара могућност мањих одступања. Треба имати у виду и да се сви преживели Јевреји нису вратили у Србију, већ да је део директно отишао за Палестину, односно касније формирану државу Израел, а да је део остао и наставио, односно отпочео, живот у европским или прекоокеанским земљама. Опширније о репатријацији Јевреја у послератном периоду видети у: Mladenka Ivanović, *Jevreji u Jugoslaviji (1944–1952), Kraj ili novi početak*, (Beograd: INIS, 2009).

- 29 О проценама броја Јевреја на територији окупиране Србије, као и постојећим подацима и проценама броја страдалих опширније видети: Koljanin, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu*, 128–131, као и извештај опетративца Аугуст у прилогу број 4 у: Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1945*, (Београд: Издавачко предузеће Рад, 1970), 264. На основу дасадашњих сазнања о холокаусту на територији окупиране Србије, мишљења смо да би требало поново отворити питање броја страдалих Јевреја са ове територије. Као полазну основу треба узети неоспорну чињеницу да су Јевреји уништавани као народ у целини, без обзира на њихову пол и доб, те да је страдало приближно једнако мушкараца и жена свих узраста, односно да је број страдалих особа женског пола био незнатно мањи. Сва досадашња истраживања нам указују на то да је страдање Јеврејки са окупиране територије било везано за логор на Сајмишту (Judenlager Semlin). Већи број страдалих особа женског пола јеврејске националности забележен је још у Јеврејској болници у Београду (половина од 300 до 400 болесника допремљених из других болница, лекара, особља и чланова њихових породица) и у логору на Бањици (више десетина, свакако не више од 120 жена – када се од укупног броја Јевреја страдалих на Бањици одбију страни држављани и Јевреји југословенски држављани који су у логор доведени са територија ван окупиране Србије, Јеврејке са окупиране територије су представљале четвртину сународника страдалих у логору). Према најпрецизнијем и најпотпунијем истраживању о страдању у Јеврејском логору у Земуну, колеге Милана Кољанина (Koljanin, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu*, 59, 62, 131), број страдалих је био 6.320. Да бисмо дошли до броја страдалих Јеврејки из окупиране Србије, од тог броја треба одузети број од 400 страних држављана (266 према новијем истраживању – Koljanin, „Poslednje putovanje Kladovskog transporta“, *Kladovo transport*, 90), затим најмање 332 мушкараца старија од 16 година, те најмање 619 дечака (половина деце до 16 година старости), што доводи до броја од 4.969 односно 5.103. Заједно са страдалим женама из Јеврејске болнице, са Бањице и појединачно или у мањим групама страдалих у неуспелим покушајима проналажења уточишта на другим територијама, број страдалих Јеврејки са територије окупиране Србије је био око 5.500. Пошто су жене представљале готово половину претрпљених губитака,

пиране Србије Јевреји су представљали 11,20% губитака,³⁰ док су у предратном становништву ове територије чинили свега 0,33%, тако да је у холокаусту уништена јеврејска заједница претрпела губитке 33,94 пута веће од њихове заступљености у популацији. Губитак су претрпели Јевреји из свих делова окупираних територија, београдски Јевреји су представљали готово три петине губитака, али су Јевреји из унутрашњости окупираних Србије претрпели знатно веће губитке од њихове заступљености у националном корпусу. Заједничко Јеврејима из свих делова окупираних територија је да су живот изгубили у прве две године рата. Трећина Јевреја је била убијена у другој половини 1941. (33,62%), док су две трећине страдале током наредне године (64,07%). Тиме је стопа смртности, с обзиром на дуго дужи период страдања у 1942, била једнака, што указује на несмањену тежњу Немаца да их у потпуности уништи. У унапред планираном злочину, Јевреји су уништавани без обзира на узраст, професију или пол, с тим што су мушкарци већином страдали 1941. године (62,27%), а жене наредне 1942. (96,33%). Једна од карактеристика уништења Јевреја окупираних Србије била је та што их је 96,37% изгубило живот на том подручју. Друга је била повезаност њиховог уништења са претходним боравком у концентрационим логорима у којима је живот изгубило 98,14% од свих страдалих Јевреја – 88,11% њих је страдало у Топовским шупама и Сајмишту (Judenlager Semlin). Увид у унутрашњу структуру губитака Јевреја показује да холокауст на територији окупираних Србије није поштедео ниједан сегмент јеврејске заједнице.

Извори и литература

Необјављени извори

- Архив Југославије. Фонд 179, Попис Жртве рата 1941–1945. из 1964. године.
- Архив Музеја жртава геноцида. Фонд Жртве рата 1941–1945, База података Жртве рата 1941–1945.

укупни број у холокаусту страдалих Јевреја са територије окупираних Србије се кретао између 11.400 и 11.700, свакако не више од 12.000. Будућа истраживања или појава нових докумената потврдиће или одбацити ово мишљење.

- 30 До сада је у процесу ревизије пописа „Жртве рата 1941–1945“ утврђен број од 55.830 страдалих цивила са територије окупираних Србије.

Објављени извори

- *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. 3. 1931. godine*, knjiga I: Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava. Beograd: Državna štamparija, 1937.
- *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knjiga II: Prisutno stanovništvo prema veroispovesti. Beograd: Državna štamparija, 1938.
- *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, Prisutno stanovništvo po glavnom zanimanju*, knjiga IV. Sarajevo: Državna štamparija, 1940.
- Демографска статистика. *Израчунат број становника Југославије за 1941 и 1945*. Београд: Државни статистички уред, 1945.
- Демографска статистика. *Становништво по вероисповести и мајерњем језику по попису од 31-III-1931 године, Србија са Војводином и Косово-Метохијом, Преглед по општинама*. Београд: Државни статистички уред, 1945.
- Savezni zavod za statistiku. *Žrtve rata 1941–1945 (rezultati popisa)*. Beograd, 1966, reprint: Beograd, 1992.

Литература

- Алексић, Драган. „Србија под немачком окупационом управом у Другом светском рату – Особености окупационе управе“. *Ослобођење Београда 1944. године*, зборник радова, ур. Александар Животић, 53–72. Београд: ИНИС, 2010.
- Bauer, Yehuda. „Is the Holocaust explicable“. *Израелско-српска научна размена у проучавању холокауста / Israeli-Serbian academic exchange in Holocaust research*, ур. Јован Мирковић, 147–167. Београд: Музеј жртава геноцида, 2008.
- Vegović, Sima. *Logor Banjica 1941–1945*. Beograd: ISI, 1989.
- Божовић, Бранислав. *Страдање Јевреја у Београду 1941–1944*. Београд: МЖГ, 2012.
- Божовић, Бранислав. *Специјалана полиција у Београду 1941–1944*. Београд: Завод за уџбенике, 2014.
- Browning, Christopher. „The final Solution in Serbia. The Semlin Judenlager. A case Study“. *Yad Vashem Studies XV*, 1983, 55–90.
- Brauning, Krisofer. „Коначно решење у Србији – Јуденлагер на Сајмишту – студија случаја“. *Зборник 6*, ур. Radovan Samardžić, 407–428. Beograd: Јеврејски историјски музеј, 1992.

- Cvetković, Dragan. „Gubici pripadnika partizanskog pokreta sa teritorije Jugoslavije 1941–1945“. Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju, 2016.
- Ђулибрк, Јован. *Историографија холокауста у Југославији*. Београд: ПБФ и ИТИ, 2011.
- Dimić, Ljubodrag i Ristić Milan. „Uvodna studija“. U: *Logor Banjica – logoraši*, objavljeni izvori, ur. Branka Prpa, 009–049. Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 2009.
- Filipović, Stanoje. *Logori u Šapcu*. Novi Sad: SUBNOR SR Srbije, 1967.
- Frajdenrajh, Harijet Pas. „Јевреји Београда између ратова“. *Zbornik 6*, ur. Radovan Samardžić, 365–371. Beograd: Јеврејски историјски музеј, 1992.
- Ivanović, Mladenka. *Jevreji u Jugoslaviji (1944–1952), Kraj ili novi početak*. Beograd: ИНИС, 2009.
- Koljanin, Milan. *Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941–1944*. Beograd: ISI, 1992.
- Кољанин, Милан. „Истраживање холокауста у Југославији“. *Израелско-српска научна размена у проучавању холокауста / Israeli-Serbian academic exchange in Holocaust research*, ур. Јован Мирковић, 264–273. Београд: Музеј жртва геноцида, 2008.
- Koljanin, Milan. „Poslednje putovanje Kladovskog transporta“. *Kladovo transport / The Kladovo transport*, zbornik radova, ur. Andrej Mitrović, 65–101. Beograd: JIM, 2006.
- Lebl, Ženi. *Do „konačnog rešenja“: Jevreji u Beogradu 1521–1942 (Bis zur „Endlösung“: Juden in Belgrad)*. Beograd: Čigoja, 2001.
- Marjanović, Jovan. *Ustanak i narodno-oslobodilački pokret u Srbiji 1941*. Beograd: Institut društvenih nauka, 1963.
- Миловановић, Мирослав. *Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту у Нишу и стрељање на Бубњу*. Београд: ИСИ, СУБНОР Ниша и ИРО Народна књига, 1983.
- Manoschek, Walter. „Serbien ist Judenfrei“, *Militarsche Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42*. Minhen: R. Oldenburg, 1993.
- Manošek, Valter. *Holokaust u Srbiji, Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*. Beograd: Službeni list SRJ, 2007.
- *Kladovo transport / The Kladovo transport*, zbornik radova sa okruglog stola, ur. Andrej Mitrović. Beograd: JIM, 2006.
- Озимих, Небојша и други. *Жртве лагер Ниша (1941–1944)*. Ниш: Музеј града Ниша, 2014.

- Озимић, Небојша. *Јевреји у логору на Црвеном крсту*. Ниш: Народни музеј Ниш, 2014.
- Ristović, Milan. *У потрази за уточиштем, Југословенски Јевреји у бекству од холокауста 1941–1945*. Београд: Službeni list SRJ, 1998.
- Ristović, Milan. „Југославина и јеврејске избеглице 1938–1941“. *Istorija 20 veka* 1/1996, 21–43.
- Romano, Jaša. *Jevreji Jugoslavije 1941–1945 žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*, Београд: ЈИМ, 1980.
- Perera, David. „Неки статистички подаци о Јеврејима у Југосавији у периоду од 1938. до 1965. године“. *Jevrejski almanah 1968–1970*. Београд, 1971.
- Попов, Бранислав Миша. *Немачки затвори и концентрациони логори у Банату 1941–1944*. Београд: ISI, 1992.
- Поповић, Небојша. *Јевреји у Србију 1918–1941*. Београд: ИСИ, 1997.
- *Logor Banjica – logoraši*, objavljeni izvori, ur. Branka Prpa. Београд: Istorijski arhiv Beograda, 2009.
- Shelach, Menachem. „Sajmište – an extermination camp in Serbia“. *Holocaust and Genocide Studies*, Vol. 2, No. 2 (1987), 243–260.
- Žarković, Nenad. „Prolazni logor Topovske Šupe“. *Nasleđe*, br. 10, 2009, 103–112.
- Žugić, Tomislav i Miodrag Milić. *Jugosloveni u koncentracionom logoru Aušvic 1941–1945*. Београд: ISI, 1989.

Summary

Dragan Cvetković

Holocaust in Serbia (German Occupation Area) – Numerical Determination and Quantitative Analysis

Abstract: An attempt is made to show the victims of the Jewish community from the territory of occupied Serbia on the basis of the partially revised list “Victims of War 1941–1945”. The article deals with the territorial belonging of the victims of the Jews, their gender, age and professional structure, as well as the circumstances and places of their destruction.

Key words: Holocaust, Jews, occupied Serbia, regions, age, professional and gender structure, concentration camps, Topovske šupe, Sajmište (Judenlager Semlin)

As a part of the unique process in Europe, the Holocaust in the territory of occupied Serbia has hit the entire Jewish population, inflicting irreparable losses. Unfortunately, until now, the precise number of the Jews from the territory of occupied Serbia stricken by the Holocaust has not been established, as the number of survivors is unknown. The most frequently quoted estimate is 13,600 (82% of the pre-war Jewish population in Serbia). Among the dead civilians of the occupied Serbia, the Jews accounted for 11.20% of losses, while in the pre-war population of this territory only 0.33% were incurred, so the Jewish community suffered losses in the Holocaust 33.94 times more than their representation in the population. The losses were suffered by the Jews from all parts of the occupied territory, the Belgrade Jews accounted for nearly three fifths of losses, but the Jews from the interior of the occupied Serbia suffered significantly more losses than their representation in the national corps. A third of the Jews were killed in the second half of 1941 (33.62%), while two thirds were killed in the next year (64.07%). In a pre-planned crime, the Jews were destroyed regardless of their age, profession or gender, with most men being killed in 1941 (62.27%), and women in the following year (96.33%). One of the characteristics of the destruction of the Jews in occupied Serbia was that 96.37% of them lost their lives in that area. The

second was the correlation of their destruction with previous residence in concentration camps where 98.14% of all Jewish victims lost their lives, of which 88.11% were killed in Topovske šupe and Sajmište (Judenlager Semlin). An insight into the internal structure of the losses of the Jews shows that the Holocaust in the territory of occupied Serbia did not spare any segment of the Jewish community.

УДК 314.011-058.65(497.1)"1945/1951"
355.48-058.65(497.1)"1941/1945"(083.81)

Оригинални научни рад
Примљен: 12. 6. 2017.
Прихваћен: 22. 12. 2017.

Nenad LAJBENŠPERGER
Institute for the Protection of Cultural
Monuments of Serbia, Belgrade
lajben@yahoo.com

Presenting and Establishing the Number of Yugoslav Casualties of World War II from Liberation until 1951

Abstract: This article reviews the first official presentation of the number of Yugoslav victims of the World War II. It also shows the way the number changed over the time to reach the official number of 1,706,000 victims. It summarizes the activities undertaken for the purpose of establishing the number of victims of war carried out by the State Commission for War Damage (during 1945 and 1946), the State Commission for Determining Crimes Committed by the Occupiers and Their Collaborators (from 1944 to 1948), the Association of Fighters of the People's Liberation War (during 1950 and 1951), as well as the Ministry of National Defence (during 1945).

Key words: victims of war, Yugoslavia, census of the victims of war, State Commission for War Damage; State Commission for Determining Crimes Committed by the Occupiers and Their Collaborators, Association of Fighters of the People's Liberation War.

The official number of Yugoslav victims of the World War II was established in the first half of the year following the end of operations in Yugoslavia and Europe. On 17 May 1945, eight days after the capitulation of Germany, and two days after the end of the war in Yugoslavia, Josip Broz Tito (who was then the President of the Temporary Government of the Democratic Federal Yugoslavia - DFJ) in his letter to the British Ambassador to Yugoslavia Ralf Stevenson wrote that, by the end of the war the

number of Yugoslav victims amounted to more than 300,000 dead and about 200,000 seriously wounded soldiers, as well as about 1,300,000 civilians.¹ This was a first step towards the establishment of a final number of Yugoslav casualties of World War II. When the above mentioned numbers of dead soldiers and civilians were summed, it became obvious that the number of Yugoslav victims was more than 1,600,000.

Three days later, on 21 May 1945, Tito mentioned the same number of killed soldiers in his speech at a rally in Zagreb: “We gave 300,000 young people in that fight,” and for the total number of victims he said: “today, Yugoslavia has 1,700,000 inhabitants less than it had in 1941.”² This was the first public mention of the total number of casualties by representatives of the Yugoslav authorities. Five days later, at a rally in Ljubljana, on 26 May, Tito repeated that the number of all Yugoslav victims was 1,700,000.³

Tito presented this figure in a very critical post-war moment when there was an open confrontation between Yugoslavia and Western allies due to the entry of Yugoslav troops into Trieste. At that moment, the Yugoslav leadership was trying to prove that Yugoslavia had the right to Trieste and Julijska Krajina, among other things, due to the number of victims fallen during the war. Yugoslavia wanted to show that its share of victory over Germany was not small, and that its role could not be ignored. The number of casualties was to numerically support the Yugoslav contribution to the final victory and its claims to Trieste.

The next time Tito mentioned the number of victims in Osijek on 5 June 1945, he said: “Not only 1,500,000 people were killed in our country, but the country itself was destroyed to the ground”.⁴ Regardless of whether he was talking about the civilians, or civilians and soldiers, this figure did not match previously presented numbers.

The occurrence of different figures and the use of phrases “more than”, “about” and “over” clearly indicated that the number of victims was not final.

1 Maršal Tito g. Stevensonu, Ministarstvo vanjskih poslova / Beograd, 17. svibnja 1945, *Tito–Churchill, strogo tajno*, izabrao i uredio Dušan Biber, (Beograd–Zagreb: Arhiv Jugoslavije, Globus, 1981), 551.

2 „Оно што је сада постигнуто, постугнуто је заувјек и више нема никакве силе која би нам то могла одузети“, *Политика*, 23. 5. 1945, 2.

3 „Југославија, чији су народи дали милион и седам стотина хиљада жртава у овом рату, достојанствено ће бранити своје тековине и право да њени народи живе у оквиру њених граница“, *Политика*, 28. 5. 1945, 1.

4 „Говор маршала Тита у Осијеку о раду на обнови земље и братству наших народа“, *Политика*, 7. 6. 1945, 1.

Approximately the same number of victims was included in the material which Yugoslavia sent to the Committee of the Chief Prosecutors at the International Military Tribunal in Nuremberg in 1945 for the purposes of the court trial to the state, party and military personnel of Nazi Germany. Yugoslavia stated that the result of German aggression and occupation was “the death of 1,650,000 identified victims, and most probably of 2,000,000 Yugoslavs.”⁵

The first precise number of Yugoslav war victims was publicly announced by Mitar Bakić, Secretary General of the Presidency of Yugoslav Government on 19 August 1945. He presented the number of 1,685,000 casualties, and noted that over 75% of them “were killed or lost their lives in fascist concentration camps or death chambers.”⁶ These were the data collected by the State Commission for War Damage and presented at the Reparations Conference in Paris which was held from 9 November to 21 December 1945.⁷

Yugoslavia submitted a *Memorandum of the DFJ Government on the Issue of Yugoslav Reparations Claims against Germany* to the Reparations Conference in Paris on the basis of which it intended to realize its claims for the compensation of war damage. It contained information on the total of 1,685,000 Yugoslav citizens who were killed by Germany and its allies, which was over 10% of the total number of Yugoslav population.⁸

The number of 1,685,000 Yugoslav casualties comprised 283,540 soldiers and 1,401,460 civilians.⁹ In a more detailed explanation of the in-

5 Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, *Izveštaj jugoslovenske državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Međunarodnom vojnom sudu u Nürnbergu*, (Beograd, 1947), 55.

6 „Југославија је имала 1,650.000 људских жртава у рату, а материјална штета износи 62 милијарде долара“, *Политика*, 20. 8. 1945, 1.

7 The Reparations Conference was to determine the amount of reparation payable by Germany, and to establish reparation quotas. All the countries that suffered damage during the war could claim it from the German territory occupied by the Western powers, except for Poland and the Soviet Union, which were to claim damage from the German territory under the Soviet occupation.

8 Beside that, it is reported that: 425,000 inhabitants were left incapacitated, 170,000 taken to prison camps, 320,000 interned in concentration camps, 270,000 forced to labour, 530,000 forced to move and 320,000 forcefully mobilized which meant that 3,700,000 inhabitants, or 23% of the entire population, was a loss for the Yugoslav economy. Data on destroyed residential and commercial buildings are also listed. Archives of Yugoslavia (Arhiv Jugoslavije - AJ), Fond 54, Reparation Commission at the FPRY Government, f. 44, AJ 97, 1945 Memorandum, Memorandum vlade DFJ po pitanju jugoslovenskih reparacionih potraživanja prema Nemačkoj, 3.

9 AJ, 54, 44, 97, 1945 Memorandum, Dossier Remis pour la Yougoslavie, 41.

formation presented, the Yugoslav side provided information that these were losses incurred between 6 April 1941 and 9 May 1945, and that they did not include military losses of Yugoslav armed forces outside the country¹⁰ and the Yugoslavs who were recruited by enemy armies or enemy-controlled forces. They also did not include those who died of starvation or illness.¹¹

However, during the work of the Reparations Conference, Yugoslavia amended the reported number of victims. The number of soldiers killed has increased to 305,000.¹² However, the total number of Yugoslav victims was not increased by the same number (21,460) and did not amount to 1,706,460. For unknown reasons, the new number presented by Yugoslavia was 1,706,000. This automatically meant the reduction in the number of civilian casualties by 460. In the material submitted to the Reparations Conference, there were visible corrections of previously typed numbers. Thus, the number of 283,540 injured soldiers was corrected to 305,000, and the total number of casualties to 1,706,460 and 1,706,000.¹³ However, the archival material does not provide an explanation as to why there has been a decrease in the number of civilian casualties. The reduced number is relatively small in relation to the overall figure, so it could be attributed to the rounding of figures.

The then “established” and presented official number of 1,706,000 victims did not change until the end of the existence of socialist Yugoslavia (and even after its break-up, no precise number of victims was identified). The only thing that happened was that, due to the rounding, a variation of about 1,700,000 victims appeared.

The State Commission for War Damage was also engaged in the process of establishing the number of victims of war. The Ministry of National Defence helped them by giving its contribution regarding the number of killed soldiers. The results of its work regarding the number of casualties were presented at the Reparations Conference.

10 Parts of the Royal Yugoslav Army that managed to escape from the country to the Middle East and Egypt, and became a special part of the British army there.

11 AJ, 54, 44, 99, General Notes – Yugoslavia, Footnotes to Synoptic Table II.

12 AJ, 54, 44, 99, Additions and Explanations to the Report of the War Damages of Democratic Federative Yugoslavia.

13 AJ, 54, 1, 3. - The new number was also heard at the Conference in the exposition of Yugoslav delegate Aleš Bebler. Diplomatic Archives of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Serbia (Dipolomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije - DAMSPRS), Political Archive (PA), 1945, f. 24, d. 8, 188.

The State Commission for War Damage was established on 2 April 1945 to work on collecting data on war damage and its evaluation. It was about the overall war damage, caused both by the enemies (the occupiers and their collaborators), and the allies (the Red Army and the Western powers), as well as by JV, NOV, POJ, or JA.¹⁴ Collecting data on war damage included data on material damage, and those about “harming the life, health and body of personality”. Whereas, the damage done to life referred to the loss of life and the cases of missing persons, the damage to health and body referred to any kind of injury such as a body malfunction, wound, decrease in physical and social health and / or working ability, pain suffered, etc.¹⁵ These data were necessary for the calculation of war damage, since each killed and incapacitated citizen presented a certain financial loss for the state and for their families.

Activities on the collection of data on war damage started during the war, when some parts of the country had already been liberated.¹⁶ Generally, those were the data on material damage, but there was also an intention to determine the number of war casualties. Data collection was precipitated because the data on losses, both material and human were to be presented to the Allied War Commission which was supposed to meet in Moscow in June.¹⁷ However, the data included in these first reports were followed by the information that they were just estimates.¹⁸ A more detailed work on data collection was carried out in the months following the end of the war operations.

The submission of claims for the war damage by citizens and private-legal persons began in the second half of July 1945 and was supposed to take 40 days, but was extended. The process itself was advertized and

14 Уредба о оснивању Државне комисије за ратну штету, *Службени лист ДФЈ*, бр. 20, 10. 4. 1945, 179; АЈ, 54, 1, 1, Упутство бр. 4.

15 Уредба о оснивању Државне комисије за ратну штету, *Службени лист ДФЈ*, бр. 20, 10. 4. 1945, 179; Правилник о пријављивању и утврђивању ратне штете, *Службени лист ДФЈ*, бр. 44, 26. 6. 1945, 384–385.

16 Collecting data on war damage in the territory of Vojvodina started in March 1945. Historical Archive of Belgrade (Istorijski arhiv Beograda - IAB), Fond 34, Peoples' Board of Zemun County (Narodni odbor sreza zemunskog), k. 136, Glavni Narodnooslobodilački odbor Vojvodine, Statistički odsek, Ratna šteta, Uputstvo za organe koji popunjavaju obrasce R. št. 1 i 2 za svako mesto odnosno grad u Vojvodini.

17 АЈ, фонд 50, Presidency of the FPRY Government, f. 69, АЈ 153, 781, 782, 794, 798, 799, 800.

18 АЈ, 54, 20, 47, Oblasni NOO za Kosovo i Metohiju br. 572 i br. 573, 17. 6. 1945; Military Archives (Vojni arhiv - VA), Fond People's Liberation Army of Yugoslavia (Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije, NOVJ), k. 25A, f. 2/1, dok. 43.

popularized through media and social organizations. The National Committees were instructed to explain to the people that the development of Yugoslavia depended on the restoration of damaged and destroyed sources of production and that reparations will help restore the country. The injured parties were informed about their personal interest therein, since they were supposed to receive an adequate compensation for their losses.¹⁹ In addition to all state-owned enterprises, institutes and institutions, every citizen of Yugoslavia also had the obligation to report the war damage. Data collection was carried out by the county committees with the help of county commissions for war damage which were established for this purpose.²⁰

Special forms were outlined for the purpose of data collecting. The reports on the war casualties were submitted through *Form no. 6 - Reporting Dead or Missing persons*. In addition to the basic information about the victim, the form also included information whether the person lost his/her life as a civilian or a soldier of the Royal Yugoslav Army (Jugoslovenska vojska - JV), the National Liberation Army (Narodnooslobodilačka vojska - NOV), the Partisan Detachments of Yugoslavia (Partizanski odredi Jugoslavije - POJ), or the Yugoslav Army (Jugoslovenska armija - JA), the time, place and the way a person lost his/her life, as well as the amount of money that the person would have earned if he/she had not lost his/her life. The form also contained information about the persons having been sustained by the victim.²¹

19 Census start dates were different for different federal units and areas in Yugoslavia: 20 July for Slovenia and Macedonia, 25 July for Serbia, 1 August for Croatia, Montenegro and Vojvodina, and 10 August in Bosnia and Herzegovina and in Kosovo and Metohija. „Позив за пријављивање ратне штете“, *Политика*, 18. 7. 1945, 5; IAB, Fond 28, District Peoples' Board of Belgrade District (Okružni narodni odbor Okruga beogradskog), k. 16, 105, 1.

20 Правилник о пријављивању и утврђивању ратне штете, 385–386; AJ, 54, 1, 1, Uputstvo br. 4 Državne komisije za ratnu štetu; AJ, 54, 1, 2, Državna komisija za ratnu štetu br 82 he od 1. 6. 1945 Predsedništvu ministarskog saveta.

21 IAB, 34, 94. - War damage claim forms are also stored in boxes 95 to 133 of the same fond, as well as in other fonds of the Historical Archives of Belgrade – fonds of the County National Committees and National Committees of the City of Belgrade. Part of the forms is also found in the Archive of Serbia, G-233, the Ministry of Finance of the NRS, f. 839 and 840, as well as in the files 841 to 846 with reports on damage to business entities. Part of the consequently submitted war damage claims is located in the AJ, 54, 20, 46, Legal and Physical Persons. It is assumed that the same material can be found in other regional and local archives of former Yugoslavia.

For easier administration, the County Committees organized data in three ways. The reports were grouped to three registries: A (damage to persons), B (damage to property) and V (dead and missing), and within each register they were further grouped according to the occupiers who committed the damage. In order to separate two types of injured parties, their names were entered in two registers: *Register of War Damages to Persons and Property* and *Register of Dead and Missing Persons* (so-called "Ž" Register). Furthermore, for the purpose of easier search, the cardboards sized 8x12cm were made for each war damage report. The cardboards for dead and missing persons should have been managed as separate files, and it was recommended they be of different colour, if possible.²² Apparently, the files were not created everywhere, so in 1946, there came an order to organize and manage files, as well as registers.²³

The County Committees delivered collected data to the National Commissions, which delivered them to the State Commission. This was done on a ten-day basis through a special form called the *Collective List*. It included information collected by the County Committees – both on human and material losses. The *Collective List* had a statistical purpose and was filled with numerical data; it did not include the names of the injured and killed. It contained sections which were filled with the number of dead or missing persons, classified by age and sex, and then the total number of victims, which was divided to soldiers and civilians. It also included the number of dependents who remained after the victims and the total damage caused by the death of those persons (costs of treatment and funeral, loss of income, costs of supporting those who remained). Further on, it included data on personal injury and material losses.²⁴

By summing up the numbers provided by the National Commission, the State Commission was supposed to establish the total number of war casualties. However, no documents could be found including the final number established in this way. The State Commission collected all available data, but it remained uncertain if the number reported to the Reparations Conference was established by summing. The State Commission kept receiving the data on the casualties even after the report on the to-

22 IAB, fond 44, Peoples Board of III Distric County of the City of Belgrade (Narodni odbor III reiona grada Beograda), k. 94, 4; IAB, 34, 56; 134; 137.

23 IAB, 44, k. 94-114.

24 AJ, 54, 20, 46; IAB, 28, 16, 175.

tal number of victims was submitted to the Reparations Conference, and even during the following years.²⁵

Doubts are supported by the data on the war damage for each occupying country separately. Namely, in order to request indemnification from each country individually, data on the war damage and the number of victims were classified by the occupiers who caused it. Thus classified losses were accurately recorded in the documents of the State Commission for War Damage: 1,236,305 victims killed by Germany, 150,030 by Austria, 437,956 by Italy, 20,167 by Hungary and 12,032 by Bulgaria.²⁶ However, their sum does not equal any of the two figures that Yugoslavia had previously reported, but 1,856,490 persons “dead or missing.” It is not clear how exactly this difference in numbers occurred, but it proves that the number of casualties was not precisely determined.

Data organised by the damage perpetrators were not published. The collected data were always referred to collectively, without classification by countries. The only information that was published was about the victims killed by the Italians, which was certainly a political decision due to reparations request and the conflict Yugoslavia had with Italy over the territory of Trieste and Julijska Krajina.²⁷

The available war damage material shows that the citizens’ response to claiming damage was weak.²⁸ Therefore, not all losses could have been reported. Furthermore, Yugoslavia never updated the number of victims although the damage reports kept coming even after the Reparations Conference. Especially because the Peace Conference was yet to be held, and reparations from Italy and Hungary requested, the war damage commissions were urged to supply data that had not been supplied yet in order to gather enough relevant information for the Peace Conference.²⁹

25 AJ, 54, 20, 46 – Collective lists and individual applications were sent to the DFJ Reparation Commission; IAB, 34, 136.

26 AJ, 54, 2, 4.

27 Edvard Kardelj presented the number of victims killed by Italians at the Press Conference in London in November 1945, and it was separately printed in the publication *Људске и материјалне жртве Југославије у ратом напору 1941–1945*. DAMSPS, PA, 33, *Nezavedena dokumenta 1945*, *Zapisnik pitanja i odgovora Kardelja na Konferenciji za štampu u Londonu*, 5; *Репарациона комисија при Влади Федеративне Народне Републике Југославије, Људске и материјалне жртве Југославије у ратом напору 1941–1945*, (s. l., s. a.), 56.

28 Among other cases of poor responses, the damage claiming in Srem completely failed. IAB, 34, 136, *Sreska komisija za ratnu štetu za srez zemunski br. 44, 26. 2. 1946*; IAB, 28, 16, 105, 7.

29 IAB, 34, 136, *Sreska komisija za ratnu štetu za srez zemunski br. 44, 26. 2. 1946*.

This brings us back to the conclusion that the number of victims reported was not precisely determined, although it coincided with the numbers previously mentioned in Tito's speeches. The correction that was made during the Reparations Conference itself, was the number of fallen soldiers, due to the information obtained from the Ministry of National Defence.

On 11 June 1945, a month after the end of the war operations in Yugoslavia, at the request of the DFJ Government Office, Mobilization Department of the Ministry of National Defence (MNO) delivered its assessment that the losses of the Yugoslav Army during the war were about 345,000 soldiers, namely: about 275,000 people were killed in the Yugoslav Army and Yugoslav Navy, about 10,000 in the Royal Yugoslav Army and Navy, about 50,000 killed in concentration camps and about 10,000 in captivity. These numbers were acquired by an ad hoc commission composed of the assistant to the Chief of General Staff General Lieutenant Mihailo Apostolski, the head of the Mobilization Department of the Ministry of National Defence, Major General Josip Škorpik, and the doctor at the medical department of MNO Major Ante Zimolo. When submitting the data, they stated that they were "based on experience as well as on partial data on losses, where available", i.e. it was not a precise number, but a calculated.³⁰

MNO continued to collect data on the number of victims. Correspondence between the State Commission for War Damage and the Mobilization Department of MNO, from June to July 1945, shows that military authorities were not interested in the names of the dead or missing, but only in numerical and statistical data. These data were needed "as a basis for the organization of a military force."³¹ However, during 1945, the army started making the files of the killed.³² There are no precise information whether and which number MNO subsequently submitted to the State Commission for War Damage. In the later period, however, after the beginning of the work of the Refugee Conference, the Military-Historical Institute of the FNRJ issued a publication entitled *Ratni napori Jugoslavi-*

30 VA, NOVJ, k. 25A, f. 2/1, dok. 43; VA, NOVJ, k. 25A, f. 2/1a, doc. 12. See also: Dragan Ž. Cvetković, „Gubici pripadnika partizanskog pokreta sa teritorije Jugoslavije 1941–1945. Prvi deo“ (doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju, 2016), 3.

31 AJ, 54, 1, 2, Državna komisija za ratnu štetu br 129 od 27. 6. 1945; Ministarstvo narodne odbrane, mobilizacijsko odeljenje Mb. Br. 6416 od 3. jula 1945.

32 The files of dead soldiers filled in in the following years, are located in the Military Archives in Belgrade.

je 1941–1945, which reported a total of 305,672 fallen soldiers. Out of that number, 276,749 were killed (245,549 in combat, 31,200 died of wounds), and 28,923 were reported missing. In this study, losses were also reported by years and by offensives. There was no explanation as to how these numbers were obtained.³³

The number of Yugoslav casualties initially reported at the Reparations Conference was 283,540, which is about the number of killed soldiers of the Royal Yugoslav Army and the Yugoslav Army, delivered by the Mobilization Department of MNO in June – 285,000. The amended number of 305,000 is similar to the number published by the Military-History Institute – 305,672. The lack of archival material about the process of determining the number of victims makes it impossible to explain why there are differences between the number of victims reported by military institutions and the number of victims reported by the state commissions to the Reparations Conference. However, the similarity of the numbers leads to the conclusion that the Commission for War Damage used the data received from the Ministry of National Defence.

During 1985, Vladeta Vučković, a professor of mathematics at Notre Dame University in South Bend (Indiana, USA) came out with a statement that in March 1947, as a student of the second year of mathematics, and a person who recently started working in the Yugoslav Federal Statistical Office, he was given a task to calculate Yugoslav losses during the war. Having performed the task entrusted to him, within the given two weeks, he got a number of 1.7 million inhabitants of demographic losses.³⁴ According to him, that number was then used by Edvard Kardelj to support

33 Vojno istorijski institut FNRJ, *Ratni napori Jugoslavije 1941–1945*, (Beograd, s. a.), 7, 22–29, 34; Cvetković, „Gubici pripadnika partizanskog pokreta“, 3–5.

34 Demographic losses stand for a difference between the present number of inhabitants and the assumed number of inhabitants in case that there had been no war. They include: children unborn due to war conditions (reduced by the number of children who would have died in those years), migration of the population (emigration and forced relocation) and actual war losses, i.e. killed due to warfare or died from the consequences of war conditions (illness and hunger). On demographic losses during the war, see: Ivo Lah, „Metode izračunavanja budućeg stanovništva i njihova primena na stanovništvo predratne Jugoslavije“, *Statistička revija* 2/1951, 245; Ivo Lah, „Istinski demografski gubici Jugoslavije u Drugom svetskom ratu“, *Statistička revija* 2–3/1952, 214; Душан Врућинић, *Демографски губици Србије проузроковани*

the Yugoslav claims at the Reparations Conference in Paris, and presented as real war losses. Vučković claims that this was the way the official number of Yugoslav casualties was established.³⁵ Although he repeated those statements on several occasions,³⁶ and although they were given credit in the literature dealing with the establishing of the number of victims of the war, they cannot be trusted for a simple reason that he said the calculation was done in 1947, and the fact is that the number in question appeared earlier, during 1945. It is possible that Vučković himself did some calculations and got that number, but those data certainly could not have been presented to the domestic public and the Reparations Conference in Paris in 1945.³⁷

ратовима у XX веку, (Београд: Музеј жртава геноцида, 2007), 9–10, 193; Bogoljub Kočović, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, (London: Naše delo, 1985), 35.

- 35 Vladeta Vučković, „Žrtve rata,“ *Naša reč* 368, oktobar 1985, London, (reprinted in: Ljubo Boban, *Kontroverze iz Povijesti Jugoslavije 2*, (Zagreb: Školska knjiga, Stvarnost, 1989), 409–410 and Bogoljub Kočović, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, (Sarajevo: Svjetlost, 1989), XXI–XXIV).
- 36 V. Bulić, „Mrtvi su ujedinjeni za sva vremena“, *Duga* 412, 9–23. 12. 1989, 45–49; Vladeta Vučković, „Uvodna reč“, in: Bogoljub Kočović, *Nauka, nacionalizam i propaganda (Između gubitaka i žrtava Drugog svetskog rata u Jugoslaviji)*, (Paris: Editions de Titre, 1998), 8–9.
- 37 Beside this calculation of Vučković, there were several more calculations of the number of demographic losses in the period in question (1945–1951). After the census was conducted in Yugoslavia in 1948, the conditions have been met to compare the results of the previous censuses (from 1921 and 1931) and to determine demographic losses more precisely. These calculations have been done by employees of the Federal Institute of Statistics and Records, Ivo Lah and Dragoljub Tasić, as well as the former director of that institution and professor of statistics at the Faculty of Economics in Belgrade, Dolfe Vogeltnik. Using different methods of calculation, Lah obtained three numbers of demographic losses, and he himself accepted as the most likely number of 2,100,000. Tasić came to the conclusion that the demographic losses were 2,428,000 inhabitants, and Vogeltnik reached the number of 2,900,000 (with the assumption that the change of some minimal parameters in the hypotheses that number could reach 3,250,000 inhabitants). Vogeltnik estimated the actual war losses (including killed civilians, partisans and members of the Quisling military formations) to 1,814,000 people. These calculations, published in 1951 and 1952, never entered official use, nor were they used as a reference on a daily basis. Lah, „Metode izračunavanja budućeg stanovništva“, 245–247; Lah, „Istinski demografski gubici Jugoslavije“, 214–215; Dragoljub Tasić, „Uvod“ in: *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine*, Knjiga I: Stanovništvo po polu i domaćinstva, (Beograd: Savezni zavod za statistiku i evidenciju, 1951), XLIX; Dolfe Vogeltnik, „Demografski gubici Jugoslavije u Drugom svetskom ratu“, *Statistička revija* 1/1952, 15.

The recording of the data on the victims of the war was performed simultaneously by the State Commission for War Damage and the State Commission for Determining Crimes Committed by the Occupiers and Their Collaborators. These two activities were not census in the true sense of the word, since the basic data they collected were not the data on the victims of the war.

The State Commission for Determining Crimes Committed by the Occupiers and Their Collaborators was established at the Second Session of the Anti-Fascist Council of People's Liberation of Yugoslavia (AVNOJ), which was held from 19 to 30 November 1943 in Jajce. Its main duty was to collect documentation regarding the crimes committed by the occupiers and their collaborators, aiming to affect their punishment by the competent courts. Within that, the identification of the victims of the war was also done.

The Rules of Procedure of the State Commission for Determining Crimes Committed by the Occupiers and Their Collaborators passed by the National Committee for the Liberation of Yugoslavia (NKOJ), on 8 May 1944, provided that the State Commission would organize the collection of statistical data on the victims of the terror of the occupiers and their collaborators. The statistical data were supposed to be collected at the level of the cities and the counties/districts, using a form that was yet to be drafted.³⁸

The form for recording the war crimes was drafted during the summer and on 20 August 1944, sent to the National Commissions. They needed to include data on the perpetrator and the victim of the crime, place, time and manner of execution and material damage caused by the commission of the crime or in connection with it. The names of the persons supported by the victim (children, spouses or parents) had to be indicated, too. The form should have been filled out for each perpetrator and victim. If there were more perpetrators and more victims in one crime, a form was filled out for each participant, and the event itself and the partic-

38 AJ, Fond 110, State Commission for Determining Crimes Committed by the Occupiers and Their Collaborators, f. 1, AJ 1, 2-3 (Pravilnik o radu Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača).

ipants were linked by a note in which the data on other persons were entered.³⁹

The State Commission for Determining Crimes Committed by the Occupiers and Their Collaborators published the results, specifying the number of the victims for certain locations. However, it never publicly announced the total number of victims it came to, as well as the lists of Yugoslav citizens who lost their lives. The State Commission was abolished in 1948. The final report included results of the statistical data collected by the Commission: 505,182 persons killed, 384,049 injured and 1,750,032 arrested and interned. All these numbers referred to civilians, since the soldiers were not registered.⁴⁰ These numbers were not officially published until the end of the existence of socialist Yugoslavia.

The next action of collecting data on victims of the war was organized by the Main Board of the Association of Fighters of the National Liberation War (Savez boraca narodnooslobodilačkog rata – SBNOR) of Yugoslavia in 1950. However, it was clear that this action could not give information on all victims, nor the total number of victims.⁴¹

The census had a multiple purpose. The main goal was to create a memorial book of the victims of NOR in each district, town and city. These were supposed to revive the memory of the fallen soldiers. Memorial books would be kept in museums or printed. Data on fallen soldiers, those who died in prisons and camps and civilians were supposed to help the processing of the history of war operations in some parts of Yugosla-

39 AJ, 110, 1, 2, 254–256; Archives of Serbia (Arhiv Srbije - AS), Fond G 25, The Land Commission for Determining Crimes Committed by the Occupiers and Their Collaborators (Zemaljska komisija Srbije za utvrđivanje zločina okupatora), f. 33.

40 Miodrag Zečević, Jovan P. Popović, *Dokumenti iz istorije Jugoslavije. Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača iz Drugog svetskog rata*, (Beograd: Arhiv Jugoslavije, Zad, 1996), 42–43.

41 „Akciju prikupljanja podataka žrtava NO rata ne treba zvati popisom, jer ona stvarno ne može dati podatke o žrtvama rata u Jugoslaviji“, AJ, Fond 297, The Union of the Associations of Fighters of the People’s Liberation War (Savez udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata) – Inventory I, f. 21, 1949, Materijali komisije za popis palih žrtava u II-om svetskom ratu, Zaključci savetovanja predsednika komisija za prikupljanje podataka o žrtvama rata i sekretara sekcija za prikupljanje istorijskog materijala održanog u Glavnom odboru Saveza boraca NO rata Jugoslavije na dan 24 decembra 1949 g.

via. Based on the obtained data, the necessary measures should have been taken to give due recognition to the fallen soldiers and victims of fascist terror, but also to their parents and relatives.⁴²

The census itself was carried out by the Commissions established especially for the purpose of collecting data on the victims of the war. They included not only the members of SBNOR, but also other mass organizations and national committees of the whole country. Beside the Main Board of SBNOR that led the action, there were national, regional, district / county / city and local / area commissions.⁴³

The census covered those soldiers and civilians who, from 6 April 1941 to 10 May 1945, disappeared or were killed during combat or warfare, in camps or exile, or during the forced labour, those who succumbed to the injuries or died of consequences caused by the war. Those who died after the war, and whose death was a direct consequence of wounds or injuries occurring before 10 May 1945, were also listed. The census did not include persons who were on the side of the occupiers or collaborators, either as soldiers, either as helpers or sympathizers. The Chetniks fallen in the fight against the occupiers at the beginning of the war were excluded (unless they fought the Partisans), as well as the members of the Croatian police who did not participate in the fight against the Partisans (but not those among them who were killed in a confrontation with the Chetniks). It was advised that collaborators should not be rejected as a rule, but that each case should be approached individually, due to forced mobilization

42 AS, Fond Đ 115, The Associations of Fighters of the People's Liberation War of Serbia – Main board PRS 1947-1962 (Savez boraca narodnooslobodilačkog rata Srbije – Glavni odbor NRS 1947-1962), f. 65, Pismo Srete Kovačevića bez datuma, 1; Uputstvo Komisijama za prikupljanje podataka o žrtvama rata, 1; AS, Đ 115, f. 63, Rezultati sakupljanja istorijskog materijala, Savezu boraca treba pružiti pomoć pri evidentiranju žrtava; AJ, 297, I, 21, 1949, Materijali komisije za popis palih žrtava u II-om svetskom ratu – Zaključci savetovanja predsednika komisija za prikupljanje podataka o žrtvama rata i sekretara sekcija za prikupljanje istorijskog materijala održanog u Glavnom odboru Saveza boraca NO rata Jugoslavije na dan 24 decembra 1949 g, 1; Mihael Sobolevski, „Prilog metodologiji istraživanja stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske u tijeku drugoga svjetskog rata“, *Časopis za suvremenu povijest* 1/1992, 191.

43 AJ, 297, I, 21, 1949, Materijali komisije za popis palih žrtava u II-om svetskom ratu – Zaključci savetovanja predsednika komisija za prikupljanje podataka o žrtvama rata i sekretara sekcija za prikupljanje istorijskog materijala održanog u Glavnom odboru Saveza boraca NO rata Jugoslavije na dan 24 decembra 1949 g; AS, Đ 115, 65 – Pismo Srete Kovačevića bez datuma; Uputstvo Komisijama za prikupljanje podataka o žrtvama rata; AS, Đ 115, 63 – Rezultati sakupljanja istorijskog materijala - Savezu boraca treba pružiti pomoć pri evidentiranju žrtava; Sobolevski, „Prilog metodologiji istraživanja stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske“, 190.

to the quisling formations, among whom there were also NOR sympathizers. It was also advised that, if there were doubts about whether to collect data for a person or not, it should be done, and additional checks would be made later. It was noticed that those who died after 1945 in the fight against the remainder of the Ustashas and Chetniks should not be listed.⁴⁴ While preparing the census, there seems to be an intention to list "national enemies", but not to include their names in the memorial books, but to keep data in the census material. However, this intention was abandoned.⁴⁵

The data were to be collected in the places of residence of a person providing the data, and if the data concerned a person who did not live in that place before the war, the form was to be sent to the place where the person lived. This was done to avoid duplication of data, especially due to the fact that there were many colonists and refugees who did not return to their homes.⁴⁶

It was recommended, in addition to interviewing and visiting households, to use all available documentation, such as population censuses, registries of births and deaths, and lists of personal and family invalids. There was also a possibility to add the victim's data, which could not have been collected at that moment, after the census or when they be-

44 AJ, 297, I, 21, 1949, Materijali komisije za popis palih žrtava u II-om svetskom ratu – Zaključci savetovanja predsednika komisija za prikupljanje podataka o žrtvama rata i sekretara sekcija za prikupljanje istorijskog materijala održanog u Glavnom odboru Saveza boraca NO rata Jugoslavije na dan 24 decembra 1949 g; AJ, 297, I, 25, Zemaljski odbor SBNOR BiH pov. br. 10/49 od 28. 11. 1949; AS, Đ 115, 65 – Pismo Srete Kovačevića bez datuma; Uputstvo Komisijama za prikupljanje podataka o žrtvama rata; AS, Đ 115, 63 – Rezultati sakupljanja istorijskog materijala – Savezu boraca treba pružiti pomoć pri evidentiranju žrtava; Mihael Sobolevski, „Prešućena istina – žrtve rata na području bivše Jugoslavije 1941.–1945. prema popisu iz 1964. godine“, *Časopis za suvremenu povijest* 2–3/1993, 89–90; Mate Rupić, „Popis žrtava Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj iz 1950. godine“, *Dijalog povjesničara-istoričara* 4, Pečuj, 20.–22. oktobra 2000, priredili Hans-Georg Fleck i Igor Graovac (Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, 2001), 541.

45 Marica Karakaš Obradov, „Žrtve savezničkih bombardiranja nezavisne države Hrvatske u jugoslovenskim popisima žrtava rata (1947., 1950. i 1964.) i Hrvatskim žrtvoslovima (1991.–2005.)“, *Polemos: časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira* 10/20/2007, 74, napomena 6; Rupić, „Popis žrtava Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj“, 541.

46 AS, Đ 115, F 65, Pismo Srete Kovačevića bez datuma, 2; Uputstvo Komisijama za prikupljanje podataka o žrtvama rata, 3; AJ, 297, I, 21, 1949, Materijali komisije za popis palih žrtava u II-om svetskom ratu – Glavni odbor SBNOR pov. br. 16 od 10. 12. 1949; AJ, 297, I, 25, Zemaljski odbor SBNOR BiH pov. br. 10/49 od 28. 11. 1949.

come available, since a copy of the form should have remained in the city or district.⁴⁷

The census form entitled *Data on killed, murdered, injured or missing citizens in the territory of the FPRY during the Second World War*, in addition to basic personal data, included the question of arrest and imprisonment, as well as the stance therein; about the engagement in NOB, the units in which he served and the functions, ranks, decorations, praises or recognitions he had; the location, the time and the circumstances of death or disappearance, as well as the possible belonging to enemy formations and organizations.⁴⁸

The census was planned to last from 15 January to 15 February 1950. Then, from 15 February to 1 March, the entire material should have been classified, with the Republican League of Soldiers being allowed to change these dates if necessary. The census in Vojvodina began on 2 January, in Central Serbia and Kosmet on 15 January, and in Belgrade on 29 January, because SBNOR of Serbia decided to list the village settlements first, and the cities in the end.⁴⁹ In Croatia, the census lasted from 22 Jan-

47 AS, Đ 115, F 65, Pismo Srete Kovačevića bez datuma, 2; Uputstvo Komisijama za prikupljanje podataka o žrtvama rata, 3; AJ, 297, I, 21, 1949, Materijali komisije za popis palih žrtava u II-om svetskom ratu – Glavni odbor SBNOR pov. br. 16 od 10. 12. 1949.

48 AS, Đ 115, F 63, Formular *Podaci o poginulim, ubijenim, nastradalim ili nestalim građanima sa teritorije FNRJ u toku II svetskog rata*. - The filled forms can also be found in: IAB, F 989, County Board of the Union of the Associations of Fighters of the People's Liberation War of Belgrade County (Sreski odbor SBNOR-a sreza beogradskog), k. 4 и k. 5 и F 990, County Board of the Union of the Associations of Fighters of the People's Liberation War of Zemun County (Sreski odbor SBNOR-a sreza Zemun), k. 3 и k. 4, and it is assumed that they can be found in other fonds of the committees of the Fighters' Associations in the regional and county archives in the territory of former Yugoslavia. According to Mihael Soboleski, they are also found in the Archives of the Institute for Contemporary History in Zagreb, fond: RO SUBNOR Croatia. Commission for collecting data on the victims of NOR. (Sobolevski, „Prilog metodologiji istraživanja stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske“, 191–192, napomene 33 i 41).

49 AJ, 297, I, 21, 1949, Materijali komisije za popis palih žrtava u II-om svetskom ratu, Zaključci savetovanja predsednika komisija za prikupljanje podataka o žrtvama rata i sekretara sekcija za prikupljanje istorijskog materijala održanog u Glavnom odboru Saveza boraca NO rata Jugoslavije na dan 24 decembra 1949 g, 2; AS, Đ 115, 65, Pismo Srete Kovačevića bez datuma, 1; AS, Đ 115, 63, Rezultati sakupljanja istorijskog materijala, Savezu boraca treba pružiti pomoć pri evidentiranju žrtava; AS, Đ 115, 63, Rezultati sakupljanja istorijskog materijala, U nekim srezovima i gradovima prikupljanje podataka o žrtvama rata ne vrši se uspešno.

uary to 22 February.⁵⁰ In other republics, the beginning of the census was different.

The census itself did not go as planned. Although most of the work was done, numerous shortcomings were noted. In some areas the commissions worked poorly, and in others they did not list anything. The problems were primarily of organizational nature: preparation was poorly done, the qualitatively weak committees were inactive, the census teams were not formed, it was not supported by other mass organizations, and the like. So in Belgrade, the census teams did not go back to those houses where they did not find anyone on the first day. In Dolovo and Žablje the teams went only to those houses that suffered some kind of damage, and in Bečej region it happened that they recorded enemies. The problem were also the families for which there was no one to give data because all members were killed during the war. Thus, it was noticed that not all the Jews were listed. The problem was also the shortage of the listed victims from the actual (or assumed) number. Some justification for the poor results was that the maize purchase was in progress, as well as the engagement of local organizations in the elections that were to take place.⁵¹ In Croatia, the data were compared to the results of the Commission for War Damage. It was noticed that the data were different - for some counties smaller, for some bigger.⁵²

In order to improve the work on the census, various measures were undertaken, and in some places the census was repeated. However, the results of these activities were also unsatisfying. Somewhere they were successful, but somewhere not. The reasons for the one more failure were the same as the first time – the poor organization, above all.⁵³

50 Sobolevski, „Prilog metodologiji istraživanja stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske“, 191; Rupić, „Popis žrtava Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj“, 541.

51 AS, Đ 115, 63, Rezultati sakupljanja istorijskog materijala, U nekim srezovima i gradovima prikupljanje podataka o žrtvama rata ne vrši se uspešno; AS, Đ 115, 63, Rezultati sakupljanja istorijskog materijala, Pregled rada; AS, Đ 115, 63, Rezultati sakupljanja istorijskog materijala, Zapisnik sa sastanka komisije za evidentiranje žrtava, sekcije za prikupljanje istorijskog materijala pri Zemaljskom odboru Saveza boraca NOR Srbije sa komisijom za evidentiranje žrtava pokrajine Vojvodine, održanog 10. 1. 1950; Zapisnik sa sastanka sekcije i komisije za popis žrtava pri zemaljskom odboru Saveza Boraca održanog 18. 2. 1950; AS, Đ 115, 65, Zapisnik od 10. 3. 1950 o popisu žrtava; AS, Đ 115, 66, 1948–1955, Izveštaj o radu SBNOR u toku I tromesečja 1950 godine, 20. 4. 1950, 16–17; AJ, 297, I, 25, Izveštaj o radu za tromesečje januar–april 1950 (SBNOR BiH), 24; AJ, 297, I, 24, Izveštaj za prvo tromesečje 1950 godine (SBNOR Hrvatske).

52 Rupić, „Popis žrtava Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj“, 542.

53 AS, Đ 115, 63, Rezultati sakupljanja istorijskog materijala, Pregled rada, Zapisnik sa sastanka sekcije i komisije za popis žrtava pri zemaljskom odboru Saveza Boraca

By the beginning of April, 182,021 victims of the Second World War were registered in Serbia. That was 60.67% of the estimated number of all victims for Serbia⁵⁴ (about 300,000). After another census, the number rose to 188,184⁵⁵ and after sending data to other republics (those who lived outside Serbia before the War), the number decreased to 149,670.⁵⁶ By the end of April, 86% of the estimated number was reported in Bosnia and Herzegovina (186,000 out of 212,000), but in some places the estimations were exceeded, so the ratio of listed compared to the estimated number of victims was 110% in Tuzla, and 107% in Sarajevo.⁵⁷ In Croatia, they predicted that about 300,000 people should be listed, but the results gave almost half the number.⁵⁸

Because of all the shortcomings and attempts to correct them, the census was not successfully completed during that year. Data on the numbers of fallen soldiers and victims of fascist terror kept coming throughout 1951.⁵⁹

The official results of this census have never been published. SB-NOR did not have the strength to carry out all the actions until the end. The inactivity and poor performance of some committees in the field made it impossible to record all the victims of the war. The results obtained were much different from those estimated immediately after the war, so this might have been the reason why they were not made public. Although the action lasted longer than anticipated and although it did not meet all expectations, it was presented as a success. At the Second Congress of SB-

održanog 18. 2. 1950; AS, Đ 115, 63, Rezultati sakupljanja istorijskog materijala, Pregled rada, Zapisnik sa sastanka istorijske sekcije i pojedinih članova komisije za evidentiranje žrtava održan 8. maja 1950; AS, Đ 115, 66, 1948–1955, Izveštaj o radu SB-NOR u toku II tromesečja 1950, 7; AJ, 297, I, 21, Materijali o žrtvama rata i žft, Izveštaji o žrtvama rata i žft po republikama, Stanje po republikama do kraja jula 1950; AJ, 297, I, 25, Izveštaj o radu za tromesečje januar–april 1950 (SBNOR BiH), 24–25.

54 AS, Đ 115, 66, 1948–1955, Izveštaj o radu SBNOR u toku I tromesečja 1950 godine, 20. 4. 1950, 16.

55 AS, Đ 115, 66, 1948–1955, Izveštaj o radu SBNOR u toku II tromesečja 1950, 7.

56 AS, Đ 115, 66, 1948–1955, Izveštaj o radu istoriske sekcije pri zemaljskom odboru SBNORS od I kongresa do kraja 1950. g.

57 AJ, 297, I, 25, Izveštaj o radu za tromesečje januar–april 1950 (SBNOR BiH), 25.

58 Rupić, „Popis žrtava Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj“, 542–544; Vladimir Geiger, „Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili 'okupatori i njihovi pomagači'. Brojbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi)“, *Časopis za suvremenu povijest* 3/2011, 704–705.

59 AS, Đ 115, 72; Sobolevski, „Prilog metodologiji istraživanja stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske u tijeku drugoga svjetskog rata“, 191; Rupić, „Popis žrtava Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj“, 541.

NOR of Yugoslavia, held from 10 to 11 March 1953, Aleksandar Ranković also spoke of the census in his report. He pointed out that this difficult task was done in a short period of time and that data were collected and organized for most of the victims of the war, which gave each district an insight into the number of dead, those who were shot or died in prisons, refuges and camps, or killed by bombing, while the associations of the fighters established closer relations with the families of the fallen soldiers.⁶⁰ On this occasion, Ranković did not mention the final number of registered victims, nor the need to bring together all the data collected. Since the results of the census had never been published, the number of 1.7 million casualties was deliberately left as official, and the population was convinced that there were records to confirm it.

None of the above mentioned ways of determining the number of victims of the war could give an accurate number of human losses. The biggest problem was the inability to list families that completely perished during the war, and had no close relatives or neighbours (they were also gone). It should be noted that about 90% of the pre-war Jewish population in Yugoslavia disappeared during the war, as well as the entire settlements. On the other hand, due to a conscious avoidance of listing collaborators and partisan enemies, the actual number of victims could have never been established.

Sources and Literature

Unpublished Sources

- Archives of Yugoslavia (Arhiv Jugoslavije):
 - Presidency of the FPRY Government (Predsedništvo vlade FNRJ; 50)
 - Reparation Commission at the FPRY Government (Reparaciona komisija Vlade FNRJ; 54)

⁶⁰ Savez boraca narodnooslobodilačkog rata, *Drugi kongres Saveza boraca narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije*, (Beograd: Crvena Zvezda, 1951), 16.

- State Commission for Determining Crimes Committed by the Occupiers and Their Collaborators (Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača; 110)
- The Union of the Associations of Fighters of the People's Liberation War of Yugoslavia (Savez udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije; 297).
- Archives of Serbia (Arhiv Srbije):
 - The Associations of Fighters of the People's Liberation War of Serbia – Main Board PRS 1947–1962 (Savez boraca narodnooslobodilačkog rata Srbije – Glavni odbor NRS 1947–1962; Đ 115)
 - The Land Commission for Determining Crimes Committed by the Occupiers and Their Collaborators (Zemaljska komisija Srbije za utvrđivanje zločina okupatora; G 25)
 - The Ministry of Finance of the NRS (Ministarstvo finansija NRS; G 233)
- Diplomatic Archives of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Serbia (Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije). Political Archives (Politička arhiva).
- Military Archives (Vojni arhiv). Peoples' Liberation Army of Yugoslavia (Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije, NOVJ).
- Historical Archive of Belgrade (Istorijski arhiv Beograda):
 - County Board of the Union of the Associations of Fighters of the People's Liberation War of Belgrade County (Sreski odbor SBNOR-a sreza beogradskog; 989)
 - County board of the Union of the Associations of Fighters of the People's Liberation War of Zemun County (Sreski odbor SBNOR-a sreza Zemun; 990)
 - District Peoples' Board of Belgrade District (Okrružni narodni odbor Okruga beogradskog; 28)
 - Peoples' Board of III District County of the City of Belgrade (Narodni odbor III rejona grada Beograda; 44)
 - Peoples' Board of Zemun County (Narodni odbor sreza zemunskog; 34)

Published Sources

- Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. *Izveštaj jugoslovenske državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Međunarдном vojnom sudu u Nürnbergu*. Beograd, 1947.

- *Службени лист ДФЈ*, 1945.
- *Tito–Churchill, strogo tajno*, izabrao i uredio Dušan Biber. Beograd–Zagreb: Arhiv Jugoslavije – Globus, 1981.
- Zečević, Miodrag i Jovan P. Popović. *Dokumenti iz istorije Jugoslavije. Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača iz Drugog svetskog rata*. Beograd: Arhiv Jugoslavije, Zad, 1996.

Newspapers

- *Политика*, 1945.

Literature

- Cvetković, Dragan Ž. „Gubici pripadnika partizanskog pokreta sa teritorije Jugoslavije 1941–1945. Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju, 2016.
- Bulić, V. „Mrtvi su ujedinjeni za sva vremena“. *Duga* 412, 9–23. 12. 1989, 45–49.
- Vogelink, Dolfe. „Demografski gubici Jugoslavije u Drugom svetskom ratu“. *Statistička revija* 1/1952, 15–37.
- Vojno istorijski institut FNRJ. *Ratni napori Jugoslavije 1941–1945*. Beograd, s. a.
- Врућинић, Душан. *Демографски губици Србије проузроковани ратовима у XX веку*. Београд: Музеј жртва геноцида, 2007.
- Vučković, Vladeta. „Žrtve rata“. *Naša reč*, 368, oktobar 1985, London. (Reprinted in: Boban, Ljubo. *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije* 2, 409–410. Zagreb: Školska knjiga, Stvarnost, 1989. and Kočović, Bogoljub. *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji, XXI–XXIV*. Sarajevo: Svjetlost, 1989).
- Vučković, Vladeta. „Uvodna reč“. In: Kočović, Bogoljub. *Nauka, nacionalizam i propaganda (Između gubitaka i žrtava Drugog svetskog rata u Jugoslaviji)*, 8–9. Paris: Editions de Titre, 1998.
- Geiger, Vladimir. „Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili ‘okupatori i njihovi pomagači’. Brojdbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi)“. *Časopis za suvremjenu povijest* 3/2011, 699–749.
- Karakaš Obradov, Marica. „Žrtve savezničkih bombardiranja nezavisne države Hrvatske u jugoslovenskim popisima žrtava rata (1947., 1950 i 1964.) i Hrvatskim žrtvoslovima (1991.–2005.)“ *Polemos: časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira* 10/20/2007, 73–83.

- Kočović, Bogoljub. *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*. London: Naše delo, 1985.
- Lah, Ivo. „Istinski demografski gubici Jugoslavije u Drugom svetskom ratu“. *Statistička revija* 2–3/1952, 214–224.
- Lah, Ivo. „Metode izračunavanja budućeg stanovništva i njihova primena na stanovništvo predratne Jugoslavije“. *Statistička revija* 2/1951, 230–248.
- *Људске и материјалне жртве Југославије у ратом напору 1941–1945*. S. l., s. a.
- Rupiće, Mate. „Popis žrtava Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj iz 1950. godine“. *Dijalog povjesničara-istoričara* 4, Pečuj, 20.–22. oktobra 2000, priredili Hans-Georg Fleck i Igor Graovac, 539–545. Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, 2001.
- Savez Boraca narodnooslobodilačkog rata. *Drugi kongres Saveza boraca narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije*. Beograd: Crvena Zvezda, 1951.
- Sobolevski, Mihael. „Prilog metodologiji istraživanja stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske u tijeku drugoga svjetskog rata“. *Časopis za suvremenu povijest* 1/1992, 177–202.
- Sobolevski, Mihael. „Prešućena istina – žrtve rata na području bivše Jugoslavije 1941.–1945. prema popisu iz 1964. godine“. *Časopis za suvremenu povijest* 2–3/1993, 87–114.
- Tasić, Dragoljub. „Uvod“. In: *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine*, knjiga I: Stanovništvo po polu i domaćinstva. Beograd: Savezni zavod za statistiku i evidenciju, 1951.

Резиме

Ненад Лајбеншпергер

Представљање и утврђивање броја југословенских жртава Другог светског рата од ослобођења до 1951. године

Апстракт: Рад прати прва званична изношења података о броју југословенских жртава непосредно по завршетку Другог светског рата и показује како се он у тим тренуцима мењао, да би се коначно, као званична, утврдила бројка од 1,706.000 жртава. Приказане су и активности на утврђивању броја жртава рата које су спровели Државна комисија за ратну штету (током 1945. и 1946), Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (од 1944. до 1948), Савез бораца народноослободилачког рата Југославије (током 1950. и 1951), као и Министарство народне одбране (током 1945. године).

Кључне речи: жртве рата, Југославија, пописи жртава рата, Државна комисија за ратну штету, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Савез бораца народноослободилачког рата Југославије

У писму британском амбасадору у Југославији Ралфу Стивенсону 17. маја 1945. године Тито је написао да је број југословенских жртава око 1,300.000. Три дана касније, у свом говору у Загребу, рекао је да је тај број 1,700.000. Ово су била прва изношења броја југословенских жртава рата. Следећих дана и месеци, југословенски званичници износили су разне бројеве и сви су били преко 1,5 милиона. На крају, званични број је представљен током Репарационе конференције у Паризу (од новембра до децембра 1945). Југославија је тада изнела чињеницу да је укупан број цивила и војника страдалих у рату 1,706.000. Овај број се није променио до краја постојања Југославије. Током првих послератних година, две југословенске институције прикупљале су податке о југословенским жртвама: Државна комисија за ратну штету (током 1945. и 1946) и Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (од 1944. до

1948). Број погинулих војника утврдило је и Министарство народне одбране. Неколико година касније (током 1950. и 1951), попис жртава рата организовао је Савез бораца Народноослободилачког рата Југославије (СБНОР). Ниједан од поменутих покушаја није дао број жртава рата који је званично представила држава. Због тога бројеви које су они утврдили никада нису јавно објављени. Сваки од ових покушаја утврђивања броја (или пописа) жртава имао је одређену методологију. Разлози за неуспех су били слични. Највећи проблем је био наћи информације о породицама које су целе нестале током рата.

IN MEMORIAM

**Проф. др ЂОРЂЕ СТАНКОВИЋ
(1944–2017)**

Професор и наш дугогодишњи пријатељ Ђорђе - Ђока Станковић, напустио нас је неочекивано овог августа. Испраћен је од својих најближих, од својих другова и поштовалаца. Но у тишини капеле као да смо га испраћали на вечне разговоре са „његовим“ Николом Пашићем, који га скоро читав век чека. Како ће тећи тај разговор двојице, сада вечних, у оним белим тогама како се то често илуструје, заваљених у меке облаке? Последње године живео је повучено у Чортановцима, на обронцима Фрушке горе, недалеко од Сремских Карловаца. Удаљио се из узаврелог Београда и једнако узаврелих расправа које су почеле нагризати и академску заједницу.

Историчар, истраживач и педагог, Ђорђе Ђ. Станковић рођен је у Слобоштини поред Славонске Пожеге, где је стекао основно и средње образовање. Потом прелази у Београд, који ће одредити његову професију и каријеру. Дипломирао је на Одељењу за историју Филозофског факултета 1966, магистрирао је 1969, а докторирао 1979. године. Започео је каријеру као асистент, потом је изабран за доцента 1980, ванредног професора 1985. и редовног професора 1990. године на Катедри за историју Југославије. После одласка у пензију професора Бранка Петрановића постао је 1992. шеф исте катедре. Једно време обављао је и дужност продекана Факултета.

Ђорђе је припадао једној полетној, новој генерацији којој је било предодређено да, после дугог времена у коме су важили прописани клишеи, отвори нове погледе на историју Југославије, да се суочи са табуима, да загризе забрањено воће. Наступила су времена у којима су оживљена интересовања и за друштвену историју као надопуну политичке или ратне. Стасавале су нове генерације „Паризлија“, „германиста“ и „Американаца“ које су вредно радиле у светским архивима, библиотекама, слушале предавања на престижним универзитетима. Не само што су радили на својим дисертацијама, они су обogaћивали српске архиве прегледницима стране грађе и самим документима које су у копијама доносили. Као некада млада српска интелигенција крајем 19. и почетком 20. века, улазили су у редакције историјских и теоријских часописа, припремали су тематске бројеве разним поводима. Укључивали су у расправе научнике и интелектуалце из целе тадашње Југославије. Водиле су се и полемике, у недељницима, дневним новинама или електронским медијима. У све то увлачили су тада и нас млађе. Историографија је измицала испод контроле партијских чувара, како је један амерички историчар забележио, али је доприносила, рушењем табуа, извесним националним подозрењима. Станковић је у свему томе остајао постојан научник, умереног исказа, али не и присталица насилних симетрија како је то политика желела.

Делили смо страст за исправљање и деконструкцију идеологизоване историографије за период Краљевине Југославије. Разумевали смо да је тај део заједничке прошлости после 1945. године био изузетно натопљен некадашњим политичким слоганима који су замућивали свест и давали подлогу сваком ко је желео да у јавности обнови националистичке предрасуде, посебно на рачун једног народа. Отварати крупна табу питања захтевало је много такта. Ђорђе је имао искуство живота у мешаној славонској средини, средини трагичних сукоба и то му је помагало. Имао је и једно искуство дружења са академиком Васом Чубриловићем, код кога је неко време становао у Београду. Стари револуционар и академик имао је дуго памћење, али и искуство трусне Босне и Херцеговине.

Делили смо сентимент према Паризу, увек се радо сећали других месеци рада у архивима, откривања највиших тајни некадашње империје у којој су искрсавали и сви ликови са нашег простора. Боље

смо разумевали ограничења некадашњег патрона, али и она из југословенске стварности. Дискутовали смо о књигама набављеним код букиниста уз Сену, али и о оним новим, препуним сугестивне методологије. Део тога чува и наша преписка. Када сам припремао за штампу своју прву монографију, носио сам сваки нови део Ђорђу на читање. Држао сам до његових запажања и сугестија.

Друговали смо и сарађивали више од тридесет година. Одлука да прихватим позив др Десанке Пешић те изаберем Институт за историју радничког покрета као своје будуће место опредељења носила је у позадини један његов коментар или сугестију. Како су ми касније причали, она му се током једног скупа у Неуму 1985. обратила питањем: „Да ли се мали некоме обећао?“ Он јој је, уз значајан смешак, одговорио: „Па питај га!“ Тако је директорка Пешић предухитрила двоје својих колега, а мени подарила пријатне године рада и каријере. Касније, када је пожелео да се наша сарадња настави и кроз педагошки и стручни рад на његовој катедри, то му није прихваћено. Одбијање га је дубоко погодило.

Професор Ђорђе Станковић је био плодан писац. Иза њега су остале важне монографије, студије, зборници радова и грађе. Поменимо неке: *Никола Пашић, Савезници и стварање Југославије* (1984); *Никола Пашић и стварање Југославије* (1985); *Искушења југословенске историографије* (1988); *Изазов нове историје I–II* (1992, 1994); *Пашић и Хрвати* (1995); *Историографија под надзором, Прилози историји историографије, I–II* (1996); *Историјски стереотипи и научно знање* (2004); *Сто говора Николе Пашића. Вештина говорништва државника*, књ. 1–2 (2007); *Србија и стварање Југославије* (2009); *Ратни циљеви Србије* (2014). Станковић је објавио око 150 стручних чланака, прилога, енциклопедијских јединица, приказа и чланака у медијима. За монографију о Пашићу добио је награду БИГЗ-а за издавачки подухват године, а за књигу *Искушења југословенске историографије*, Октобарску награду града Београда. Био је учитељ и ментор многим данашњим научним радницима. Члан редакција и уредник часописа. Није му се испунила жеља да доврши писање студије о страдању Срба из Златне долине, његовог родног краја у рату 1991–1995. Вредно је прикупљао документацију и штампане радове, изјаве учесника. Здравље је помало попуштало, а свако надношење над проживљене трауме поново уносило немир.

Био је искрен пријатељ Института за историју радничког покрета Србије, данашњег Института за новију историју Србије. Сећаћемо га се са пијететом.

Миле БЈЕЛАЈАЦ

Проф. др ДУШАН БАТАКОВИЋ
историчар и дипломата
(1957–2017)

Вест о Душановој смрти се поклопила са мојим читањем његове књиге *Les sources françaises de la démocratie serbe*, коју је CNRS Editions из Париза објавила 2013. године. Књигу сам већ знала и користила сам је да попуним неке празнине у раду о интелектуалној позадини француског југословенског пројекта. Љубав према историји, науци и „француске теме“ су нас спајале целог живота и учиниле пријатељима.

Природно ми се наметнуло питање да ли нестанак аутора, који је уједно и пријатељ, мења перспективу сагледавања његовог дела? И шта спада у нечије дело, опус? Да ли су ту укључени и друштвени и политички ангажмани, да ли је то заправо, уз научни опус, и целокупни јавни животни учинак човека? Морамо овде рећи да смо далеко мање познавали Душанов политички и дипломатски ангажман од оног научног и интелектуалног а који се преливао од личног комуницирања ка научној сарадњи и обрнуто.

Рекли бисмо, као основно, да одлазак из живота ангажованог интелектуалца и научног делатника производи више тежине и одговорности у сагледавању његових дела, али истовремено отвара простор за њихово рационално сагледавање.

За Душана Батаковића се може рећи, без остатка, да је испунио своје интелектуално и научно биће, као и своју политичко-научну каријеру, на фону породичних и личних трагедија, и великих друштвених и политичких ломова, са завидном храброшћу. Како у науци тако и у политичком ангажману, није се скривао и говорио је отворено и без задршке своје ставове и мишљења. То је видљиво и у његовим књигама и у забележеним јавним иступањима, објављеним интервјуима. Овде можемо додати и лично сећање које говори о овим његовим особинама, када је без имало задршке почео да испољава своја дубока национална осећања, дубоку уроњеност у православље, као и оданост краљевској кући Карађорђевића. Многе је он запахнуо снагом и аутентичношћу ових, како их је он називао, традиционалних српских особина, а многе је и подучио. У раним 90-им годинама, када се Душанова звезда још успињала, док је још био запослен у Историјском институту, присуствовали смо сцени у којој је Добрица Ћосић пришао и клечећи се консултовао са њим, обраћајући му се са „Душко“, док је овај седео и гледао одозго у њега.

Батаковић је без сумње припадао, и породично и лично, као и друштвено, „златној младежи“ Београда, града у коме је рођен, одрастао и формиран. Ако је постојала и „комунистичка златна младеж“, а јесте, онда се може рећи да је постојала и она супротстављена. Управо је њој припадао Душан. Током 70-их година формирали су се по Београду кружоци унутар којих је било, на неки начин, неугодно бити члан Партије (Савеза комуниста Југославије) или породично припадати тим круговима. Душан је припадао једном таквом серклу. (Наше је мишљење да је на настанак таквих кружока утицао слом шездесетосмашких идеја, како глобално тако и локално, као и успон национализма у Хрватској који је букнуо у тзв. Маспок 1971. године. И посебно слом српских либерала крајем 1972, када се видео правац разрешења криза и реформских покушаја у земљи.) Иманентна одлика тих кружока је било отворено истицање традиционалних вредности српског друштва изграђених пре стварања Југославије: демократских институција изграђених кроз борбу за парламентарну уставну монархију, и то нарочито у периоду од 1903. до 1914. У те вредности је он бескомпромисно веровао, њих је неговао и у историјској науци коју је изградио, као и у свом политичком ангажману.

С друге стране, у свом друштвеном комуницирању (помало парадоксално) био је упадљиво толерантан, и његов лични и професионални живот је укључивао људе различитог профила. (Извесно је да је на то утицала и „двострукост“ његовог порекла, јер су његове породице биле укључене и у један и у други покрет.) Ту особину је неговао током целог живота, и то је била једна од најизразитијих црта његове оригиналности. Доброг и разноврсног образовања, вредан, био је и необично обавештен, чему су много допринеле и његове изузетне способности комуницирања и козерије. Волео је да буде слушан, али је умео да слуша, пажљиво и са разумевањем.

На Филозофском факултету, припадао је талентованој и вредној генерацији у којој су били Душан Кораћ, Радмила Радић, Милан Кољанин, Бојана Катић, Воја Павловић, Ђорђе Максимовић, Драгана Маринковић. Лично сам их упознала као постдипломац професора Василија Крестића, на вежбама из предмета националне историје новог века. Ту смо поделили нека пријатна и интелектуално занимљива дружења, оставши током свих потоњих година у пријатном колегијалном и пријатељском односу.

Том факултетском раду смо додали дружења изван тог круга, правећи излете, седељке и сл. богатог интелектуалног садржаја. Била су у то време, крајем 70-их, два мала историчарска кружока, мимо оног најозбиљнијег и најзначајнијег који је организовао професор Андреј Митровић. Једно друштво је окупљао Драго Роксандић, тадашњи асистент професора В. Крестића, а други формалнији кружок је био око професора Симе Ђирковића. Ту сам ближе упознала један ужи круг те генерације у коме су поред Душана били Бојана Катић, Милан Кољанин, Душан Кораћ и Драго Роксандић.

Пошто нисам била у могућности да нађем свеске са белешкама из тог времена, где су биле забележене теме и садржаји разговора које смо водили, ослањам се на сећање, у коме је сасвим јасно забележено како нас је Дука запахнуо, избомбардовао, да кажем „српским националним духом“, који је супротставио нпр. мом транспарентном и доста чистом југословенству, пре свега културном, друштвеном, али и политичком. И данас се сећам како је он био изненађен мојим југословенством а ја његовим снажним српским националним осећањем. Ипак, различите позиције за људе сличног порекла,

(са оних брда између Цетиња и Грахова у Црној Гори, са Чева. У том малом кружоку су се преливале све југословенске боје.)

Његова везаност за породичне традиције и са мајчине и са очеве стране је била дубока и искрена, и он је у њој следио оно што је и истраживао у свом научном раду, и обрнуто. Он је мислио да Србија треба да настави тамо где је стала 1914–1918. године у неговању политичких, војних и моралних вредности. У складу са тим је и поставио себе политички: антикомуниста, антититоиста, монархиста, поклоник западних демократских институција и њихове могуће политичке подршке. Одатле је проистицао и велики процеп у његовој мисли и деловању од одбране Космета до проевропских интеграција. Његова је изјава да „ми пролазимо кроз велику кризу идентитета, уздрмани у темељу негативним аспектима југославизма и титоизма. Враћање провереним вредностима које нуди наша баштина, прозраченим модерним сензибилитетом, велики је задатак наше елите.“ Уосталом, он је био човек који је сам себе дефинисао, одредио, и ходао је утабаним стазама породичног и личног одређења.

Одувек се бавио историјом Првог светског рата и Србије у њему, као и епохе која јој је претходила, тако следећи породичне приче и традицију. Заједничко место у свим његовим ширим биографијама је сећање на деду и нану по мајци, Цветка и Веру Павловић, који су живели у породичној кући на Вождовцу. Деда је био жандар на двору краља Александра. „Порастао сам уз његове историјске приче о династији, ратовима и некадашњој слави Србије. Деда ми је био први поуздан водич кроз нашу историју. Познавао је Аписа, слушао говоре Петра Кочића на Калемегдану, ратовао 1917–1918. у Топличком устанку, чувао принца Ђорђа у Топоници, али је највише ценио Пашића: ‘Зна Баја шта ради.’“

Истраживање изградње српске државности, што је било право поље његовог научног рада, сагледавао је са више страна. То је уједно било у функцији његове политичке каријере. Бавио се истраживачки и са солидним резултатима историјом Косова и Метохије у 19. и 20. веку, и посебно европским односно француским коренима српске државности. Круг косовско-метохијских тема отпочео је магистарском тезом о дечанском питању. Око тога је израдио један круг књига са текстовима различитог типа, који су се такође односили на косовске теме кроз 19. и 20. век. Објављивао их је, уз нека

друга издања, те и наредних година, заправо кроз све фазе свог научног рада. Већ 1988. он је био уредник издања под насловом *Савременици о Косову и Метохији 1852–1912.* у издању Српске књижевне задруге, а следеће године се нашао у друштву најугледнијих српских историчара (Сима Ђирковић, Олга Зиројевић, Рада Тричковић, Радован Самарџић) са неколико поглавља у књизи *Косово и Метохија у српској историји.* Књига је у издавачкој кући L'Age d'Homme у Лозани објављена на немачком 1989. и на француском 1990. У тим издањима он је био аутор четири поглавља.

Био је то почетак стратешке одлуке да његови текстови буду објављивани на светским језицима, на чему је устрајао до краја свог живота па тиме и каријере. Наредних година, 1991, 1992. и 1993. је варирао своје косовско-метохијске теме у три сукцесивне књиге, којима је, из проблемских и парцијалних истраживања, покушавао да изгради јединственију и повезанију слику историје Косова и Метохије из српске перспективе. У приштинском Јединству је објавио *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима*, што је збирка појединачних студија које на неки начин чине целину, затим на енглеском *Косовске хронике* и на француском *Косово: спирала мржње.*

У раним 90-им, бавио се и другим темама, као аутор, коаутор или уредник: поводом 200-годишњице Француске револуције био је уредник једног зборника, затим је као уредник/коаутор (са Николом Поповићем) објавио студију о Колубарској битки, као и малу студију/предговор о Начертанију Илије Гарашанина, које је приредио и за штампу припремио Мирослав Јосић Вишњић.

Када је почео активно да се бави политиком, то научно знање које је поседовао почео је да преплиће са политичком и дипломатском активношћу. Био је аутор предлога/плана о кантонизацији Косова и Метохије на коме је радила Српска православна црква а он је био саветник Рашко-призренске епархије. Те године је изашло и ново издање његове студије *Косово. Спирала мржње (Kosovo. La spirale de la haine).* Током 2006, 2007. и 2008. поново је објавио своје радове из „косовског циклуса“ у три књиге, које су популарно назване „косовска триологија“. А током 2007, затим 2008. и 2012, објавио је још три књиге о Косову и Метохији на енглеском и француском, делом као уредник делом као аутор. Ти радови и издања аутентичније представљају спој његовог научног историографског знања и спознаја,

и искуства које је стекао бавећи се тим питањем у свом политичком ангажману, који се кретао, помало парадоксално, од саветничке улоге у Рашко-призренској епархији до чланства у преговарачком тиму за дијалог Београда и Приштине од 2005. до средине 2007, када је једно време био и саветник тадашњег председника Србије Бориса Тадића. Последње што је објавио на косовске теме била је књига на енглеском језику *A Turbulent Decade. The Serbs in Post-1999 Kosovo* (*Турбулентна декада. Срби на Косову после 1999*) коју је издала кућа Dialogue Paris.

Током боравка на докторским студијама у Паризу између 1992. и 1998. године Батаковић је сарађивао на неколико мањих пројеката, као аутор и као уредник, па је тако настало неколико корисних књига на француском и енглеском језику, од којих се *Југославија: нације, религије, идеологије* из 1994. користи често као литература. Огледао се, као аутор појединих делова а уједно и уредник, и у синтетичком представљању српске историје, па је тако настала и *Нова историја српског народа*, која је на српском језику имала три издања 2000, 2002, и 2010, једно издање на корејском 2001. и једно на француском 2005, код Душановог дугогодишњег издавача из Лозане L'Age d'Homme.

Током целе научне каријере, интензивно се бавио приређивањем најразноврсније историјске грађе и њеним објављивањем. Почео је са савременицима о Косову и Метохији у периоду 1850–1912, Француском револуцијом, Колубарском битком, мемоарима Панте М. Драшкића, портретима из новије српске историје Владимира Ћоровића, дневником Димитрија Поповића из балканских ратова 1912–1913, текстовима Радована Самарџића, Роберта Лафана, Сретена Драшкића и др. У 2015. је објавио англо-саксонска сведочанства и анализе о Србији у Великом рату.

Мора се истаћи да је уреднички конципирао многе књиге у којима је био аутор само појединих делова, што је код нас ретко. Међу његовим уредничким подухватима вреди истаћи неколико: зборник из 2010. о политичким, економским и културним везама Француске и Србије 1870–1940, које су виђене као један „нетипичан савез“, и зборник из 2011. о државној политици и међуетничким односима на Балкану у распону од два века (1804–2004) који су сагледавани кроз положај мањина. Ту спада и велики уређивачки посао, који је обавио

са владиком Максимом, о хришћанском наслеђу Косова и Метохије, који је реализован такође на енглеском језику и објављен 2015. Оба-вио је без сумње изванредан посао као уредник *Balkanice*, часописа Балканолошког института САНУ током читавих једанаест година, а уједно је био и директор овог института.

Почетком 2014. на енглеском је објавио књигу о спољној политици Србије 1844–1867. кроз чувено Начертаније Илије Гарашанина. Фасцинантна судбина једног текста, од потпуне анонимности до енормног значаја који је добио током ратова за разарање Југославије, када је тумачен као подлога „великосрпског пројекта“ који је Србија следила и у тим ратовима. Душаново представљање тог документа, контекстуализација и тумачење намењени су страниј читалачкој публици, што је подразумевало многе рестрикције према домаћој историографији.

Последње што је објавио у свом обимном опусу била је збирка студија и есеја обједињена у осам целина под насловом *Србија и Балкан. Албанија, Бугарска, Грчка 1914–1918*. (Београд: Радио телевизија Србије, Нови Сад: Прометеј, 2016) и *Дешифровање прошлости. Писци, сведоци, појаве*, (Београд: Чигоја штампа, 2016). Подлога овог опус је око 160 посебних чланака које је објављивао на разним странама.

Душан Батаковић је отпочео своју научну каријеру са већ формираним идеолошким ставовима и идејама о свим важним садржајима националне историје 19. и 20. века којима се бавио, и није их мењао током целог свог живота, у чему је, бар у кругу јавних делатника, био међу реткима. Није било ниједне које је требало да се одрекне. Све је ставио у функцију и покушао је да давну историјску стварност оживотвори. Ради тога је дубински испреплео своју историчарску вокацију, научни рад, огромне уредничке послове и ангажман у политици, посебно дипломатији. Није штетео своју енергију која није била мала.

Оставио нас је, своје колеге и пријатеље, у јеку сталних научних стремљења, организационих планова, сталних планова како да на најбољи могући начин промовише науку коју је волео, људе које је поштовао и ценио. Недостајаће нам заувек.

Гордана КРИВОКАПИЋ ЈОВИЋ

REVIEWS
Прикази

Србија и руска револуција 1917. Нове теме и изазови.
 тематски зборник радова, ур. др Алексеј Ј. Тимофејев.
 Београд: Институт за новију историју Србије,
 Институт славяноведения
 Российской академии наук, 2017, 428.

Столетниј јубилеј бурних догађаја 1917 г. у Русији стао поводом к мношћу научних конференција различитог мањтаба по целој држави, иако резонанс прославања за границама академичког друштва, у широкој јавној сфери не превише висок. Споменитој датуми предшествовала покушај увођења новог историјског појма – Велика руска револуција, као минимум, у образовални процес средњег нивоа. Ова дефиниција намењена апсорбирати две револуције (фебруарску и октобарску), које раније често супротстављале, заједно са грађанском војном. На тај начин, по замисли, појављује се, предлагало се неутрализовати уништавајући потенцијал догађаја 1917–1921 гг. или, барем, макар, прикрити његово уздицајуће епитетом, раније већ употребљеном руском пропагандом, али само у односу на Октобар. Ипак, замијеним нешто старо идеолошко наслеђе и разрешити својствене му противречности у оквиру предложеног појма још није успело.

За историјаре у Србији и Русији јубилеј 1917 г., ипак не мање, стао поводом расправе о дејствију догађаја револуције на ход Првој светској војни и на планове политичког преуређења Европе и, пре свега, Балканског региона до њеног завршетка. Спомените датуми – ово добро време, да би се подвели закључци рада и наметнуле планове на будућност.

Зборник научних радова „Србија и руска револуција 1917 г.“ био је припремљен заједничким напорима Института нове историје Србије (Београд) и Института славяноведения Российской академии наук (Москва); он је резултат међународне научне конференције, одржане раније. Додатно, зборник не ограничава се на назване институције, већ укључује радове научних радника из многих других научних центара две државе. У саставу редакционог одбора јасно се види жеља за једнакошћу учесника, а улога главног и одговорног уредника у лице доктора Алексеја Ј. Тимофеева представља значајну, осим осталог, у симболичком плану.

В редакционном вступлении, открывающем книгу, отмечая определяющее значение 1917 г. для истории XX века и судьбы Сербии, в частности, авторы предупредили, что не намерены обсуждать далеко идущие последствия революции, но намерены предложить читателю три блока тем: уровень военной истории двух стран – России и Сербии – накануне и непосредственно в 1917-м г.; воздействие революционного феномена на разные измерения русско-сербских отношений; и, наконец, превратности в борьбе вокруг югославянского проекта (югославизма), стимулированной революцией и падением военно-политического веса России в Антанте. Этим блокам соответствует структура сборника их трех разделов. Редакторы отмечают в предисловии, что они не стремились к выработке однозначных позиций, поскольку это было бы невозможно, учитывая все сложности в изучении революционной эпохи. И поэтому мнения отдельных авторов сборника, порой, противоречат друг другу. Однако своей заслугой редакторы вполне справедливо считают объединение на страницах одной книги представителей разных научных поколений. Это приумножило разноголосицу, но зато обозначало срез текущей историографической ситуации.

„Военный“ блок статей открывает работа Миле Белаяца, в начале которой ее автор как раз сетует на разрыв между поколениями историков и конъюнктуру в репрезентации Первой мировой, когда новые технологические возможности и доступность архивов (информационная/архивная революция), помимо облегчения поисков истины, парадоксальным образом способствуют мифотворчеству. Развивая темы, поднятые в книге „Зашто ревизија?“ (2014), Белаяц в своей статье далее останавливается на ряде ошибочных суждений и стереотипах, бытующих в современной историографии войны. Сюжеты, рассмотренные здесь, предшествуют событиям 1917 г., однако автор таким образом обрисовывает общий контур русско-сербских взаимоотношений накануне революции, который конкретизируют другие статьи того же блока. Концептуальный характер носит и статья Константина Никифорова, в которой обсуждается место Великой войны в истории балканских народов. Она, по мысли автора, завершает сжатую версию их XIX века, открывшуюся после Берлинского конгресса (1878), следовательно, такое „укороченное“ столетие предопределило многие противоречия Балкан в их гонке за Европой. А Никола Б. Попович в тексте, сохранившем особенности его устного выступления, напомнил о результатах про-

деланной им в прошлом работе. Похожим образом в статье, открывающей второй раздел сборника, Латинка Перович представила рецепцию русской революционной традиции в Сербии, изучение которой было начато в трудах исследовательницы и ее коллег.

Статья Мирослава Перишича открывает рассмотрение более узких тем и отдельных фигур эпохи. Автор поставил под сомнение достоверность письменных „признаний“ полковника Аписа, данных им под давлением, в заключении, весной 1917 г., о причастности к организации сараевского покушения. Помимо полных текстов писем Аписа этого времени, в статье по архивному документу приводится и текст его же рапорта от 8/21 июня 1914 г., который можно рассматривать и как опровержение самооговора. Впрочем, признается Перишич в конце статьи, из-за недостатка надежных источников вопрос о роли Аписа в сараевском покушении остается открытым. В свою очередь Далибор Денда на основании документов уточнил ряд деталей, связанных с пребыванием русских солдат и офицеров на Солунском фронте, где опыт совместных действий, помимо прочего, по мнению автора, способствовал углублению восприятия сербами русских вообще и их армии / военной культуры, в частности. Обнаружились существенные различия между русскими и сербами на низовом уровне, в рядовом составе.

Александра Животич представил в сборнике биографию Михаила Живковича, возглавившего Сербский добровольческий корпус, сформированный в России. При этом уже в названии подчеркнута связанность военной карьеры генерала с Россией, где тот проходил стажировку в пехотных полках и завязал связи с русскими офицерами. Еще одна статья о Добровольческом корпусе, помещенная в сборник, принадлежит Ярославу Вишнякову. Впрочем, она отнесена ко второму разделу, поскольку в ней по большей части повествуется о событиях конца 1916 и 1917 г., о противоречиях на национальной почве, которые обострились после неудач под Добруджей и в период революции. Автор склонен к алармистскому выводу, что раздоры в корпусе можно рассматривать как некую прелюдию и модель межнациональных отношений в Королевстве СХС / Югославии. Вопросы истории корпуса затрагиваются и другими авторами сборника, и их оценки не столь однозначны.

Статья Людмилы Кузмичевой посвящена междинастическим отношениям императорской России и королевской Сербии. Впрочем, по большей части, она сосредоточена на судьбе великой

княгини Елены Петровны Романовой, дочери короля Петра Карагеоргиевича, вышедшей замуж за сына великого князя Константина Константиновича. Особый интерес представляют использованные в статье материалы екатеринбургской чрезвычайной комиссии, раскрывающие детали гонений. Кузмичева укоряет сербского посланника М. Спалайковича за симпатии к Февральской революции и равнодушие к судьбе императорской семьи, включая и дочь короля Петра.

В двух статьях сборника (Радована Пилиповича и Милана Живановича) рассматривается воздействие на общественное мнение межвоенной Югославии, где важнейшим передатчиком стала церковная среда, представителейрусской эмиграции. Они принесли с собой право-монархическую демонологию революции и большевизма, антисемитизм и идеализированные воспоминания о царе-мученике Николае II. Отчасти примыкает к этой теме очерк Алексея Арсеньева и Михаила Ордовского о двух эмигрантах М. П. Чубинском и В. Д. Плетневе. Но в нем в большей степени речь идет об их деятельности по пропаганде югославянской идеи еще в России.

В большой по объему статье Алексея Тимофеева анализируются перемены, которые последовали в русско-сербских отношениях с начавшейся революцией. Хотя и не абсолютизируя свой тезис, автор статьи настаивает на значительной роли субъективного фактора („заговора элиты“) в событиях Февраля и связывает внутреннюю борьбу за власть с ее внешнеполитическими аспектами („заговором“ союзников по Антанте). В результате анализа русских дебатов о послевоенном будущем Балкан автор статьи приходит к обоснованному выводу об ослаблении поддержки Сербии с падением царского режима. При этом сербские официальные лица, находившиеся в России, как показано в статье, не до конца понимали скрытую сторону происходящего. В частичной полемике с выводами Тимофеева находятся, однако, результаты работы другого автора Андрея Шемякина. Правительство Николы Пашича достаточно оперативно оценило перемены в расстановке сил внутри Антанты и ее возможное ослабление с нарастанием русского кризиса, считает он, следствием чего и стала вынужденная Корфская декларация. Монтаж из дневника Милоша Московлевича, наблюдавшего, правда, более поздние события (сентября–октября 1917 г.), демонстрирует в статье Момчилы Исича хорошую осведомленность и глубокое понимание надвигающейся катастрофы его героем.

Среди статей последнего раздела еще одна, по сути, посвящена одному конкретному персонажу из конкурирующего лагеря. Горан Милорадович рассказывает о деятельности в России Крунислава Херуца, который еще в 1880-е принадлежал хорватской партии права („правашам“). После того, как он обосновался в Петербурге в конце того же десятилетия, Херуц, хоть и не без трудностей, со временем вписался в круг местных славянских симпатизантов. По мнению Милорадовича, даже когда публичная деятельность Херуца сместилась в область этнически более аморфного югославизма, он не переменял убеждений радикального хорватского националиста, поэтому мог продвигать, пользуясь элитарными связями, узкие политические цели своей партии в ущерб интересам сербов.

Две статьи, замыкающие сборник, носят историографический характер, и находятся в непроизвольной полемике друг с другом, хотя и сосредоточены на разных аспектах. Гордана Кривокапич-Копич на полях работ историков рассуждает о долгосрочных причинах, обусловивших возможность замены России в качестве главной покровительницы Сербии на Францию. При этом она считает возможным соединить какую-то часть из наследия старой югославской (марксистской) историографии с новыми исследованиями в области интеллектуальной истории и (евро)ориентализма. В свою очередь Александр Силкин обращает внимание на идеологические предвзятости и ложные стереотипы в советской и постсоветской историографии первой Югославии (о „великосербской гегемонии“ и угнетенных „несербских народах“). Эти стереотипы были заимствованы из историографии второй, коммунистической Югославии, а еще ранее были привнесены политическими аутсайдерами в коминтерновскую среду, где националистическая фрустрация перегонялась в колбе классового подхода.

Несмотря на очевидную и, по-видимому, неизбежную калейдоскопичность представленных в сборнике сюжетов, в нем можно обнаружить немало полемических переключек и в целом он рисует проблемную и поэтому интересную палитру современного состояния осмысления темы сербскими и российскими историками.

Михаил БЕЛОВ

Stephen G. Gross.
*Export Empire: German Soft Power
in Southeastern Europe, 1890–1945.*
Cambridge University Press, 2015, 384.

Појам меке силе први је у друштвене и политичке науке крајем 80-их година 20. века увео Џозеф Нај (Joseph Nye). У чланку под називом „Soft Power“, објављеном 1990. у часопису *Foreign Policy*, Нај истиче: „Доказ да је једна држава сила више не лежи у њеном финансијском и материјалном потенцијалу, већ у способности да мења понашање других држава“. Концепт меке силе дакле стоји у опозицији са традиционалним схватањем које дефинише једну државу као велику силу само ако је способна да се наметне другим државама употребом војне силе, ратним освајањем и новцем. Случај Немачке након 1918. стога је јако захвалан и интересантан за проучавање у овом контексту. Убрзо након завршетка Првог светског рата, генерал Вилхелм Гренер песимистички је закључио: „Спољна политика се састоји од моћи, новца, војске и морнарице. Од свега овога, ми немамо више ништа“. Али ово је било само део проблема и то онај део који је био јасно уочљив и савременицима и историчарима. Проблеми су били много комплекснији и у великој мери су занемаривани у досадашњој историографији. Наиме, и поред увреженог схватања да је спољна трговина, то јест економска експанзија једне извозно оријентисане привредне силе била једини сектор који је остао на располагању Немачкој за поновну изградњу свог статуса у европској политици, основа за спровођење било какве активне спољнотрговинске политике према иностранству је заправо била разорена ратом. Први светски рат није само довео до политичког раскола у односима побеђене Немачке са новонасталим државама источне и југоисточне Европе; рат је потпуно уништио трговачке и културне везе које су брижљиво грађене у деценијама пре 1914, а немачки престиж је претрпео велики ударац. Изградња порушених веза и поверења коришћењем трговинске и културне размене као средства за поновни успон Немачке на позицију доминантне силе на простору централне и југоисточне Европе тема је књиге Стивена Гроса, професора на Универзитету Њујорк и једног од стручњака млађе генерације из области економске историје. Предмет Гросовог истраживања су представници немачке меке силе, који су по природи ствари били незванични и од владе у Берлину углавном независни носиоци немачког

утицаја: представници приватног сектора, великих индустријских концерна, сајмова и трговачких комора и њихови агенти на терену, те академици са немачких универзитета и истраживачких института. Гроса такође занимају методе њиховог деловања, у виду разних програма економске помоћи, културне размене између Немачке и држава региона, истраживачких путовања и екскурзија у оба смера, те стипендија за студије на немачким универзитетима. Управо су примери из немачких економских, културних и друштвених односа са Румунијом и Југославијом пружили аутору највише материјала за анализу процеса превођења немачког културног и економског утицаја у политички капитал. Структура дела је добро осмишљена: хронолошки, подељено је на период пре и после 1933, и тематски, на моделе економске и културне пенетрације у сваком од ова два периода.

Прво поглавље првог дела књиге, насловљено *The legacy of Wilhelmine imperialism and the First World War, 1890–1920*, доноси подсећање на историју предратног немачког империјализма и место које је припадало југоисточној Европи. Приказан је контраст између традиционалног приступа тврдом силом званичне немачке политике и либералног концепта који се крајем 19. века рађа у редовима немачких бирократа, привредника и економиста и заговара ширење немачког утицаја економским средствима, уместо исцрпљујуће борбе са неизвесним исходом за освајање прекоморских територија. Много занимљивији и битнији је други део овог поглавља, који искорачује из мање-више познате теме и прелази на детаљан опис ситуације на терену, у државама региона, што је димензија која се често губи из вида. Аутор нас упознаје са послератним светом потпуно уништених привредних и личних контаката, разорене мреже немачких конзуларних представништава, нестанка разних информативних сервиса и уопште губитком немачког привредног угледа. Последица оваквог стања је била та да су током више од пола деценије немачки привредници у овом региону били препуштени сами себи, без икаквих информација о економским политикама и законима новонасталих држава и без помоћи и заштите од својих дипломатских представништава.

Друго поглавље, *The economics of trade: building commercial networks in Southeastern Europe, 1925–1930*, реконструира напоре за поновно успостављање немачког присуства у региону, пре свега великих приватних фирми попут ИГ Фарбена и Сименса и великих сајмова, чија су умрежена представништва чинила основу нове не-

мачке трговачке мреже у региону. Ова упорна настојања да се обнови привредна сарадња довела су до почетка 30-их и код локалних економских елита до става да постоји јединство привредних интереса између индустријске Немачке и њихових пољопривредних држава, дакле економија које се међусобно допуњују на обострану корист. Тиме су представници приватног капитала надоместили слабости и недостатке немачке дипломатије након 1918. омогућујући немачким трговцима рекламирање на локалном тржишту, доступност правовременим информацијама и правну заштиту пред властима држава-домаћина. И поред нових проблема насталих услед Велике економске кризе 1929, која је изнова уздрмала немачке привредне позиције на југоистоку Европе, упоран рад немачких економских агената у претходном периоду поставио је чврсте темеље који ће средином 30-их дозволити представницима немачке политике да наставе рад на претварању југоисточне Европе у зону немачке економске доминације.

Културни утицај чини саставни део меке моћи једне силе, чиме се бави следеће поглавље, *The culture of trade: cultural diplomacy and area studies in Southeastern Europe, 1925–1930*. Циљ је био од поштовалаца немачке културе створити конзументе немачких производа и посредно симпатизере немачке спољне политике. Немачка се трудила да ово оствари првенствено путем штампе, филма, финансијском подршком ширењу немачког као најзначајнијег страног језика у употреби, оснивањем немачких културних центара, одржавањем културних и уметничких изложби и финансирањем студијских путовања немачких студената по земљама региона, као и у другом смеру, студентским разменама и привлачењем студената из југоисточне Европе на студије у Немачкој. Крајем 20-их, у Саксонији се оснивају два института за проучавање економије, културе и друштва балканских држава: Институт за истраживање привреде средње и југоисточне Европе у Лајпцигу (*Institut für Mittel- und Südosteuropäische Wirtschaftsforschung*) и Средњоевропски институт у Дрездену (*Mitteleuropa Institut*). За разлику од сличних института у Берлину, Бреславу и Минхену, као и дотадашње политике Министарства спољних послова у Берлину, фокус ова два института није био на раду са припадницима немачке мањине у Подунављу, већ на стварању мреже контаката са представницима елита држава југоисточне Европе. Видевши пре свега у студентима авангарду једне државе и будућу генерацију политичара, економиста, пословних

људи и новинара који би могли да утичу на обим, величину и квалитет економских односа својих држава са Немачком, оснивачи ових института су поставили као свој најважнији задатак повећање броја студената из региона на немачким универзитетима.

Након смрти Густава Штреземана и са почетком Велике економске кризе крајем 1929, постепено се у Берлину напушта дотада присутна тежња за широм европском економском сарадњом, а превладава идеја о дефинисању једне географске зоне под искључиво немачком економском доминацијом. Тако економија од средства сарадње постаје средство за стицање моћи и утицаја. Грос поистовећује ову промену у ставу званичника у министарствима спољних послова и економије са променама које су се у овом периоду догодиле у Средњоевропском економском савету (*Mitteleuropäische Wirtschaftstag*, надаље у тексту МВТ), организацији која је средином 20-их основана у Бечу са циљем подстицања међусобне економске сарадње у централној Европи, али која од краја те деценије потпада под доминацију свог немачког огранка. Овим кратким али динамичним раздобљем, које ће пресудно утицати на преусмеравање немачке економске политике ка путевима хегемоније и доминације у централној, источној и југоисточној Европи, бави се поглавље под називом *The politics of trade: Paneuropa, Mitteleuropa and the Great Depression, 1929–1933*.

Други део књиге чини анализа немачке политике меке силе према југоистоку Европе након доласка нациста на власт. Прво поглавље овог дела, *Stabilising the Reichsmark bloc: commercial networks in the Third Reich, 1933–1939*, посредно подсећа читаоца на значај који је Немачка имала за економију овог региона након Велике економске кризе. Грос настоји да представи континуитет у немачкој политици меке силе, чији су главни протагонисти и даље представници незваничних институција, попут МВТ, великих компанија, лајпцишког сајма и привредних комора. Аутор успева да посебност своје теме уклопи у шири контекст нове немачке економске и финансијске реалности под нацистима, пре свега Шахтовог Новог плана и Геринговог Четворогодишњег плана.

Како би лакше обезбедили приступ немачке привреде економијама региона, главни представници немачке меке силе су били свесни да је поред адекватних економских предуслова било потребно и придобити локалне носиоце власти за немачки поглед на свет. За то је, међутим, било потребно убедити политичке, економ-

ске, културне и друштвене елите региона да су немачки виши циљеви и вредносни систем легитимни, те да постоји заједнички интерес којим се Немачка као центар и регион као периферија адекватно допуњују. Свесни да је агресивни наступ Хитлерове партије на пољу културне пенетрације (на коме је инсистирао Гебелс) иритирајући за владе држава региона, Министарство спољних послова у Берлину, које је углавном избегло нацификацију у првим годинама након Хитлеровог доласка на власт, представници крупног капитала и разних института успостављених током претходне деценије, праве свеобухватни план за постепено придобијање постојећих и идеолошко обликовање будућих елита, и то стипендирањем студената за школовање на немачким универзитетима. У студентима из региона нису гледали само ефикасно средство за ширење пропаганде, будући да се очекивало да током боравка на студијама постану индоктринирани нацистичким политичким и идеолошким ставовима, у њих су полагане и наде да ће по повратку са студија постати носиоци немачких друштвених схватања и агенти културне и интелектуалне сарадње, чиме ће своје заостале државе постепено уредити по немачком моделу. У овоме су водећи људи бројних универзитета и института у Берлину, Дрездену и Лајпцигу видели цивилизацијску мисију Немачке, чиме се бави поглавље под називом *Economic pioneers or missionaries of the Third Reich: Cultural diplomacy in the Third Reich, 1933–1939*.

Следеће поглавље, *Forging a hinterland: German development aid in the Balkans, 1934–1940*, у потпуности је посвећено МВТ-у, његовим водећим људима и њиховим плановима и пројектима за економски развој Балкана. Грос прави паралелу са британским плановима за развој својих колонија, а све у контексту хомогенизације великих привредних целина – британске светске империје и немачке неформалне империје на југоистоку Европе. Немачки пројекти су се углавном сводили на прилагођавање пољопривредне производње и скромних индустријских капацитета балканских држава немачким потребама, форсирањем гајења индустријског биља и пружањем подршке за развој лаке, углавном текстилне и прехранбене индустрије. Наравно, ови планови су били део шире и дугорочне развојне стратегије, која је подразумевала опсежну механизацију пољопривреде и продор у сектор рударства балканских држава, који су углавном контролисали немачки конкуренти из западне Европе и САД-а.

Последње поглавље, *The Second World War: informal empire transformed, 1939–1945*, даје опис трансформације немачке економске политике према региону, од дотада доминантне меке силе у класичну тврду силу присиле и експлоатације, а у настојањима да се задовоље драстично нарасле немачке ратне потребе. У том процесу, приватне организације које су у претходној деценији биле најзаслужније за немачки економски продор или губе на значају или, да би опстале, прихватају нацистичку визију новог расног поретка у Европи. Овоме је највише допринео почетак операција против Совјетског Савеза, нарочито неуспех да се заузме Москва, чиме краткорочни циљеви непосредног снабдевања Вермахта постају доминантни у односу на дугорочне планове економског развоја региона. Постојале су разлике у моделима експлоатације, од обичног надгледања рада домаће администрације у Румунији, до владавине гвозденом песницом у распарчаној Југославији. Недостатак политичке администрације која би надгледала немачку војну управу, у комбинацији са другим факторима, попут расних предрасуда аустријског официјерског кадра, допринео је претварању немачке окупације Србије у изузетно бруталну епизоду Другог светског рата, док је грађански рат који је уследио на простору Југославије уништио основу југословенске економије. Аутор закључује да управо услед драстичног прелаза са политике меке на тврду силу након 1941. регион југоисточне Европе није испунио очекивања и да је, са изузетком румунског извоза нафте за потребе немачке армије и присилних депортација радне снаге са Балкана за рад у Трећем рајху, чак постао терет за немачку економију.

Иако је у питању књига иза које стоје очигледно и дуготрајан рад у архивима и одлично познавање и коришћење литературе, постоје неки проблеми у овој анализи на које треба скренути пажњу. Најпре, имајући у виду да је фокус истраживања на периодима вајмарске и нацистичке Немачке, практичније је било поставити 1918. као доњу граничну годину. Затим, Грос није дефинисао који простор конкретно, географски и политички, сматра југоисточном Европом. Део посвећен општој историји лајпцишког сајма (стр. 71–82) је преопширан и препричава ауторов чланак „*Selling Germany in South-eastern Europe: Economic Uncertainty, Commercial Information, and the Leipzig Trade Fair 1920–1940*“ објављен у *Contemporary European History* 2012. године. Касније поново читамо преопширно излагање о овом сајму на странама 206–216, где се аутор делимично чак и по-

навља. И поред непобитне чињенице да је технички део ове међународне изложбе био популаран међу југословенским трговцима и пословним људима и да је допринео обнови привредних веза, тврдња да је процват југословенско-немачке трговинске сарадње у међуратном периоду управо заслуга сајма у Лајпцигу је дискутабилна и недовољно поткрепљена доказима. Стиче се утисак и да Грос претерује у значају који придаје MWT-у у процесу доношења одлука на највишем нивоу. Тачно је да је MWT сматрао како треба подићи животни стандард и куповну моћ балканског земљорадничког становништва, али врх те организације се није слагао са немачким капиталним инвестицијама у привреде региона, попут оне у Зеници 1936, које би водиле изградњи тешке индустрије у тим државама. Тежња MWT-а за преоријентацијом пољопривреда држава региона ка индустријским културама, пре свега соје, у Југославији, за разлику од Румуније и Бугарске, није дала претерано успешне резултате, док је до тренутка избијања рата Југославија успела да изгради значајне капацитете за прераду најважнијих домаћих руда, што је развој који је био у директној супротности са плановима MWT-а, а што Грос губи из вида (269–272). Иако детаљно излаже историјат пробоја немачких фирми и организација попут MWT-а у југословенски рударски сектор, резултати ових напора су били много мањи него што би читалац могао да закључи. Како се прича приближава почетку Другог светског рата, анализа постаје површнија. Пошто су анализирани само немачки извори, читалац не добија никакву информацију о реакцији држава које су објекат немачке политике. И поред несумњиво великог утицаја који је немачка мека сила вршила на државе југоисточне Европе, аутор преувеличава меру у којој су елите тих држава крајем 30-их прихватиле немачку доминацију као природно стање ствари. Такође, и поред несумњиво значајне улоге коју су незванични немачки представници одиграли у проширивању економске сарадње Рајха и држава региона, не сме се губити из вида да су привредни односи увек били зависни најпре од политика и ставова званичних институција, и тих држава и самог Трећег рајха. Најзад, уколико аутор већ инсистира на важности коју придаје организацијама попут MWT-а у другој половини 30-их, морао је читаоцу детаљније представити оквир у коме те организације делују и њихово место у иначе врло хаотичној хијерархији одлучивања у нацистичкој Немачкој. Ово је нарочито битно ако имамо на уму да су главни заговорници деловања меком силом заправо припадници традиционалних, кон-

зервативних елита, којима су припадали и људи попут Нојрата, Шахта, Бломберга и виших званичника министарстава војске, спољних послова и економије, али не и нацисти којима је принцип деловања меком силом био стран.

Ипак, без обзира на изнете замерке, мора се закључити да је ова књига резултат изузетно озбиљног и опсежног истраживачког рада који значајно доприноси бољем разумевању немачке експанзије у овом делу Европе и начина на који је немачка мека сила деловала. Упркос озбиљности теме, стил писања је, у најбољој традицији англо-америчке историографије, једноставан и питак, прилагођен не само академској већ и широј читалачкој публици. Гросова монографија би могла бити веома корисна истраживачима који се баве европском међуратном историјом и местом Краљевине Југославије у њој.

Перица ХАЦИ-ЈОВАНЧИЋ

Др Зоран Лакић.
Духовне вертикале Црне Горе.
Цетиње: Светигора, 2016.

Недавно се појавила једна јединствена књига о историји духовности Црне Горе. Оваквих књига нема нити у историографији Црне Горе, али ни на некадашњем ширем југословенском историјском простору. Јединствена је по томе што се у њој појава духовности посматра као један од значајних историјских процеса дугог трајања, али и као особена историјска појава у дуговековној историји Црне Горе. Књига *Духовне вертикале Црне Горе* се појавила на Цетињу у оквиру посебне едиције „Библиотека Св. Петра Цетињског“, штампане у издању Издавачко-информативне установе Митрополије црногорско-приморске Светигора и са „Благословом Архиепископа цетињског, Митрополита црногорско-приморског, Егзарха свештеног трона пећког Г. Амфилохија“.

Аутор књиге је академик Зоран Лакић, међу историчарима савремене историје на југословенском историјском простору данас један од најистакнутијих и најугледнијих научних ауторитета, који пред агресијом транзиције активно и отворено брани хуманистичке

ставове, заступајући доследно природно-историјско схватање историје. У области друштвених наука, један је од најистакнутијих академика Црногорске академије наука и умјетности у Подгорици, професор емеритус, доследан неговатељ Његошеве духовности, која није спорна ни у једном времену. Зоран Лакић је предавао на многобројним домаћим и иностраним универзитетима: у Паризу, Москви, Берлину, Јерусалиму, Атини, Букурешту и др. На париској Сорбони је био члан Комисије за одбрану доктората. У исто време учествовао је активно у друштвеном животу Црне Горе.

Књига коју представљамо је Лакићев пионирски подухват у области изучавања појаве духовности као историјског феномена у историји Црне Горе, али и анализе сложене филозофско-историјске структуре ове историјске појаве уопште. Академик Зоран Лакић у својој књизи заступа схватање да је духовност једна од најважнијих појава дуговековне историје Црне Горе. Треба нагласити да је, под утицајем посебних историјских околности, изучавање духовности као историјске појаве запостављано и игнорисано међу историчарима савремене историје у значајној мери.

У историографији 20. и 21. века усамљени су истраживачки радови из црквене историје, а уколико су се појављивали, односили су се највише на улогу и значај Ватикана на нашу историју, објавио их је највише академик Српске академије наука у Београду Драгољуб Живојиновић. У Београду у Институту за новију историју Србије започета су 90-их година 20. века истраживања православља докторском дисертацијом Гордане Живковић, која се данас бави социологијом религије. Међу запаженим радовима Живковићева је 2006. објавила књигу *Црква и криза политичке заједнице*. Сарадница истог института Радмила Радић 1993. је одбранила докторат „Држава и верске заједнице у НР Србији 1945–1953“.

За сагледавање структуралних појава у нашој друштвеној свести важно је изнети чињеницу да је изван методолошког интереса савремене историографије остала дисертација нобеловца Ива Андрића „Развој духовног живота у Босни под утицајем турске владавине“, коју је он још 1924. годне поднео из Сарајева за стицање докторске дипломе Филозофског факултета Универзитета Карла Франца у Грацу. Предмет Андрићевог истраживања било је, између осталог, ширење ислама и утицаја исламских социјалних и административних институција, као и духовни живот католичког становништва у тим условима и историја Српске православне цркве.

Изучавајући духовне вертикале Црне Горе, Зоран Лакић се концентрисао на улогу и значај *духовника* – истакнутих историјских личности, што чини основу садржаја његове књиге. Међу њима су: Свети Сава, Свети Василије Острошки, Свети Петар Цетињски, др Гаврило Дожић и владике црногорске из владарске породице Петровић-Његош, међу којима аутор чувене „Луче Микрокозме“ Петар Други Петровић-Његош.

Зоран Лакић констатује да су у историји Црне Горе први духовници били и први државници. За историју Црне Горе као битно уочава да се ради о вишевековном односу цркве и државе, као и да је држава у Црној Гори велики дужник цркве. На данашњој територији Црне Горе почетак хришћанства је означен од четвртог века наше ере. Мисионари Тирило и Методије своју мисију су наставили који век касније. Миланским едиктом од пре 1700 година освојена је слобода хришћана да могу исповедати своју веру и молити се Богу. По Лакићу, без верских слобода нема ни људских слобода, оне су услов сваког напретка и просперитета земље и народа. У време старе Црне Горе односи између Цркве и државе били су хармонични. То стање јасно дефинише члан 92 познатог Законика књаза Данила, где стоји: „У Црној Гори живи српски народ – православне вјере“. Црна Гора је тада била, каже Лакић, „једновјерна и једнонационална“ и „у постојећем Уставу Црне Горе од 2007. године – Црква и вјерске заједнице имају солидан третман али у провођењу тога уставног начела чине се пропусти, па и одступања од важећих уставних норми.“ Даље подвлачи: „Не смије се заборавити да је историјско хришћанство створило тзв. европски идентитет и да је из њега изашао сваки други идентитет“ (стр. 350). Ови ставови су изнети у тексту „Није правда у сили, већ је сила у правди“ (349–351).

Смело закорачивши у изучавање и приказивање духовности као историјског феномена и појаве, Лакић се издигао у филозофско-историјском и методолошком смислу изнад ограничења простог бављења световним идеологијама и идејама 20. и 21. века. У време катаклизмичког периода транзиције ова књига се издиже изнад досадашњих, али и садашњих тмина ограниченог сазнања, карактеристичног за догматску историографију, која је појаву религије похранила у табу теме, што није одликовало раније историографије, средњовековну и античку, на пример. Књига се бави феноменима за које аутор установљава да су последица историјских појава и збивања произашлих из ситуације у којој је религија као доминантна

сила духовности била и једна од одлучујућих сила историје. Отворено и јасно исказан налаз о значају улоге духовника као историјских личности у историји Црне Горе чини да је Зоран Лакић израстао у истакнутог браниоца светосавља у време када су се духовне вредности у Црној Гори нашле на удару транзиције. Лакићева књига, коју чине великим делом објављена излагања на научним скуповима и текстови у разној периодици, постаје књига одбране духовне вертикале и традиције Црне Горе. Произашла и изњедрена из духовне снаге самог аутора, ова књига није само важан допринос напретку и развоју историјске науке. Ово је књига одбране етике и морала у катаклизмичном времену.

Лакићева књига садржи: Предговор и Увод, шест посебних делова тематски концентрисаних историјских текстова, резиме на француском, руском и енглеском језику, драгоцене фото-прилоге, кратку биобиблиографију и две рецензије (проф. др Бориса Брајовића и др Смиљане Ђуровић). Посебно су значајне теме садржане у четири прва дела књиге, које овде наводимо у оригиналу:

„I ДИО“ (17–126) „Свети Сава – путоказ кроз вријеме; - Свети Василије Острошки – Божји дар у служби народа; - Свети Петар Цетињски и његова филозофија живота; - Православно свештенство у ослободилачким покретима Црне Горе XIX и XX вијека; - Гаврило Дожих на истортијским раскршћима“; II ДИО (129–194) – „Свети Сава и светосавље – кроз призму школске наставе; - Косовска легенда и косовски симболи у политици НОП-а 1941–1945; - Вјерско и национално у идендитету народа; - Зетска Светигора – православни храмови скадарског басена и туристичка привреда Црне Горе; - Прославе Божића у Боки Которској“; - III ДИО (197–142) – „Историјске вертикале Цркве и државе у Црној Гори; - Зашто је Његошева мисао трајна и свевремена?; - Војвода Марко Миљанов у свом и нашем времену; - Ријеч војводе Миљана Вукова; - Друштво, Црква, држава“; - IV ДИО (245–205) – „Три стотине година међудржавних односа Црне Горе и Русије; - Вјерске школе у Црној Гори; - Српство, југословенство и словенство династије Петровића у Црној Гори; - Милански едикт и његове поруке“.

Када се говори о методолошком значају Лакићеве књиге, посебно је потребно обратити пажњу на пети одељак (309–361), у коме аутор разматра и преиспитује, али и износи нове елементе духовних структура и форми, њихово обликовање и испољавање. Аутор се упушта у разобличавање неких познатих историографских

исказа, као што је, на пример, исказ да је „историја учитељица живота“ или пак да се „историја понавља“. Ове исказе, дуго присутне и општеприсутне, аутор разматра филозофско-историјски и методолошки. Када формулише наслов текста „Да ли се историја понавља“ (313–315), он износи у исто време дилему, коју формулише: „или је ријеч о процесима дугог трајања?“ За њега историја се не понавља „већ су на сцени историјски процеси дугог трајања“. „Историја нас само опомиње да је незауставива и да непоновљиво тече кроз вријеме“. (стр. 315).

Лакић се бави појединачним, посебним и општим у историјској појавидуховности Црне Горе, па се сусрећемо са текстом о „племенском идентитету“, као и текстом „Клетва и заклетва кроз историју Црне Горе“ (259), али и „Зашто стагнира наша историографија?“ Тако аутор широко отвара врата преиспитивању дефиниције и схватања појма „духовности“ од његовог поимања у оквиру опште историје до испољавања кроз конкретно-историјске појаве.

Текстови су богати Лакићевим разматрањима многих теоријских питања, као што је много расправљано међу савременим историчарима питање „краја историје“. Питања сагледава испитујући и наводећи примере из савремене историје. Занимљив је текст „Прошла будућност и будућа прошлост“ (316–318). За аутора „није све што се дешавало – прошлост, као што није историја ни све што ће се дешавати у будућности. Ни све личности нису историјске личности. Чак ни догађаји“. Подједнако су значајни са методолошке и филозофско-историјске стране и текстови „Критика и полемика“, „Ко то црта нове границе“, а особито „Клетва и заклетва кроз историју Црне Горе“ и „Вјере и нације“.

Зоран Лакић сматра да је духовност појава која је свеобухватна, и у сфери тоталне историје – незаобилазна. Духовност је идентитет вере, нације и друштва. Верско и национално је „одавно битно утицало па и створило идентитет народа“, каже Лакић. Он сматра да се не сме занемарити, кад је у питању Балканско полуострво, да су се ту смењивале цивилизације и да су све оставиле трага на овом простору. Једино на Балкану се, по њему, свака постојећа држава карактерише мултиконфесионализмом и још више национализмом у позитивном значењу. Верско, народно-национално и државно је битан фактор у формирању идентитета, па и актуелног понашања народа.

Бавећи се духовницима и значајем њиховог утицаја на историју Црне Горе, Лакић духовну вертикалу истиче као кључан и кон-

стантан феномен њене историје и појаве дугог трајања у историји. Тиме се отвара до сада нестворено питање: да ли је Црна Гора за разлику од других балканских држава у периоду дугог трајања баштинила византијско теократско наслеђе све до књаза Данила Петровића, који је раздвојио световну и духовну власт у Црној Гори.

У једном делу књиге аутор износи своје сећање на период 70-их година 20. века, када је био члан Вјерске комисије Владе Црне Горе у бившој Југославији. У том периоду новије историје упознавао се са историјом Цркве и државе, и њиховим међусобним односом, па је Лакићево сећање добра замена за архивске изворе, који нажалост нису још ни сређени а камоли доступни за научно коришћење. Тако је ова књига и прворазредни извор архивске провенијенције. Посебно скрећемо пажњу на текст о данашњим односима државе и Српске православне цркве у Црној Гори „Атак на имовину Српске Православне Цркве“ (355–361), као и на шести део књиге под насловом „Уместо закључка – Власт неће кога народ хоће“ (365–370).

Смиљана ЂУРОВИЋ

The Balkan Wars from Contemporary Perception to Historic Memory, eds Katrin Boeckh, Sabine Rutar.
London: Palgrave Macmillan, 2017, 350.

Уреднице ове књиге у свом уводу на чак три места тврде да су балкански ратови за балканске државе били значајнији и од Првог светског рата. Иако сматрамо да је та тврдња претерана, значај ових ратова, како за обликовање Балкана у XX веку тако и у покретању неких нових појава и процеса, јесте несумњив. Зборник поред нама – који због своје структурираности тежи монографији – мање се бави самим ратовима а много више њиховом перцепцијом – код савременика, као и код каснијих поколења историчара, политичара и обичних људи. Садржај зборника је укратко приказан у уводном поглављу (стр. 1–9). Следе кратки подаци о ауторима из којих се види да међу њима има и ветерана и младих докторанада.

Књига је подељена у три тематска дела од којих сваки садржи четири до пет чланака (поглавља). Први део је насловљен „Рат на Балкану: ка крају империје“ и он се бави представама, стереоти-

пима, приписивањем особина и др., али је и конкретније везан за саме ратове. Искусни Фикрет Аданир у свом тексту (13–55) говори о идеолошким концептима и погледима на Османско царство од последњих деценија XIX века те о развоју национализова који су га уништили. Истовремено прати османске одговоре на такав развој догађаја закључујући (у чему није први) да је отоманска елита под притиском неповољних догађаја и сама прихватила национализам, претворивши Турску од империје у националну државу.

Едвин Пезо (57–80) се бави улогом насиља у мењању политичке и етничке карте Балкана током балканских ратова и одмах после њих. Он изражава жаљење што ово послератно „меко насиље“ није тако добро истражено. Уз покушај прегледа бројчаних података о избеглицама и мигрантима, рад се детаљније бави грчко-турским померањима становништва, док остале етничке групе остају понешто занемарене.

Трећи рад у овом делу, из пера Даута Даутија, говори о „албанском Хомеру“, фрањевцу Ђерђу Фишти и енглеској путници, новинарки и хуманитарки Едит Дарам (81–104). Обе ове личности су биле значајне током борбе Албанаца за државну самосталност: Фишта ју је опевао, а Дарам је о њој писала у енглеској штампи, агитујући за албанску ствар. Утолико је занимљивија судбина сећања на њих: Фишта је у комунистичкој Албанији био забрањени писац (али не и на Косову!), док је сам Енвер Хоџа потврдио да је Едит Дарам била једина странкиња склона Албанцима. Рад на више места наводи погледе садашњих албанских уџбеника на ове две личности, али их нажалост не суочава са погледима суседних и других иностраних историографија.

Поглавље једне од уредница, Катрин Бек, говори о буђењу последњег таласа панславизма у царској Русији (105–137). Она то буђење ставља у време Првог балканског рата, који га је и подстакао. У панславизму види последњу значајну идеју која се појавила у царској Русији пре Октобарске револуције. Дobar део чланка се бави пропагандним и друштвеним активностима панслависта а написан је на основу чланака у листу *Новое время*. На самом његовом крају говори се о улози Николаја Хартвига, руског посланика у Београду 1909–1914, истакнутог делатног панслависте (иначе немачког порекла).

Други део књиге се бави савременим виђењима балканских ратова у Европи. У свом поглављу (141–160) Николас Питсос нијансирано приказује писање француске штампе – показујући везу из-

међу идеолошких усмерења појединих листова и гледања на ратове. Он такође указује и на разлике унутар идеолошких табора. Флоријан Кајзингер анализира (161–178) писање ирске штампе која је такође била идеолошки подељена: католичка (национаистичка, сепаратистичка) је пристајала уз балканске савезнике видећи у Првом балканском рату узор како треба ослободити Ирску. Протестантска (унионистичка) штампа је после краткотрајних симпатија за балканске државе (као хришћанске и „цивилизоване“) убрзо прихватила протурску линију већинске британске штампе.

Стјепан Матковић анализира утицај балканских ратова на разне политичке струје у Хрватској (179–196). Као и ранији истраживачи, и он примећује пораст пројугословенских симпатија, посебно међу омладином, али указује и на оне друге, проаустријске струје.

Гинтер Санднер у свом прилогу (197–215) приказује како су два нонконформистичка интелектуалца, руски новинар и револуционар Лав Троцки и аустријски економиста Ото Нојрат, извештавали о балканским ратовима. Он указује на ограничења у долажењу до информација (удаљеност од фронта), али и критичност оба аутора и према зараћенима и према сопственим владама и њиховим балканским политикама.

Трећи део књиге носи наслов „Сећања на победу и пораз: конструисање нације“ и посвећен је сећању на балканске ратове у историографији, уџбеницима и јавности. Светозар Елдаров и Бисер Петров детаљно описују фазе кроз које је прошло писање бугарске историографије о балканским ратовима (219–239). Штефан Родевалд приказује „национализацију светаца и сакрализацију нације“ током XIX века. Он примећује повећану „милитаризацију“ црквеног дискурса у доба ослободилачких ратова Срба и Бугара, али се чини да заборавља на ратничке параболе којих у хришћанству има од самих његових почетака. Дobar део чланка је посвећен (зло)употреби светаца – пре свега Ћирила и Методија – у политичке сврхе (на бугарској страни) и сакрализацији Косова као места сећања. Аутор кратко указује на европски контекст ових појава.

Дубравка Стојановић у свом чланку (275–289) анализира како су поједина кључна питања из периода балканских ратова приказана у српским уџбеницима. Она указује на идеолошке ставове и политичке интересе иза погледа на поједине теме. Оно што донекле може да доведе у питање утемељеност њених закључака је рела-

тивно мали (15) број анализираних уџебеника, иако се ради о готово стогодишњем раздобљу.

Претпоследње поглавље, из пера Петра Тодорова, приказује писање македонске историографије о балканским ратовима (291–317). Иако се они у јавности редовно оцењују као највећа трагедија у историји македонског народа, македонска историографија се њима зачуђујуће мало бавила. Када јесте, македонски народ је редовно приказиван као највећа жртва тих ратова. У другом делу чланка аутор приказује присутност балканских ратова у савременом македонском дискурсу, а све у контексту унутрашњих и спољнополитичких тешкоћа с којима се млада држава сусреће.

У последњем поглављу, Еуген Михајло говори о слици балканских ратова у западној историографији (319–336). Нажалост, под тим појмом аутор подразумева само америчку, британску и немачку историографију, занемарујући друге, посебно тако важне као што су француска и, суседна, италијанска. Аутор констатује да се о балканским ратовима писало само до Другог светског рата. После њега, они се губе као самостална тема радова, иако се често спомињу у разним контекстима. У том раздобљу се губе и националне разлике у гледању на балканске ратове. Интересовање за њих је донекле порасло 90-их година током југословенских ратова. Међутим, тада су шематски коришћени само као објашњење националних непријатељстава и пре свега насиља. Аутор разлог за такво поједностављено виђење налази највише у коришћењу само једног извора: извештаја Карнегијеве фондације о балканским ратовима.

Из књиге пред нама нећемо сазнати много новог о самим балканским ратовима, али хоћемо о њиховој перцепцији некад и сад. Упркос ситнијим замеркама које се могу ставити појединим радовима, сви су они на високом нивоу, врло информативни и објективно писани. Оно што је, условно речено, велика мана књиге је то што је Румунија потпуно искључена. Уредницама се такође може замерити коришћење претерано апстрактне слике на корицама, којој треба „упутство за употребу“: она као да је намењена књизи савремене поезије или идеалистичке филозофије. С друге стране, издавач заслужује све похвале због коришћења добрих старих фуснота а не иритантних бележака на крају књиге, иначе тако драгих англосаксонским издавачима.

Зоран ЈАЊЕТОВИЋ

Mirna Zakić. *Ethnic Germans and National Socialism in Yugoslavia in World War II.*
Cambridge: Cambridge University Press, 2017, 298.

Књига која је пред нама, упркос свом наслову, говори готово искључиво о Немцима из српског Баната током Другог светског рата. Ауторка с правом примећује да је то била једина немачка национална мањина било где у окупираној Европи којој су нацисти поверили извршну власт. То је свакако и разлог што је она привукла и релативно велику пажњу истраживача – и српских и иностраних. Њима се управо придружила и Мирна Закић, доцент на Универзитету у Охају. Њена књига се састоји из Увода, осам поглавља и Закључка, у којима је дата цела историја банатских Немаца од насељавања до њиховог одласка са наших простора средином XX века. При том, наравно, највећи део књиге говори о Другом светском рату.

Увод (стр. 1–24) се у суштини бави питањем идентитета банатских Шваба у контексту нацистичке идеологије, окупације и колаборације. То је тема која се јаче или слабије провлачи кроз скоро сва поглавља. По ауторки, национализација (тј. национално освешћивање и интеграција) и нацификација (усвајање нацистичког светоназора) код банатских Немаца нису завршене током међуратног периода. Процес је настављен током окупације и тесно је био повезан са колаборацијом: фолксдојчери су добили повлаштен положај и (извршну) власт у окупираном српском делу Баната, док су у замену за то морали да доказују своје немство све већом колаборацијом. При том ауторка обраћа пажњу на суштинско двојство њиховог идентитета: с једне стране припадност немачком народу, а с друге очување локалних особености, и указује на то да је њихов национални идентитет био „дело у раду“, тј. незавршен. Други светски рат је истовремено ојачао везе са Немачком, али и нагласио локалне особине. Ауторка примећује да, за разлику од фолксдојчера у неким другим деловима Европе, банатски Немци нису били изложени тако ситничавом бројању крвних зрнаца, али и да је њихов статус увек био јасно испод оног који су имали Немци из Рајха. Другим речима, уз нејасне расне критеријуме, Немци из Рајха су желели да привуку банатске Швабе, искористе их за своје циљеве, али и да их држе на одстојању. У остатку уводног дела, ауторка наводи које изворе је

користила и даје преглед садржаја књиге – што је постало *de rigueur* у делима западне, посебно англосаксонске историографије.

Прво поглавље (25–55) даје преглед насељавања фолксдојчера до делимичне нацификације, што ауторка дефинише као период од 1699. до почетка Другог светског рата у Југославији. Није сасвим јасно зашто се појављује година 1699, будући да је Банат тек 1717. дошао под власт Хабзбурговаца, што ауторка и наводи, утолико пре што та година није била претерано значајна ни кад је у питању насељавање Немаца у другим деловима Угарске. И у првом поглављу Мирна Закић се доста бави питањем идентитета, тј. национализације, која по њеном мишљењу (с којим бисмо се могли сложити) није завршена до 1918. Она указује на кругове који су подстицали национално сазревање или асимилацију у Краљевини Угарској. Приказ могућности за даљу националну интеграцију у међуратној Југославији је дат помало сувише ружичасто: тачно је да су југословенске власти биле склоне да фолксдојчерима у Војводини дају одређене повластице (посебно у почетку) да би их одвојиле од Мађара, али су ти уступци били доста скромни. Оне почетком тридесетих година, који су били условљени спољнополитичким разлозима, и не спомиње, а и цео контекст националне интеграције Немаца из различитих делова Југославије није довољно осветљен. С друге стране, продор младих нациста и њихови циљеви су врло јасно оцртани, као и политика нацификације коју је спроводило ново руководство немачке мањинске културне организације Културбунда од 1939. године. Такође су јасно оцртани различити гласови унутар нацистичког апарата о томе шта и како фолксдојчери треба да раде у контексту југословенско-немачких односа. Како су ствари изгледале у вишеслојној пракси, одлично је приказано на примеру сеобе бесарабијских Немаца, који су се на пропутовању задржавали у транзитним логорима у Југославији.

Друго поглавље (56–78) говори о банатским Немцима уочи и током Априлског рата: о њиховом држању, о жељама и циљевима њиховог вођства, о њиховом месту у дипломатским и војним плановима Рајха. Ауторка је склона да мисли да је већина фолксдојчера са неизвесношћу очекивала развој догађаја, као и да је (уз генерацијске разлике) била срећна што Банат није дошао под мађарску власт. Посебно с погледом на мађарски фактор, стиче се утисак да би ово по-

главље било потпуније да је користила радове Александра Касаша, Енике Шајт, Јосипа Мирнића и Екехарда Фелкла.

Треће поглавље (79–112) говори о фолксдојчерској управи и унутрашњој динамици заједнице. Ауторка констатује да су банатски Немци прихватили место у хијерархији народа коју су им немачки освајачи наменили. Свој положај су учврстили захваљујући слабости српске колаборационистичке власти, као и недовољности ресурса немачких окупатора, који су били срећни да део окупиране територије повере на управу поузданом домаћем фактору. Група на права која су фолксдојчери добили су их везивала за окупатора, али нису решила идентитетска питања банатског немства. Уз административно уређење Баната, Закић приказује и механизме принуде (психолошке и друштвене, много ређе физичке) које је руководство „Немачке народне групе“ користило да спроведе нацификацију Шваба и обезбеди њихову сарадњу у спровођењу окупационе политике. Ауторка указује на унутарнемачке разлике које су се тицале како идентитета тако и практичног поступања, факторе који су утицали на идентификацију са немством и сарадњу, као и на манипулације Немаца из Рајха којима је било битно да обезбеде сарадњу фолксдојчера. Лепо је показано како су руководиоци „Народне групе“, коришћењем углавном психолошког и друштвеног притиска, уз јако мало стварног терора (за који нису имали довољно снага), успевали да натерају огромну већину фолксдојчера да спроведе окупаторску политику.

Наредно поглавље (113–143) говори о материјалним погодностима које су биле подстицај на сарадњу са окупаторима и руководством „Народне групе“. Међутим, приказана је и друга страна медаље – већи порези, регрутовање за Помоћну полицију и *Waffen-SS*. Описан је и однос са другим етничким групама и њихов положај у окупационом систему. У том контексту се говори и о обавезном раду на фолксдојчерским имањима после регрутовања већине способних немачких мушкараца у дивизију „Принц Еуген“ – будући да су немачки властодршци од банатских Шваба очекивали несмањену производњу хране. У том циљу је извршена и ревизија међуратне југословенске аграрне реформе, што је делу фолксдојчера омогућило да увећају свој земљишни посед, а то је опет било у интересу Рајха, јер је доприносило повећаној пољопривредној производњи.

Пето поглавље (144–160) говори о улози фолксдојчера у борби против партизана у Банату. Ауторка злогласну Deutsche Mannschaft, коју су југословенски социјалистички историчари представљали као важан петоколонашки елемент током Априлског рата и инструмент спровођења окупационе политике, приказује као прилично слабу и неефикасну. Помоћна полиција је много боље оцењена са становишта делотворности будући да је успевала да одржи приличан ред и мир у српском Банату до августа 1944. године. У њеним редовима је једно време било 400 Мађара који су отпуштени јер у лето 1943. нису хтели да иду на дужност у Србију. С друге стране, на примеру хапшења више десетина Немаца из Качарева (тада: Францфелд) показано је да фолксдојчери нису могли да бирају да ли ће да служе. Говорећи о безбедносном апарату, ауторка каже да је стражарска служба у концентрационим логорима припремала људе за бруталност службења у Waffen-SS-у.

Шесто поглавље (161–185) говори о свакако најнеславнијој епизоди фолксдојчерског ангажовања на страни Трећег рајха: прогону Јевреја и присвајању њихове имовине. Врло штедљиво користећи већ постојећу литаратуру о томе, Мирна Закић је приказала трагедију банатских Јевреја, од малтретирања првих дана окупације до уништења у Београду средином 1942, као и делимично судбину њихове имовине. Она фолксдојчере види као „мање од коловођа, али много више од пуких посматрача“. Наводи похлепу као мотив поступања многих Шваба, а у „аријанизацији“ јеврејске имовине препознаје намеру Немаца из Рајха да економски ојачају фолксдојчере пре евентуалног препуштања покрајине Мађарској. Жалбе које су се могле чути током тог процеса тичале су се неправилности и корупције фолксдојчерских вођа, а не судбине Јевреја или неморалности самог поступка с њима.

Седмо поглавље (185–208) говори о идеологији и пропаганди. Као и Валдис О. Луманс, ауторка констатује да је нацизам значио различите ствари различитим људима – па тако и међу банатским Немцима. По њеном виђењу, националсоцијализам је фолксдојчерима омогућио да концептуализују, интерпретирају и изразе своје схватање Другог светског рата и своје место у Новом поретку. Њихово разумевање нацизма се слагало са суштином нацистичког учења о верности до смрти Адолфу Хитлеру и „народној заједници“. Истовре-

мено кроз нацизам су изражавани и локални интереси, а нацизам се на њих и ослањао. Једна од основних тема које су гајене била је веза са двоструко схваћеним завичајем: као немачким народом и родном грудом. У вези са тим је било и гајење култа принца Еугена Савојског, чијим протеривањем Турака је започело наводно херојско насељавање Шваба које је од задивљалог Баната направило житницу Европе. Идеје принца Еугена о колонизацији су идентификоване са нацистичким идејама освајања и чувања животног простора помоћу сељака-ратника. То је требало да олакша и увођење војне обавезе 1942. а потом и умирање у борби. Занимљиво је да Закић закључује да је тема антисрпства и антисловенства у фолксдојчерској пропаганди била јача од антисемитизма. Срби су представљани као примитивни и крволочни Балканци склони стварању хаоса.

Ова тема уводи у наредно поглавље (209–239), посвећено Waffen-SS дивизији „Принц Еуген“ и борби против партизана. Ауторка без много навођења одговарајуће литературе, ослоњена на изворе, наводи већ познате разлоге и историјат оснивања дивизије „Принц Еуген“. Доста пажње је посвећено усклађивању ставова нацистичких надлештава по том питању. Поред тога, говори се о саставу, моралу и унутрашњим односима у дивизији, као и о друштвеном притиску који је многе, упркос гунђању, натерао да служе. Самом борбеном путу дивизије није посвећена готово никаква пажња. Више је речено о злочинима над цивилним становништвом (подстакнутим са највишег места), који су (не само по мишљењу ауторке) допринели да се у очима не-Немаца сви фолксдојчери поистовете са злочинима. О борбеној вредности јединице ауторка нема високо мишљење, али то ничим не аргументује, будући да, као што је речено, није улазила у анализу борби које је дивизија водила.

Књига се завршава Закључком (239–262), који као и сама књига носи погрешан назив. Наслов Епилог би био много примеренији, будући да у овом делу ауторка заокружује своју причу описујући више-мање закаснелу и неуспешну евакуацију Немаца из Баната, те судбину оних који су остали: од насиља црвеноармејаца, преко партизана, до логорисања, страдања у логорима, покушаја дипломатског исељења припадника немачке мањине, до колонизације бораца НОВ и распуштања логора, те исељавања до средине XX века. Оно што заиста представља закључак је констатација да су

се банатске Швабе све већим показивањем свог немства све више понашале као нацисти. Немци из Рајха су то користили, стално повисујући лествицу захтева које је требало испунити да се фолксдојчери докажу као пуновредни Немци. Зато су фолксдојчери морали све више да колаборирају, што их је све више оцрњивало у очима њихових жртава и суседа. Стиче се утисак да су већ у уводу унапред „потрошени“ добро утемељени закључци. Са композиционог гледишта је зато било боље да сви бисери нису просути на почетку књиге, већ да су сачувани за крај, када су они излагањем бројних аргумената у главном тексту књиге добили много већу тежину. Јер ово је јако добро истражена и врло аналитички промишљена књига. Заснована је на огромном броју докумената, који су Мирни Закић омогућили цео низ добро утемељених закључака и анализа. Познавање врло широке, пре свега новије литературе о нацистичкој манипулацији фолксдојчерима широм Европе, идеолошким и другим питањима нацистичке Немачке омогућило јој је да појаве и процесе везане за банатске Швабе стави у један врло широк идолошки и историјски контекст нацистичке расне, колонизационе, економске и војне политике. Оно што је свакако велика мана ове иначе врло добре књиге је врло штедљиво, а често никакво коришћење старије и не тако старе литературе. Њено коришћење би ауторки некад скратило посао, некад омогућило да преиспита неке своје закључке и претпоставке, а на неколико места би је спасло и од погрешних превода немачких извора. Поређење са суседном Бачком, односно Мађарском (која је добро истражена у радовима Мирнића, Тилковског и Шпаненбергера, које ауторка уопште не спомиње) би свакако продубило њено разумевања положаја Немаца у Југославији пред Други светски рат, као и њиховог понашања током њега. Овако, остаје доста ружан утисак младалачке надобудности која хладнокрвно игнорише већ постојеће релевантне радове. Поред тога, овај утисак може и да побуди сумњу да је ауторка хтела да завара мање обавештене читаоце представљајући себе готово као пионира на истраживању овог поља. На овако добро истражену и одлично написану књигу није требало да падне таква сенка.

Књига се завршава упоредним (двојезичним) имеником места (будући да ауторка из потпуно несхватљивих и ничим оправда-

них разлога у целој књизи користи само немачке називе за банатска места!) (263–265), речником у коме су објашњени називи појединих установа (266–272), библиографијом (која садржи и изворе и литературу), те регистром (293–298).

Зоран ЈАЊЕТОВИЋ

Момчило Исић.

Основно школство у крушевачком крају 1914–1941.
Београд: Институт за новију историју Србије, 2017, 442.

Монографија под називом *Основно школство у крушевачком крају 1914–1941.* дело је историчара Момчила Исића који се већ две деценије систематски бави темом политике образовања и васпитања у Србији у првој половини 20. века са посебним освртом на развој писмености и основног школства. Ова „студија случаја“ која у свом фокусу има основно школство крушевачког краја у периоду од почетка Првог светског рата до избијања Другог светског рата у Југославији представља део континуираног низа аутора чија библиографија садржи, између осталог, наслове: *Писменост у Србији између два светска рата*, (Београд, 2001); *Основно школство у Тамнави 1820–1941*, (Уб, 2002); *Основно школство у Србији 1918–1941*, књ. 1 и 2, (Београд, 2005); *Основно школство у Подрињу 1914–1944*, (Београд, 2006), *Основно школство у Посавотамнави 1914–1944*, (Београд, 2006), *Материјално страдање основних школа у Србији за време Првог светског рата*, (Београд, 2010). Монографија *Основно школство у крушевачком крају 1914–1941.* представља сто прву књигу објављену у оквиру Библиотеке „Студије и монографије“ Института за новију историју Србије из Београда коју као главни и одговорни уредник потписује историчар Владан Јовановић.

Опредељујући се за тему основног школства у крушевачком крају од 1914. до 1941. године аутор је, по сопственим речима, желео да покаже „како се овдашња основна школа развијала, заправо опстајала, прво, у изузетно тешким приликама насталим због огромног материјалног разарања у Првом светском рату, а затим и у новонасталим околностима стварања заједничке државе – Краљевине

Срба, Хрвата и Словенаца“. Рукопис најновије монографије Момчила Исића, која се бави проблемима основног школства у Србији током Првог светског рата и касније у југословенској држави до почетка Другог светског рата, настао је пре свега на основу необјављених историјских извора који представљају део два фонда: Фонда Министарства просвете Краљевине Југославије Архива Југославије и Фонда Министарства просвете Војног генералног гувернера Архива Србије. Монографија је писана на основу анализе података објављених у више пописа становништва и статистичких годишњака публикованих у периоду од 1904. до 1937. године. Приликом настанка рукописа коришћени су радови тридесетак аутора који су се у својим истраживањима фокусирали на анализу школских прилика у појединим школама или мањим местима крушевачког краја и другим деловима Србије.

Основно школство у крушевачком крају 1914–1941. се састоји из две основне целине (У првом светском рату и Између два светска рата) којима претходе Предговор и Увод (Основно школство у Крушевачком округу почетком 20. века). Монографију заокружују Резиме, Прилози (Учитељи у Крушевачком округу 1921. и 1924. године, Учитељи у жупском, копаоничком и трстеничком срезу 1924. и 1928. године, Учитељи у расинском срезу 1924, 1929. и 1931. године, Учитељи у ражањском срезу 1926/27, 1927/28. и 1930/31. године, Учитељи у жупском и трстеничком срезу 1928. и 1931. године, Учитељи у трстеничком срезу 1928, 1932. и 1935. године, Учитељи у жупском и копаоничком срезу 1931. и 1937. године, Списак одликованих наставника у крушевачком школском срезу, састављен 6. априла 1928. године, Припрема из рачунске наставе за II разред. Методска јединица: Сабирање и одузимање од 80–90, Годишњи извештај за школску 1926/27. годину обласног школског надзорника Крушевачке области), Списак извора и литературе, Регистар географских имена и Белешка о аутору.

Полазећи од анализе скромних основношколских прилика у Крушевачком округу почетком 20. века аутор указује на бројне проблеме са којима су се суочавале просветне власти Краљевине Србије, као и грађани односно ученици и родитељи до тренутка избијања Првог светског рата. Момчило Исић посебно наглашава негативан утицај балканских ратова на развој основног школства у крушевач-

ком крају, до кога долази током друге половине прве деценије 20. века, чиме уводи читаоца у сложен дијапазон проблема са којима се суочавала основна школа у Србији па и у Крушевцу и околини у тренутку избијања Првог светског рата и успостављања окупације.

У делу посвећеном основношколским приликама у крушевачком крају током Првог светског рата, који представља прву од две, по обиму неуједначене, централне целине рада, аутор приказује окупацију крушевачког краја и Србије кроз анализу степена материјалног разарања школа и рада школа у условима рата и окупације. Значајан сегмент анализе, не само „живота у школама“ већ и живота под окупацијом, тачније речено аустроугарске просветне политике у окупираним подручјима представља део Окупаторове школе. Полазећи од крајњих циљева политике коју су и Аустроугарска монархија и Бугарска спроводиле на окупационим подручјима, Исић упознаје читаоце са наставним плановима и програмима, и различитим мерама и уредбама уз помоћ којих се спроводила окупациона политика у просвети, „спуштајући“ их до конкретних наставних предмета и крајњих корисника тј. основаца крушевачког краја.

Посебно значајан допринос разумевању основношколских прилика у крушевачком крају представља анализа предочена у оквиру друге централне целине монографије која носи назив Између два светска рата. Кроз анализу пет сегмената: Основношколски систем, Материјална основа, Ђаци, Учитељи и Основна школа – најзначајнији извор писмености, Момчило Исић, полазећи од устројства основношколског система, упознаје читаоце са проблемима са којима се он суочавао у пракси која се често размимоилазила са циљевима, задацима, плановима и програмима. Званична политика образовања и васпитања посматрана из угла „само једног“ округа у Србији „саплитала се“ о бројне проблеме у вези са: издржавањем школа, успостављањем школске мреже, изградњом школских зграда, степеном опремљености школа, наставним плановима и програмима, похађањем школа, социјалним положајем ученика, „слабашним“ здрављем основаца, сиромаштвом, немогућношћу да се постигне бољи успех, недостатком учитељског кадра, лошим материјалним положајем просветних радника, очекивањима која су се постављала пред учитеље, као и све већи број учитељица као држав-

них службеника, оних који својим примером увек треба да покажу да су, без обзира на све, на „висини задатка“.

Резимеу који сублимира ауторову претходну анализу, предходи сегмент под насловом Основна школа – најзначајнији извор писмености, који припада другом централном делу рада а заправо отвара једно потпуно ново истраживачко поље на коме Исић „инсистира“ не само као „историчар школства“ већ и као „историчар села“, „историчар положаја жене на селу“ у Предговору књиге која је пред читаоцима и у свом вишедеценијском раду. Спуштајући истраживачку сонду до малих односно микро средина, Момчило Исић је био у могућности да анализира и укаже на значајне друштвене процесе посматрајући их „од доле“, из амбиса друштвене историје, оне која указује на „мале“ пунктове као драгоцене светионике у разумевању, у овом случају, основне школе као важног извора писмености и просвећености „једнога“ краја, али и као лакмус папира за „пропитивање“ модерног друштва у настајању и понирању.

Исићева „загледаност“ у оне пејзаже који често представљају предмет „презира“ истраживача „великих тема“ посебно долази до изражаја када се анализира, у радовима тако ретко присутан, Регистар географских имена, а још више када се ишчита списак литературе, коме за анализу теме којом се бави Момчило Исић фале радови аутора попут Божице Младеновић, али не мањкају радови бројних „локалних истраживача“ чије анализе имају немерљив допринос у изграђивању историјског памћења.

Монографија Момчила Исића *Основно школство у крушевачком крају 1914–1941*. представља важно стручно штиво за све истраживаче који се интересују пре свега за просветне прилике у Краљевини Србији и Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (Југославији), као и за оне који се интересују за сложен процес изградње југословенског друштва унутар ког је просвета представљала једно од главних поља конституисања југословенског идентитета, чијем смо процесу разградње, иако удаљени од теме Момчила Исића, сведочили. У том смислу књига која третира сложене проблеме „једног“ друштва у настанку увек је интересантна чак и онима који прошлост не виде пред „својим вратима“.

Сања ПЕТРОВИЋ ТОДОСИЈЕВИЋ

Jugoslavija i Poljska u XX veku, međunarodni tematski zbornik radova sa konferencije Jugoslovensko-poljski odnosi u XX veku, ur.: Momčilo Pavlović, Andrzej Zaćmiński, Paweł Wawryszuk. Beograd: Institut za savremenu istoriju, Institut za istoriju i međunarodne odnose (Bidgošč), Društvo istoričara Srbije „Stojan Novaković“ (Beograd), 2017, 529.

До пре неколико година у пољској историографији и историографији земаља бивше Југославије не бисмо могли пронаћи пуно прилога посвећених Пољској, Југославији и њиховим међусобним односима. Ситуација је данас суштински другачија заслугом Института за историју и међународне односе Универзитета Казимира Великог у Бидгошчу и Института за савремену историју у Београду, који су у раздобљу од пет година организовали исто толико билатералних научних конференција, а као резултат те сарадње до сада су објављена четири зборника. Зборник *Југославија и Пољска у XX веку* је настао на основу последње научне конференције, која се одвијала 29. и 30. септембра 2016. у Београду, и садржи 29 чланака – 15 српских и 14 пољских аутора. Сви радови написани су на српском језику и тако прате традицију која је успостављена приликом објављивања другог зборника – радови се објављују на језицима земље у којој је одржана конференција. Као што је јасно већ из самог назива, временски оквир зборника ограничен је на 20. век, а чланци су низани у хронолошким склоповима које допуњује интердисциплинарно конципиран последњи део.

Међуратни садржински склоп започиње чланком Јасмине Милановић, који се фокусира на женске организације у међуратном раздобљу, када су оне постале бројне, добро организоване и међународно повезане. Приказује два важна регионална женска удружења са простора источне и југоисточне Европе – Малу антанту и Савез словенских жена. Као што закључује ауторка, конкретни резултати њиховог деловања нису били увек видни, али упркос томе, постојање оба удружења суштински је помогло ширењу свести о потреби борбе за права жена. У следећем чланку, Раде Ристановић осветљава извештавање штампе Краљевине СХС о мајском пучу, који је 1926. извео пољски маршал Jozef Piłsudski. Новине нису озбиљније критиковале противуствано и насилно рушење власти у Пољској, што у контексту бројних недемократских потеза домаћег система, када се краљ често упуштао у политички живот, није било изне-

нађујуће. Милан Гулић представља портрете југословенских краљевих дипломата који су службовали у Пољској у раздобљу од 1919. до 1939. У центар занимања постављају се њихов рад и постигнућа, уз упозорење да Пољска није била земља која би у спољној политици Краљевине СХС/Југославије заузимала важно место, због чега ни домет деловања њених дипломатских представника у Варшави није могао бити посебно велик. У наставку зборника, Иван М. Бецић упозорава да је стабилност политичких односа између двеју земаља у великој мери зависна од обостраног економског значаја и у свом чланку анализира ниво трговачке размене између Пољске и Краљевине СХС/Југославије у периоду између два рата. Утврђује да је доминантну улогу у овом односу одиграла Пољска, док је економску сарадњу ограничавала поприлично слична структура производње обеју земаља. Југословенски поглед на образовну, научну и културну сарадњу Краљевине СХС/Југославије и Пољске у међуратном раздобљу нам представља Драгомир Бонџић. У двадесетим годинама је ова сарадња била неорганизована и спорадична, док су се у тридесетим обе земље трудиле да је формализују путем међусобних споразума. У оквиру хронолошке обраде, аутор проблематизује и место културно-научне сфере сарадње у међусобним односима. Пажњу на подручје невладине сарадње између Пољске и Југославије усмерава Tomasz Jasek Lis, који говори о формирању Лиге пољско-југословенских друштава, чији почеци сежу још у раздобље пре Првог светског рата. Њен циљ је био развој економске, културне и научне сарадње између две земље, а у њен рад су били укључени бројни знани слависти и присташе идеје свесловенства. Међуратни садржински склоп се завршава чланком Бојана Симића, који се фокусира на значај и рецепцију посете пољског министра за иностране послове, пуковника Јозефа Бека Југославији маја 1936. Посета није завршена никаквим конкретним договором, али ипак није била само куртоазног карактера, као што је то често било представљано тадашњој југословенској и европској јавности.

Следећи хронолошки склоп, који се фокусира на време током Другог светског рата, сачињавају само два чланка. Jasek Tebinka анализира место Пољске и Југославије у стратегији деловања Управе за специјалне операције (*Special Operations Executive*) као елемента британске војне политике. Аутор истражује сличности и разлике у односу Лондона према емигрантским владама и покретима отпора обе земље те упозорава да, иако је Пољска била прва на конти-

ненту у коју су још 1941. доспели британски изасланици, две године касније се југословенски покрет отпора нашао више на лествици британских приоритета од Армије Крајова у окупираној Пољској. У следећем чланку Piotr Żurek упозорава на Пољаке у четничким редовима Драже Михаиловића. Основу за ову сарадњу представљао је споразум између емигрантских влада две земље из децембра 1941, а пољска одељења сачињавали су падобранци који су на подручје Југославије дошли 1943. године; касније су им се придружили и Пољаци који су побегли из немачке војске. Закључак је да су се пољски четници борили само против Немаца.

Најопсежнији део зборника, у којем се преплићу различите теме из послератног периода, отвара чланак Косте Николића и Небојше Стамболије о српској и пољској антикомунистичкој емиграцији у Великој Британији након Другог светског рата. Српска емиграција је била организована у неколико удружења различитог значаја, а најбољи однос имала је управо са пољским емигрантским организацијама. Следи чланак Слободана Селинића, који проблематизује реституцију југословенске имовине из Пољске након Другог светског рата. Део југословенских, пре свега фабричких некретнина које је немачки окупатор одвезао из Југославије, такође је завршио на територији послератне Пољске, првенствено Шлезације. Аутор описује поступке откривања локација на којима се нашао југословенска имовина и закључује да се процес реституције одвијао полако и уз потешкоће, будући да су, по речима пољских власти, већину југословенске имовине одвезле совјетске јединице или је пак имовина наводно била уништена током војних операција. Момчило Павловић и Zdzisław Biegański се у својим чланцима баве друштвеним животом послератне Пољске и Југославије. Први аутор из перспективе југословенске грађанке описује настанак и рад Друштва пољско-југословенског пријатељства, а у мањој мери његовог југословенског еквивалента Друштва пријатеља Југославија–Пољска, док други аутор представља слику какву дају пољски извори. Оба друштва су основана 1946. године, у жељи за јачањем међусобних веза у изградњи новог социјалистичког света. Усредсредила су се првенствено на развијање културних веза, а престанак њиховог деловања наступио је на преласку из 1948. у 1949, након спора Југославије са Информбироом. На једну од последица овог сукоба фокусира се Andrzej Zaściński, који у чланку обрађује политичку и пропагандну активност југословенске информбироовске емиграције у Пољској од 1948. до 1956. го-

дине. У центар пажње поставља политичку и пропагандну активност југословенских емиграната, представљајући њихове личне биографије и оцењујући њихов положај у пољском политичком систему. Ратомир Миликић нас у својем чланку одводи на међународну сцену, представљајући дуготрајан процес приближавања Југославије (Србије) и Пољске Савету Европе, све од оснивања институције 1949. па до тренутка када су у већ посткомунистичкој Европи Србија и Пољска постале чланице ове организације. Два чланка која следе анализирају приступ Пољске и Југославије питању европске безбедности. Драган Богетић у свом чланку представља еволуцију југословенских ставова према плановима пољског министра иностраних послова Адама Рапацког, који се крајем педесетих година залагао за успостављање зоне без нуклеарног наоружања у централној Европи (*Plan Rapacki*). У шездесетим годинама је иницијативу Рапацког преузео пољски генерални секретар Владислав Гомулка, чије планове (*Plan Gomułki*) у својем чланку обрађује Љубодраг Димић. Оба аутора утврђују да је Југославија подржавала пољске миротворне иницијативе, истовремено покушавајући да их прилагоди својим друштвено-политичким стремљењима, јер је у њима видела и могућност за решавање немачке кризе и берлинског питања. Владимир Љ. Цветковић се у свом раду бави питањем партијских односа између Савеза комуниста Југославије и Пољске здружене радничке партије (ПЗРП). За полазишну тачку анализе поставља VII конгрес Савеза комуниста Југославије (СКЈ) априла 1958, на којем је усвојен програм који је поново отворио идеолошки спор Југославије са земљама Источног блока. Аутор утврђује да нови конфликт није омео ни партијске ни државне односе између Југославије и Пољске, што говори у корист претпоставци да је ПЗРП, у поређењу са другим комунистичким партијама, био идеолошки ближи СКЈ.

Као важнији, преломни тренуци у пољско-југословенским односима су се показали догађаји до којих је дошло деценију касније. На њих упозорава Paweł Wawryszuk, који приказује како су на односе између две земље утицали студентски протести, пољска антисемитска политика и интервенција пет земаља Варшавског пакта у Чехословачкој 1968. године. Највећи траг оставила је ова интервенција, будући да је проузроковала дипломатски спор, који се показао као много дубљи од оних у прошлости. Догађајима везаним за 1968. годину посвећен је и чланак Joanne Szczutkowske, који проблематизује утицај збивања у Пољској и Чехословачкој на пољско-ју-

гословенску културну сарадњу. Она се након инвазије Варшавског пакта истина смањила, али није усахнула, тако да је често наступала као алтернатива другим облицима пољског присуства у Југославији. Следи чланак Michała Jerzyja Zachariasa, који упоређује улогу и утицај владајућих елита у политичкој мисли Милована Ђиласа и мање познатог пољског мислиоца из међуратног раздобља Jana Wacława Mahajskog. Махајски је био мишљења да је интелигенција она друштвена група која би требало да преузме улогу сличну улози владајуће елите, како је то касније описао и Ђилас у *Новој класи*. Срђан Цветковић се у чланку фокусира на паралелну анализу друштвеног и политичког развоја Пољске и Југославије од 1953. до 1989, при чему специјалну пажњу посвећује репресији, дисидентском покрету и отпору против комунистичког режима. Туристичку трговину између грађана Пољске и Југославије у 70-им и 80-им годинама осветљава рад Marie Ewe Szatlach. За Пољаке је Југославија представљала једну од најатрактивнијих дестинација, некакву замену за богати Запад, а своје излете на јадранску обалу пољски становници су масовно искоришћавали и за трговинску размену. Међу најпопуларније дестинације за овакву делатност спадали су Загреб и Суботица. Mihał M. Kosman даје слику распада Југославије у очима Савезне Републике Немачке, која га је разумевала из перспективе свог уједињења, чиме се издвојила из релативно здруженог фронта западних земаља које су се у великој већини супротстављале сепаратистичким тенденцијама појединих народа у Југославији. Послератни тематски део завршава Милутин Живковић чланком о братимљењу градова, Лознице у Србији и Рјоска у Пољској, као минијатури у процесу изградње послератног социјалистичког света. Осветљава сплет политичких, економских и културних односа који су почели да се развијају крајем 60-их година између ова два града и који су се одржали све до распада Југославије, а данас се, захваљујући личним везама и контактима, поново обнављају.

Последњи део зборника доноси интердисциплинарни приступ и почиње делом лингвисте Agnieszke Rypel, која се пита у којој је мери национални идентитет Ива Андрића утицао на рецепцију његовог дела међу пољским становништвом, изблиза представљајући везе којима је писац повезан са Пољском. Danuta Jastrzębska-Golonka на основу пољског превода романа Јосипа Новковића *Prima aprilis* анализира културно-језичку слику Југославије. Помоћу лингвистичке методологије анализира језичке категорије,

које уводи у шире семантичке оквире – титоизам и југоносталгију – што јој помаже при вредновању промена у југословенском друштву. Tadeusz Wolsza нас одводи на подручје спорта и у своме чланку проблематизује однос пољске комунистичке елите према развоју спортских активности и физичке културе. Упозорава да су до краја четрдесетих година у пољским спортским структурама деловали стручњаци са предратним искуством, а након 1948. су иницијативу преузели комунистички активисти, који су више пажње посвећивали пропагандној функцији спорта, што је довело до појава театрализације спортских манифестација. Зборник се завршава чланком политолошке природе, у којем Ewa Wujwid-Kurek анализира билатералне уговоре између Републике Пољске и постјугословенских земаља у раздобљу од 1991. до 2006. године. Посебну пажњу посвећује државним органима надлежним за склапање билатералних споразума и завршава констатацијом да међу 25 склопљених уговора преовладава проблематика међусобне заштите тајних података и борбе против криминала.

Зборник *Југославија и Пољска у XX веку*, наравно, не представља свеобухватан преглед историје Пољске, Југославије и њихових међусобних односа у двадесетом веку, али то и није његова сврха. Одређени чланци се у смислу садржаја реферирају на претходне зборнике, хронолошки их допуњујући или их контекстуално продубљујући, док други отварају сасвим свеже теме. Аутори – бројна имена из претходних зборника допуњују нека нова лица – у својим делима приказују изабране теме из различитих перспектива и отварају разноврсна методолошка питања, што је додатни доказ за то да постоји још много могућности за наставак оваквих истраживања.

Маја ЛУКАНЦ

Mihael Antolović. *Nemačka manjina u Vojvodini (1918–1941). Društvo i politika*. Sombor: Pedagoški fakultet, 2017, 230.

Михаел Антоловић је нашу историографију већ обогатио већим бројем чланака о немачкој националној мањини у Војводини, поставши један од малобројних стручњака за ту тему код нас, а

и шире. У делу о коме је овде реч, први пут је на српском језику у монографској форми осветљено једно од кључних раздобља у историји немачке националне мањине на просторима Војводине. Монографија је складно компонована и састоји се од Уводних разматрања, шест поглавља и Закључка. Уз то, са правом немачком систематичношћу, аутор је свако поглавље поделио на тематска потпоглавља, што олакшава коришћење књиге.

У Уводним разматрањима (стр. 5–19) аутор нас упознаје са концепцијом свог рада и коришћеним изворима и релевантном литературом коју врло добро познаје. Прво поглавље (21–42) даје кратак преглед историје Подунавских Шваба од доба њиховог насељавања до почетка Првог светског рата. Овај историјски увод је нужан да би се схватило економско, политичко, социјално, културно и ментално стање Војвођанских Немаца у доба стварања Југославије. Иако покрива дугачко историјско раздобље, Антоловићу је успело да у овом поглављу сажето али јасно наведе све значајне чињенице потребне за разумевање проблема о коме ће говорити у наредним поглављима.

Следеће поглавље (50–80) упознаје читаоца са немачком мањином у Војводини током првих десет година постојања југословенске државе. Представљен је број припадника мањине, географски распоред, економска, социјална и верска структура, правни положај, као и културне, економске, политичке организације и учешће у политичком животу. Поглавље обилује прегледним табелама из којих се види бројчани и територијални распоред припадника немачке националне мањине, њена социјална структура у појединим местима (за која је она позната), као и учешће у исељавању из Краљевине СХС.

Други део поглавља се бави немачким мањинским организацијама. Пажња је посвећена кровној културној организацији југословенских фолксдојчера Културбунду (57–62), привредним и социјалним организацијама по којима је ова мањина била посебно позната (62–66), као и Странци Немаца (67–80) (коју аутор колоквијално назива Немачком странком) и њеним покушајима да кроз учешће у политичком животу Краљевине СХС поправи положај немачке мањине. У том контексту сумирани су изборни резултати странке и активности њених чланова у Народној скупштини и ван ње.

Треће поглавље (81–104) говори о периоду краљевске диктатуре 1929–1935, која се на посебан начин одразила на положај

фолксдојчера. Истовремено, у том раздобљу су почела политичка и идеолошка превирања унутар немачке националне мањине. Аутор приказује покушаје представника Немаца да утичу на политичке одлуке. Приказани су веома важни уступци које су пре свега Војвођански Немци добили на пољу просвете. Посебна пажња је посвећена појави и активности пронацистичког Покрета обнове, као и од режима основаног и вођеног Младонемачког покрета који ће поцепати и узбуркати немачку мањину у овом раздобљу.

О овим сукобима се још детаљније говори у наредном поглављу (105–144) – упоредо са настојањима старих вођа мањине да се укључе у политички живот после обнове парламентаризма приступањем режимској странци Милана Стојадиновића Југословенској радикалној заједници. Приказан је њихов положај између представника младе, пронацистичке опозиције у редовима немачке мањине, представника власти од којих су покушавали да добију политичке и просветне уступке и установа из немачког Рајха. У овом раздобљу, немачки представници у владајућој странци и друге немачке вође су покушавали да унапреде немачко школство (где су и добили одређене уступке), да обезбеде употребу немачког језика у јавном животу, као и већу предусретљивост власти према немачким пољопривредницима. У тим захтевима они су били само делимично успешни, што је отварало простор за деловање унутарнемачке опозиције, Покрета обнове, против старих мањинских вођа. Антоловић доста детаљно прати тај сукоб, који ће бити судбински за целокупну немачку мањину на нашим просторима, држећи стално на оку и учешће представника Рајха у њему. (Овој последњој теми, аутор посвећује и закључно поглавље своје књиге.)

Пето поглавље (145–186) говори о нацификацији немачке мањине после доласка младих нациста на њено чело. На основу архивске грађе добро су приказани испади који су будили неповерење југословенских власти, идеолошка индоктринација припадника немачке мањине (посебно омладине), али и покушаји отпора који су долазили пре свега из католичких кругова. Објашњено је како је промењена политичка ситуација у Европи утицала на даље уступке које је југословенска влада давала фолксдојчерима. Аутор се бави и активностима које су попримале велеиздајнички карактер, као и дефинитивним сврставањем доброг дела фолксдојчера на страну Рајха током Априлског рата.

Последње поглавље (187–195), које временски покрива цело међуратно раздобље, говори о везама установа из Немачке задуженим за бригу о Немцима ван граница те државе са југословенским Немцима – прво у периоду Вајмарске републике, а онда и Трећег рајха. Сажето је дат преглед многобројних организација, удружења и институција које су у Немачкој биле задужене за старање о немачким мањинама у европским земљама, као и веза које су југословенски фолксдојчери имали са њима. Видљиво је да су због своје слабости и немогућности да саме изборе одређене уступке и мањинска права, фолксдојчерске вође често биле упућене на сарадњу са установама које су са становишта власти других земаља често с правом биле политички сумњиве.

У Закључку књиге (196–203) се резимирају резултати изнети кроз наведених шест поглавља. Потом следе резиме на енглеском (205–211) и списак коришћених извора и литературе (213–230).

Књига Михаела Антоловића *Немачка мањина у Војводини* представља зрело, добро написано и објективно дело о некада највећој националној мањини у Војводини и целој Југославији. Рад врло успешно сумира велики број дела релевантне литературе, а аутор користи и цели низ до сада некористићених домаћих извора. Јасним и прегледним излагањем Антоловић омогућава читаоцу да схвати проблеме положаја немачке мањине, ставове и мотиве југословенских власти и њихову међусобну интеракцију. При том је и утицај иностраног фактора на ове појаве и процесе увек на уму аутору. Ова књига представља не само прву монографију о пре свега политичком развоју немачке мањине у Војводини између два светска рата већ и једну од успешнијих монографија на ту тему уопште. Будући да је Антоловић показао изузетан дар синтезе, права је штета што у свој приказ није укључио и мало више социолошких и економских података. Исто тако, мало шири осврт на положај Немаца у осталим деловима Југославије би тему ставио у чвршћи историјски и географски оквир и омогућио извлачење додатних закључака о положају како фолксдојчера у Војводини тако и у целој земљи. Надамо се да ће ако ова врло добра књига доживи друго издање бити обогаћена и тим елементима који би је савршено заокружили.

Зоран ЈАЊЕТОВИЋ

INFORMATION ON CONFERENCES
Информације о научним скуповима

Научни скуп *Наука и стварност*,
Источно Сарајево, 20. 5. 2017.

Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву био је организатор научног скупа *Наука и стварност* који је одржан 20. маја 2017. у просторијама овог факултета. На скупу је одржано више сесија са укупно 13 тема: Филозофија и критика, Историја српске државности, Дилеме у педагошкој теорији и пракси, Изазови и перспективе истраживања васпитања, образовања, наставе и учења, Противуречности савремених друштвених процеса, Језици у контакту, Књижевност и стварност, Књиге, национална и културна баштина, Традиција и промене у библиотекарству, Савремена истраживања у психологији, Новинарство и политика, Политика и криза и Географија и стварност.

Историјска секција под називом „Историја српске државности“ требало је да има две сесије са укупно 14 излагања. Одржана је једна, преподневна сесија историчара на којој су говорила четворица историчара, а десет пријављених колега није говорило из различитих субјективних или објективних разлога. Били су пријављени и: Слободан Бјелица (Нови Сад), „Војвођанска аутономија и српска државност у социјалистичкој Југославији“, Јевгениј Иванович Шендриков (Вороњеж), „Малоизвестные советские герои боевых действий в районе Воронежа в 1942–1943 гг.“, Мирослав Пешић (Ниш), „Један осврт на развој основношколског образовања у Кнежевини Србији од 1830. до 1858. године“, Јасмина Шаренац Стаменковић (Ниш), „Византија у српским средњошколским уџбеницима за историју у 21. веку“, Бојан Крунић (Источно Сарајево), „Границе средњовјековне жупе Дрине – прилог проучавању историјске географије Горњег Подриња“, Александар Стаматовић (Источно Сарајево), „Проглашење Црне Горе за краљевину 1910. године“, Драга Мاستиловић (Источно Сарајево), „Српска интелектуална елита у БиХ и српска државност у условима споразума Цветковић–Мачек“, Радмило Пекић (Косовска Митровица), „Насеља нахије Дабар у XV–XVI вијеку“, Бошко М. Бранковић (Бања Лука), „Да ли се историја борбе за аутономију српског народа у Босни и Херцеговини понавља?“ и Глигор Самарџић (Косовска Митровица), „О античком наслеђу источне Херцеговине“.

Ипак, сматрамо да је и овако мала и релативно временски кратка сесија заслужила пажњу присутних колега, нарочито студентата историје са Филозофског факултета на Палама. Излагања су

изазвала интересантну дискусију и размену различитих мишљења и ставова. Говорили су: професор Радивоје Радић са Филозофског факултета у Београду, „Уздизање Србије у краљевину. Оцене и тумачења у византологији“; Бојан Ђокић, стручни сарадник Музеја жртава геноцида, „Српска јавност и злочини у САП Косово 1981–1985“; Славиша Вулић са Филозофског факултета на Палама, чија тема је носила наслов „Завршне дипломатске припреме Аустро-Угарске за окупацију Босне и Херцеговине 1878. године“ и Ненад Антонијевић, саветник у Музеју жртава геноцида, „Југословенска и српска историографија о Косову и Метохији у периоду Другог светског рата“.

Посебну пажњу присутних изазвала је тема истраживања и писања о историји Косова и Метохије у 20. веку, и нарочито положај и страдање српског становништва на овој територији у различитим временским периодима прошлог века.

Ненад АНТОНИЈЕВИЋ
Бојан ЂОКИЋ

Конференција о миграцијама 2017,
Универзитет Харокопио, Атина (Грчка), 23–26. 8. 2017.

Годишње конференције о турским миграцијама покренуо је 2012. Ибрахим Сиркечи (Ibrahim Sirkeci), професор транснационалних студија и маркетинга лондонског универзитета Риџентс и директор тамошњег Центра за транснационалне студије (Regent's Center for Transnational Studies). Организационим пословима везаним за одржавање конференција управљао је Центар за миграције основан при независној академској издавачкој кући Transnational Press London. На четири претходне конференције које су одржане у Лондону (два пута), Прагу и Бечу главна тема су биле турске миграције и кретања становништва на просторима некадашњег Османлијског царства и о њима је у просеку расправљало више од двеста учесника. У међувремену, свет се суочио са мигрантском кризом, што је руководиоце Центра за миграције подстакло да овогодишњи научни скуп у потпуности прилагоде новонасталим околностима, уз неизбежно ширење тематских оквира. За почетак, организатори су простом заменом речи (*The* уместо *Turkish*) задржали препознатљи-

ви акроним конференције (ТМС) која је тако, поред стеченог академског престижа, сачувала и своју финансијску оправданост, с обзиром на релативно високи износ котизације.

Пета међународна конференција о миграцијама (The Migration Conference 2017) одржана је од 23. до 26. августа 2017. у Грчкој, на атинском универзитету Харокопио (Harokopio University). Иако су пред учеснике постављени прилично строги критеријуми – од двоструке анонимне рецензије њихових радова до прилично детаљних визуелно-техничких захтева везаних за сам ток презентације – овога пута се на конференцији нашло више од четресто научника из свих делова света, од Аустралије, Кине и Јужне Африке, до Финске, Бразила, Мексика и Канаде. Томе су свакако допринели глобални феномени попут мигрантске кризе, повећане људске мобилности, отворених граница, као и њихових економских импликација. Учесници су били у прилици да на конференцији упознају водеће истраживаче миграција, који су одржали уводна предавања (Saskia Sassen, Oded Stark, Giuseppe Sciortino, Neli Esipova, Yüksel Pazarkaya), а организоване су и радионице о теоријским и практичним питањима којима су се презентери могли прикључити. По обичају успостављеном на претходним конференцијама, посебна пажња је посвећена земљи-домаћину и њеним специфичним проблемима у актуелној мигрантској кризи.

Услед обимног и амбициозног садржаја који је уочи самог догађаја публикован у оквиру књиге апстраката,¹ конференција се све време одвијала кроз седам упоредних панела и четири изложбе постера. Поред тема које миграције сагледавају у општијим контекстима – културном, образовном, здравственом, безбедносном, економском, правном, историјском, верском и политичком – највећи број панела био је концентрисан на инвентивне анализе ужих аспеката миграција, без којих је валидна представа о целини готово немогућа. У том смислу издвајају се панели о дијаспори, последицама „акултурације“ идентитета, мобилности Рома, родним проблемима миграната у Турској, миграцијама у руралном контексту, о мигранткињама, антиимигрантским осећањима и доживљају избеглица, конфликту и несигурности, о омладини у миграторним процесима, високостручним избеглицама и „одливу мозга“, о новим техноло-

1 *The Migration Conference 2017. Programme and Abstracts Book*, Fethiye Tilbe, Ibrahim Sirkeci, Mehmet Erdogan (eds), (Transnational Press London, 2017), 275, <http://migrationcenter.org/2017/tmc2017boa.pdf>

гијама и мигрантима, кинематографској перцепцији миграција и сл. Подједнако занимљиве биле су и сесије о односу међународног законодавства (првенствено европског и немачког) према миграцијама, те радови о држављанству и присилним исељавањима, унутрашњим миграцијама, интегративним препрекама, учешћу миграната у политичком животу, везама мигрантских породица са матичном земљом, о управљању миграцијама, статистици и методологији, безбедности и здрављу избеглица, њиховом приступу миграционим службама, као и феномену тзв. повратних миграција. Неколико панела било је посвећено просторним обрасцима људске мобилности у широкој историјској перспективи па су манифестације „транснационалног живота“ илустроване примерима „нордијске“ и „афричке“ миграције, као и особеностима све бројније популације досељеника у Саудијској Арабији.

Владан ЈОВАНОВИЋ

Међународна конференција
Динамика и политике предрасуда од 18. до 21. века,
Универзитет Сапијенца, Рим, 23–24. 6. 2016.

Изузетна виталност актуелних светских проблема попут расизма, антисемитизма, ксенофобије и различитих врста дискриминације препозната је у друштвеним и хуманистичким наукама као један од истраживачких приоритета. Отуда и потреба да се све бројнији религијски, етнички и национални конфликти непрекидно сагледавају из што више упоредних перспектива: историјске, правне, економске, политичке и социолошке. Полазећи од тога, група научника са римског универзитета Сапијенца (La Sapienza – Università di Roma) на челу са Ђузепеом Мотом (Giuseppe Motta) покренула је међународни пројекат како би одговорила на нека од питања везаних за разумевање значења и улоге предрасуда у друштвеној и историјској перспективи. Са тим циљем, 23. и 24. јуна 2016. у Риму је одржана мултидисциплинарна међународна конференција “Dynamics and Policies of Prejudice from 18th to 21st Century” у организацији Одељења за документарне, језичко-филолошке и географске науке тамошњег Факултета за књижевност и филозофију (Facoltà di Lettere

e Filosofia, Dipartimento di Scienze documentarie, linguistico-filologiche e geografiche).

У покушају да се компаративном научном евалуацијом континуитета предрасуда и стереотипије понуди адекватна интерпретација ових феномена и њихових последица (нпр. како се расизам тако чврсто укоренио; у каквој су корелацији расизам, ксенофобија и националност и сл.) организатори су значајан део скупа посветили теоријским приступима због чега је на конференцији учествовало неколико десетина политиколога, историчара, антрополога, социолога, геополитичара, географа, социолингвиста, књижевника и психолога. Након уводних речи ректора Универзитета и председника Фондације Сапијенца одржане су четири сесије са по три панела посвећена утицајима модернизације, предрасудама у доба глобалне транзиције, (нео)колонијализму, „антисемитској болести“, етничким и територијалним конфликтима, искривљеном доживљају „другог“, утицају предрасуда на геополитичке стратегије, обликовању идентитета и националне свести, рационалним одговорима на дискриминацију, предрасудама као моћном оружју, „невидљивим границама“ и, коначно, „балканским невољама“.

Посебна пажња поклоњена је расветљавању савремене функције предрасуда које су значајно (негативно) утицале на односе држава, народа, етничких, језичких и верских мањинских група. Стога је велики број презентација био фокусиран на искуства вишенационалних царстава до Првог светског рата и односе колонијалних сила према локалном становништву, као и на проблеме националних држава у савременој Европи. Највећи број радова био је концентрисан на узроке развијања различитих облика предрасуда и видове њиховог испољавања, при чему нису занемарени правни аспекти дискриминације, као ни њени психолошки и социјални елементи.

Међу педесетак учесника конференције своје радове су представиле и колегинице из Историјског института САНУ – др Биљана Вучетић, која је говорила о српској перцепцији македонског питања почетком 20. века, и др Јована Шаљић са својим текстом о дометима културно-политичког пројекта „национализације муслимана“, односно српским књижевним утицајима на идентитет босанских муслимана у доба аустроугарске управе. Рад потписника ових редова био је посвећен политичкој инструментализацији антрополошких стереотипа у српско-албанским односима од почетка двадесетог века па до данашњих дана. Организатори су уочи конференције

објавили књигу апстраката (https://news.uniroma1.it/sites/default/files/_apm_files/Program.pdf) што је умногоме олакшало праћење на-
дасве инвентивних и инспиративних презентација.

Владан ЈОВАНОВИЋ

Међународна научна конференција
Polska i Jugoslawia w XX wieku. Polityka – społecznstwo – kultura,
Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy,
Бидгошч (Пољска), 27–28. 9. 2017.

Пети пут у последњих пет година одржана је међународна научна конференција о југословенско-пољским односима у 20. веку у организацији Универзитета Казимира Великог из Бидгошча и Института за савремену историју из Београда. Почела је свечано – промоцијом зборника радова са претходне конференције одржане у Београду и доделом признања (медаља пољског универзитета за проф. др Момчила Павловића, као и диплома са сајма књига у Варшави за уреднике тома са претходног скупа у Пољској, који је објављен 2016).

Конференција је имала четири сесије. У првој је говорено о положају две земље у међународној заједници и политичким односима. Јасек Tebinka је упознао колеге са резултатима истраживања положаја Југославије и Пољске и њихових односа са великим силама у 1943. години, коју је означио за преломну у Другом светском рату. Ивана Пантелић је говорила о југословенском и пољском искуству у раду Међународне демократске федерације жена 1945–1949. Описала је утицај сукоба Југославије и ИБ-а на положај југословенских представника у овој међународној организацији, из које је АФЖ искључен 1949. Момчило Павловић је изнео облике пропаганде земаља ИБ-а према Југославији, стављајући акценат на Пољску. Уочио је да је за југословенску државну безбедност најважније било да открије којим каналима пропагандни материјал улази у земљу и како се у њој дистрибуира. Владимир Цветковић се бавио одјецима које је Београдска конференција 1961. изазвала у Пољској. Уочио је подзрење пољске стране због ванблоковског карактера скупа, промену приступа после Нехруовог говора у индијском парламенту у коме се заложиио за признање граница на Одри и Ниси, као и велико ин-

тересовање пољске владе за став конференције према питању граница. Драгомир Бонцић је своје истраживање посветио заједничким нуклеарним истраживањима Југославије, Пољске и Норвешке шездесетих година 20. века. Истакао је споразум о сарадњи три земље из марта 1963, као и разне облике сарадње (заједничко планирање експеримената, размена стручњака, летња школа нуклеарне физике...) и подвукао важност сарадње три земље различитих политичких и друштвених система у годинама Хладног рата. Милан Гулић је говорио о формирању пољског батаљона УНПРОФОР-а и односу становништва Републике Српске Крајине према њему 1992–1995. Однос Срба и припадника батаљона, којих је било око хиљаду, био је прожет подозрењем према батаљону, инцидентима, али и видовима сарадње и осећања словенског братства.

Друга сесија, посвећена пољско-југословенским билатералним односима, имала је осам референата. Ратомир Миликић је рад посветио односима две владе у Лондону у Другом светском рату. Изворна основа рада су били југословенски и британски извори и сећања учесника. Paweł Wawgyszuk је пажњу усмерио на југословенско-пољске односе последњих година владе Владислава Гомулке 1969–70, говорећи о узроцима погоршања међудржавних односа. Бојан Димитријевић је, уз обиље фотодокументације, анализирао неформалне и формалне особине Титових посета Пољској 1946, 1964, 1972. и 1975. Говорио је о бројним аспектима Титових путовања у Пољску – дочек, испраћај, сигурносне мере, одликовања, поклони, Титов изглед, хоби (фотографисање, вртларски радови, лов), посебан програм за Јованку Броз. Драган Богетић је изложио рад о разговорима Јосипа Броза и Гјерека јула 1972, током Титове посете Пољској. Циљ посете је било побољшање односа нарушених совјетском интервенцијом у Чехословачкој. Закључио је да су два државника имала исте или сличне ставове по свим најважнијим питањима, посебно о највећим светским жариштима, побољшању ефикасности ОУН-а, питању међународног радничког покрета и билатералним односима. Andrzej Zaćminski је изнео занимљиве детаље везане за безбедоносни аспект Титових посета Пољској. Показао је да је за свако Титово кретање по Пољској прављен посебан план сигурносних мера. Само током једне посете робној кући, у обезбеђењу је било скоро 900 људи. У припреми Титовог дочека 1975. проверавани су сви за које се сумњало да могу да угрозе југословенску делегацију. Заштита је вршена у координацији са југословенским службама. Те године

је Тито допутовао са четири лекара, а пољска страна је обезбеђивала хеликоптере спремне за случај потребе пружања медицинске услуге. Мислило се на сваки детаљ, па су размењене информације о крвним групама Јосипа и Јованке Броз. У обезбеђењу посете 1972. („Авала“) било је 5.700 особа (2.340 из специјалне службе). Тај број је 1975. био много мањи (1.754), јер се Тито мање кретао по Пољској. Заћмински региструје и велике репресије 1964. (хапшења и задржавања до 48 сати). Небојша Стамболија је представио различите аспекте југословенско-пољских односа у 1985. години: посета Јарузелског, као најважнији догађај, унапређење привредне сарадње, повећање робне размене, сарадња у области културе, везе синдикалних, борачких и студентских организација. Zdislaw Bieganski је уочио југословенско-пољске односе у Пољској филмској хроници 1944–1994. у којој је Југославија представљена извештајима о политичким приликама, спорту, туризму, економији, култури и елеметарним непогодама (земљотреси). Сесија је заокружена излагањем Маје Луканц о реакцијама у Југославији и Словенији на догађаје у Пољској 1956. Користила је архивске изворе и штампу и показала да је у реаговањима било и слагања и неслагања са пољском званичном политиком.

У трећој сесији је одржано шест излагања, пошто Енес Омеровић није могао да присуствује скупу. Овај део скупа је био посвећен емигрантима, биографијама, мањинама. Michal Kosman је рад посветио политичкој активности немачке мањине у Краљевини Југославији. Славен Кале је истраживао пољска удружења у Хрватској између два светска рата. Изнео је податке о бројности Пољака, дипломатским представништвима, пољским друштвима и организацијама. Детаљније је говорио о Пољском огњишту, основаном у Загребу, које је 1936. имало 901 члана и које се истицало помагањем сиромашним Пољацима и културно-просветним радом, организовало течајеве на селу и курсеве језика и бринуло се о пољским библиотекама. Простор је посветио и Пољско-југословенском друштву, Друштву пријатеља Пољске у Сплиту, Пољском дому у Дубровнику и другим. О односу српске и пољске емиграције у Француској од 1945. до 1956. говорио је Станислав Сретеновић. Истраживање је хронолошки омеђио настањивањем емиграната у тој земљи и Титовом посетом Француској, односно совјетском интервенцијом у Мађарској, која је разбила илузије и Срба и Пољака о промени политичког система у њиховим земљама. Из његовог истраживања се виде бројност, структура, идеолошка различитост, водеће личности и дома-

ти сарадње две емигрантске групе. Tomasz Lis је обрадио делатност словеначког полонофила Франа Илешича. Представио га је као присталицу идеје словеначког јединства. Сматрао је да мале словенске државе нису кадре да се појединачно одупру Немцима и другим противницима. Зато је за циљ поставио стварање велике словенске државе између два мора и са седиштем у Варшави. Piotr Źurek је описао животни пут Владислава Гутрија, помоћника команданта пољске обавештајне станице „Слава“ у Србији 1940–1942. Сесија је завршена излагањем Huberta Stysa о животу Алексе Ђиласа.

Због недостатка времена, четврта сесија, у чијем средишту су били пољско-југословенски односи у сфери идеологије, културе и политике, била је скраћена, па неки реферати нису изнети у усменој форми. Ову сесију су чинили радови: Agnieszka Rypel (о културним аспектима односа Пољске и Југославије у првој половини 20. века), Tadeusz Wolsza (театрализација спортских догађаја у Пољској и Југославији 1945–1956), Danuta Jastrzebska („мода инспирисана идеологијом“ у Југославији и Пољској после Другог светског рата), Joanna Szczutkowska (пољско-југословенске филмске везе посматране кроз рад Јиржија Вујћика), Justyna Gluba (виђење Југославије у документарним филмовима Крсте Папића), Ewa Szatlach (правно-економски аспекти функционисања компанија у Пољској и Југославији), Милутин Живковић (међународна сарадња градова Југославије и Пољске 1962–1991) и Слободан Селинић (гостовања југословенских писаца у Пољској шездесетих и седамдесетих година 20. века).

Сусрети српских и пољских историчара представљају лепу праксу савремене српске историографије, која већ прераста у традицију. Увид у реферате који су предочени на овогодишњем скупу о југословенско-пољским односима даје основу за уверење да ће зборник радова са овогодишњег скупа задржати висок ниво квалитета који су имали претходни зборници.

Слободан СЕЛИНИЋ

Научна конференција *Сан о граду*, Андрићев институт,
Андрићград (Вишеград), 17–19. 11. 2017.

Тродневни научни скуп *Сан о граду* организовало је у Андрић-граду Одјељење за књижевност Андрићевог института. Уз тридесет реферата из књижевности и историографије, на скупу су одржана и два пленарна предавања (Слободан Грубачић и Владимир Пиштало). Скуп је пропраћен објављивањем зборника резимеа на српском и енглеском језику, уз двојезичне биографије учесника.

Тема града је обрађена из бројних углова, како у књижевности тако и у историографији. Већ су уводна излагања Александре Вранеш (Српски градови свиле), Мирослава Перишића (Успон града у Србији крајем 19. века) и Боривоја Милошевића (Од оријенталног ка европском: промјене у босанско-херцеговачким градовима под аустроугарском управом) наговестила изузетно висок научни ниво конференције. Проф. др Александра Вранеш је говорила о производњи свиле на подручју српске државе кроз векове, као и о утицају који је она имала на развитак градова. Анализа настанка и развитка српске државе деветнаестог века, у којој је др Перишић успон градова и градског живота посматрао у контексту развоја институција, науке, привредног живота, страних утицаја и модернизацијских токова, била је свеобухватна и садржајна. Проф. др Боривоје Милошевић је рад посветио утицају аустроугарске управе у БиХ на изглед и улогу градова који су добијали нови идентитет. Због обавеза везаних за истраживања у турским архивима, Ениса Аломеровић-Хубанић (Београд у османским документима) није била у могућности да присуствује конференцији.

Када је у питању историографија, тема града је посматрана из различитих углова кроз цео двадесети век. Представљени су следећи радови: Александар Силкин (Слика Београда у радовима и успоменама руских емиграната 1920–1930), Наташа Милићевић (Град и његове границе: ново обликовање јавног простора у окупираној Србији 1941–1944), Алексеј Тимофејев (Слика српског града у успоменама и документима припадника Црвене армије у јесен 1944), Александар Раковић (Рокенрол у социјалистичкој Југославији: од забаве градске омладине до националне културе), Слободан Селинић (Београд у социјализму: политика власти, промене у граду и живот људи

од краја Другог светског рата до краја шездесетих година 20. века) и Јован Алексић (Косовска Митровица после 1999. године: живети у подељеном граду). Нажалост, Јарослав Вишњаков (Руски поглед на српске градове почетком 20. века) није могао да присуствује скупу.

На скупу су преовладавали радови из књижевности. Наводимо остале ауторе и теме њихових саопштења: Весна Половина, Маја Букановић (Град као текст), Јулијана Вучо, Јелена Филиповић (Језички пејзажи Београда у 21. веку: од традиције кроз транзицију), Гордана Станчић (Библиотека Андрићевог института – део остварења сна о (Андрић)граду), Љиљана Марковић (Јапанска проза – град, кроз утопију ка модернизацији), Маја Радонић (Престоница васељене и град памтивека (Цариград као митопоетски симбол у поезији Миодрага Павловића)), Ана Јаковљевић Радуновић (Град у кругу: Петербург и Москва у микро циклусу Саламандер В. Ф. Одојевског), Саша Кнежевић (Сви путеви возе из града), Сања Маџура (Град на длану – слика Бање Луке у романима Ранка Рисојевића), Бранислава Миладинов (Скупљени град: Вордсвортов уснули Лондон), Јелена Пилиповић (Сан о Риму – визија идеалног града у Вергилијевом делу), Зоран Живковић (Медитеран и сан о граду), Весна Дицков (Буенос Ајрес у поезији Хорхеа Луиса Борхеса), Бојан Ђорђевић (Сан Симеона Газде о Београду), Зона Мркаљ (Београд у очима Андрићеве Госпођице), Вук Петровић (Митопојетичка фигурација града: Андрићев Травник), Славица О. Гароња Радованац (Путописне опсервације о градовима на Балкану у делу Иве Андрића), Валентина Питулић (Градови истока у усменом наслеђу Срба), Бранко Златковић (Записи о градовима у преписци Вука Караџића), Владан Бартула (Сан о небеском граду).

Научни скуп *Сан о граду* одржан у Андрићграду су обележили висок научни ниво изложених радова, креативна и плодна дискусија и одлична организација, предусретљивост и гостопримство колега из Андрићевог института. Верујемо да ће зборник радова који ће проizaћи из овог скупа бити вредан допринос науци, као и да ће слична окупљања научника у овом делу Републике Српске бити настављена.

Слободан СЕЛИНИЋ

Радионица „Space as a perspective for research of Yugoslavia / Простор као перспектива за истраживање Југославије“, Факултет за медије и комуникације, Београд, 7–8. 10. 2017.

Радионица коју су реализовали Центар за југословенске студије (Цејус) и Берлински центар за транснационално истраживање граница (Border Crossings/Crossing Borders) је организована у оквиру међународног пројекта Универзитета Хумболт из Берлина и Универзитета у Београду под називом *Grenzziehungen und – ueberschreitungen in und mit Suedosteuropa*, а који је подржано DAAD. Радни језици радионице били су БХС и енглески језик.

Дводневна радионица започела је уводним обраћањима др Ненада Стефанова (Универзитет Хумболт, Берлин/Берлински центар за транснационално истраживање граница) и др Срђана Радовића (Етнографски институт САНУ/Цејус) а наставила се кроз реализацију три панела: Границе и поредак простора у обе Југославије, Постјугословенска питања и Југословенске и постјугословенске констелације културних простора. Истраживачи из: Београда, Берлина, Димитровграда, Љубљане, Пуле и Скопља учествовали су у радионици која је имала за циљ да у години која претходи обележавању стогодишњице оснивања југословенске државе представи истраживања која би на јаснији начин „профилисала“ појам „простора“ као добру полазну основу за промишљање (пост)југословенске проблематике.

Током првог радног дана одржана су два панела (Границе и поредак простора у обе Југославије, Постјугословенска питања) у оквиру којих су се представили: др Марко Зајц – Институт за новејше згодовино, Љубљана (Borders and administrative legacy), др Лада Стевановић – Етнографски институт САНУ/Цејус (Границе југословенског националног идентитета у Југославији), др Миљивој Бешлин – Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд (Заједница народа и(ли) република и покрајина: Специфичности југословенског федералистичког оквира), др Петар Тодоров – Универзитет „Њирило и Методије“, Скопље (Creation of borders: demarcation between Yugoslavia and Albania in the Ohrid Lake area (1912–1928), др Каја Широки – Музеј за новејше згодовино, Љубљана (The „mobile“ Adriatic borders. The story of the temporary border 1945/47), Елизабета Георгијева – Народна библиотека „Детко Петров“, Димитровград (Књига без граница. Библиотеке у контексту померања граница. Српско-бугарско искуство), др Сања Петровић Тодосијевић – Институт за но-

вију историју Србије, Београд/Цејус (На пропутовању. Јеврејске избеглице у Краљевини Југославији 1933–1941), др Ивана Пантелић – Институт за савремену историју, Београд/Цејус (Место жене у револуционарним институцијама у Другом светском рату), Ружа Фотиадис – Универзитет Хумболт, Берлин/Берлински центар за транснационално истраживање граница („Опасни пријатељи, неврјерна браћа“ – блискост и удаљеност у међународним односима), Александар Тодосијевић – Удружење за друштвену историју – Euroclio, Београд (Учење историје која то још увек није).

Током другог радног дана, у оквиру панела Постјугословенска питања и Југословенске и постјугословенске констелације културних простора, своја истраживања представили су: др Срђан Атанасовски – Музиколошки институт САНУ/Цејус (Песмарице и територија: улога масовног певања у раној социјалистичкој Југославији), др Ана Петров – Факултет за медије и комуникације Универзитета Сингидунум/Цејус (Друштво без територије: поновно повезивање Југославије кроз југословенску популарну музику) и др Ива Космос – Институт за културне ин споминске штудије ЗРЦ САЗУ, Љубљана („Када нисмо били периферија“: критичка носталгија и југословенски простор у игра-но-документарном филму „Хјустоне, имамо проблем“).

Радионици су присуствовали и: професор Кистијан Воз (Универзитет Хумболт, Берлин), професор Игор Дуда (Универзитет „Јурја Добриле“, Пула/Центар за културолошко и повјесно истраживање социјализма), Снежана Станковић (Универзитет Хумболт, Берлин), Ана Панић (Музеј Југославије/Цејус) и Иван Манојловић (Музеј Југославије/Цејус).

Сања ПЕТРОВИЋ ТОДОСИЈЕВИЋ

Циклус дебата *Срби и други народи у 20. и 21. веку:*
лекције из прошлости и савети за будућност,
Љубљана, 26. 10. – 30. 11. 2017.

У организацији Црквене општине у Љубљани, Културно просвјетног центра „Свети Кирило и Методије“, Адвокатске канцеларије Дролец Сладојевић и Српског друштва Задужбина у парохијском дому Српске православне цркве у Љубљани од 26. октобра до 30. но-

вембра 2017. одржан је циклус пет дебатних трибина *Срби и други народи у 20. и 21. веку: лекције из прошлости и савети за будућност*.

Дебате су се тичале настанка Југославије, југословенских идентитета, разбијања Краљевине Југославије, разбијања Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, ратних сукоба на југословенском простору, судских процеса у Међународном кривичном суду за бившу Југославију и судовима у постјугословенским републикама и перспектива за сарадњу после деценије немилих догађаја током деведесетих година 20. века.

Програмски организатори дебата били су ђакон Митар Танашић и адвокат Марко Сладојевић, који је иначе модерирао дискусијама. Са словеначке стране учесници дебата били су адвокати, правници, историчари и новинари, а са српске стране говорили су адвокати, правници, дипломате, генерали, историчари, новинари и свештеници.

На првој дебати, под насловом „Југословенство и национални идентитети“, 26. октобра 2017, учесници су били из Љубљане: словеначки адвокат др Петер Чеферин, српски правник и историчар Никола Милованчев и словеначки правник Марко Крањц.

Друга дебата, насловљена „Настанак и распад Југославије“, одржана је 9. новембра 2017. а говорили су министар спољних послова и амбасадор Савезне Републике Југославије Владислав Јовановић, историчар професор др Божо Репе са Филозофског факултета Универзитета у Љубљани и историчар др Александар Раковић из Института за новију историју Србије у Београду.

На трећој дебати „Рат у Словенији, Хрватској, Босни и Херцеговини и на Косову и Метохији“, која је одржана 16. новембра 2017, говорили су генерал-мајор Војске Републике Српске Миломир Савчић, председник Борачке организације и ратни командант 65. заштитног моторизованог пука Војске Републике Српске, генерал-мајор Југословенске народне армије Милан Аксентијевић, адвокат из Београда Горан Петронијевић и новинар из Љубљане Петар Дамјанић који је био шеф Службе за информисање председника Републике Српске Крајине.

Четврта дебата, под насловом „Кривично гоњење за ратне злочине“, одржана је 23. новембра 2017. а учесници су били адвокати из Љубљане др Доминика Шварц Пипан и Марко Сладојевић. Дебату је модерирала правница Сузана Пецин. Шварц Пипан је радила у тужилаштву Међународног кривичног суда за бившу Југославију,

а Сладојевић је био правни саветник одбране на суђењима највишим државним личностима Савезне Републике Југославије, Републике Србије и Републике Српске Слободану Милошевићу, Момчилу Крајишнику и Радовану Караџић, као и генералу армије Војске Југославије Драгољубу Ојданићу и генерал-потпуковнику Војске Републике Српске Милану Гверу.

Циклус је завршен 30. новембра 2017. петом дебатом: „Будућност региона Западног Балкана и лекције за Европу“. Учесници су били адвокат и писац из Љубљане Дино Баук, новинарке Радио-телевизије Словеније Марта Разборшек и Саша Бањанац Лубеј и православно свештеник из Љубљане Раде Деспотовић.

Дебате су протекле у отвореном сучељавању мишљења и пријатељској атмосфери. И када је било неслагања око кључних догађаја и личности, имале су искључиво академски и дипломатски карактер. То се и могло очекивати с обзиром на то да је у српско-словеначком спору било врло мало неразјашњених питања која се тичу југословенске државе и њеног распада. И српски и словеначки стручњаци износили су позитивно мишљење о Југославији.

Недостајали су, међутим, стручњаци из других постјугословенских република да би утисак могао да буде заокружен. Током дебата је било јасно да се тај недостатак не може надоместити промишљањем шта би они могли да кажу. Стога би било добро ако би се исти организатори 2018. подухватили окупљања ширег дебатног круга. Но, тај недостатак не може да поквари утисак да су српско-словеначка сучељавања – у оквиру дебата *Срби и други народи у 20. и 21. веку: лекције из прошлости и савети за будућност* – била врло успешна.

Александар РАКОВИЋ

ПОДАЦИ О АУТОРИМА

Др Игор Владимирович Крјучков, професор
Факултет за историју, филозофију и уметност, Ставропољ

Др Петер Вукман, ванредни професор
Историјски институт, Универзитет у Сегедину

Јелена Ђуреиновић, докторанткиња
Универзитет Јустус Либиг, Гисен

Др Наташа Милићевић, научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Драган Цветковић, музејски саветник
Музеј жртва геноцида, Београд

Ненад Лајбеншпергер, саветник
Републички завод за заштиту споменика културе, Београд

Др Миле Бјелајац, научни саветник
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Гордана Кривокапић Јовић, виши научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Проф. др Михаил Белов, редовни професор
Универзитет Нижњи Новгород

Др Перица Хаџи-Јованчић, истраживач
Универзитет Кембриџ

Др Смиљана Ђуровић, научни саветник
Институт за савремену историју, Београд

Др Зоран Јањетовић, научни саветник
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Сања Петровић Тодосијевић, научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Маја Луканц, истраживач сарадник
Институт за новију историју, Љубљана

Др Ненад Антонијевић, музејски саветник
Музеј жртава геноцида, Београд

Бојан Ђокић, стручни сарадник
Музеј жртава геноцида, Београд

Др Владан Јовановић, виши научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Слободан Селинић, виши научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Александар Раковић, виши научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

СПИСАК РЕЦЕНЗЕНАТА У 2017. ГОДИНИ

Академик проф. др Љубодраг Димић, редовни професор
Филозофски факултет, Универзитет у Београду

Проф. др Тодор Куљић редовни професор у пензији
Филозофски факултет, Универзитет у Београду

Проф. др Милан Ристовић, редовни професор
Филозофски факултет, Универзитет у Београду

Проф. др Предраг Марковић, научни саветник
Институт за савремену историју, Београд

Др Андреј Шемјакин, научни саветник
Институт за словенске студије Руске академије наука, Москва

Проф. др Јарослав Вишњаков
Московски државни институт међународних односа, Москва

Др Драган Богетић, научни саветник
Институт за савремену историју, Београд

Др Коста Николић, научни саветник
Институт за савремену историју, Београд

Др Бојан Димитријевић, научни саветник
Институт за савремену историју, Београд

Др Милан Терзић, научни саветник
Архив Југославије, Београд

Др Зоран Јањетовић, научни саветник
Институт за новију историју Србије, Београд

Проф. др Радина Вучетић, ванредни професор
Филозофски факултет, Универзитет у Београду

Др Ондреј Војтјеховски, стручни асистент
Институт за светску историју, Филозофски факултет,
Карлов универзитет, Праг

Др Весна Алексић, виши научни сарадник
Институт економских наука, Београд

Др Милан Кољанин, виши научни сарадник
Институт за савремену историју, Београд

Др Гордана Кривокапић Јовић, виши научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Олга Манојловић Пинтар, виши научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Владан Јовановић, виши научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Петар Драгишић, виши научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Доц. др Саша Мишић
Факултет политичких наука, Београд

Доц. др Јелена Рафаиловић
Филозофски факултет, Универзитет у Београду

Др Воин Божинов, научни сарадник
Историјски институт, Бугарска академија наука, Софија

Др Иван Лаковић, научни сарадник
Историјски институт, Универзитет Црне Горе, Подгорица

Др Ели Таубер, научни сарадник
Институт за истраживање злочина против човјечности
и међународног права, Сарајево

Др Драган Цветковић, музејски саветник
Музеј жртава геноцида, Београд

Ања Суша, магистар историје и позоришна редитељка
Београд

Др Младенка Иванковић, научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Бојан Симић, научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Владимир Љ. Цветковић, научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Александар Стојановић, научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Јован Чавошки, научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Наташа Милићевић, научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Милан Пиљак, истраживач сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

МА Александар Лукић, истраживач сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

МА Душан Бојковић, истраживач сарадник
Архив Југославије, Београд

УПУТСТВО ЗА ПРЕДАЈУ РУКОПИСА

- Часопис *Токови историје* објављује текстове на српском језику, ћириличним писмом, уз резиме на енглеском језику. Аутори из иностранства могу послати текст на свом матерњем језику и у том случају текстови ће бити праћени резимеом на српском језику.
- Прва страна треба да садржи поред наслова рада и име, титулу и звање аутора, годину рођења и институцију у којој аутор ради.
- Сви текстови морају бити праћени апстрактом који не прелази 100 речи, кључним речима и резимеом који не прелази 250 речи.
- Обавезно је коришћење фонта за текст: Times New Roman, ћирилично писмо, величина слова 12, проред 1,5; за фусноте: величина слова 10, проред 1.
- Текстови не треба да буду дужи од 25 страна, тј. једног и по табакка (укључујући апстракт, кључне речи, фусноте, табеле и резиме), односно седам страна за приказе.
- Сви прилози (чланци, прикази, грађа, информације) морају бити куцани на компјутеру у MS Wordu и морају бити снимљени у формату MS Word докумената.

Текстове послати електронском поштом и доставити Редакцији у штампаној верзији.

Прилоге слати на адресу:
Институт за новију историју Србије
Редакција Токова историје
Трг Николе Пашића 11
11000 Београд

и електронском поштом на: tokoviistorije@gmail.com

Редакција неће разматрати радове који не садрже наведене елементе.

- Редакција часописа *Токови историје* увела је од 2006. године две обавезне анонимне рецензије за сваки достављени рад. Да би рад био прихваћен за штампу, потребно је да обе рецензије буду позитивне и да га оба рецензента препоручују за штампу. Рецензенти (како страни тако и домаћи) морају имати више или исто научно звање као аутор радова.
- **Неће се прихватити за штампу они радови који су у било ком облику раније већ објављени.**
- Рукописи достављени редакцији часописа *Токови историје* се не враћају.

УПУТСТВО ЗА ПИСАЊЕ ФУСНОТА И ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ (The Chicago Manual of Style)

I Структура чланка

Насловна страна чланка треба да садржи:

- име и презиме аутора, годину рођења, титулу и звање аутора, институцију у којој аутор ради и електронску пошту
- наслов рада
- иза наслова рада треба да стоји звездица која упућује на напомену у којој су дати подаци о чланку: у оквиру ког пројекта и у оквиру које институције је настао, ко га финансира (и евентуално захвалнице)
- апстракт
- кључне речи

ОСНОВНИ ТЕКСТ може да има поглавља и потпоглавља са кратким поднасловима

Иза основног текста рада треба да стоје:

- ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА наведени по азбучном/абecedном реду. Најпре се наводе необјављени, а затим објављени извори
- РЕЗИМЕ, у оквиру којег стоје име и презиме аутора, наслов рада, апстракт, кључне речи и сам текст резимеа

II Библиографски подаци у фуснотама и литератури

Библиографски подаци у фуснотама треба да сардрже:

- име и презиме аутора
- наслов дела: књиге или чланка

- назив часописа или зборника у коме је чланак објављен и податке о њему (број часописа, годину издања, за зборник име уредника/приређивача)
- место издања, (издавач), година издања /или датум приступа сајту и његова адреса/
- број стране са које је цитат

Сви подаци у фуснотама одвајају се запетама, а место издања, издавач и година издања стоје у загради.

Библиографски подаци у литератури треба да садрже:

- презиме, име аутора
- наслов дела: књиге или чланка
- назив часописа или зборника у коме је чланак објављен и податке о њему (број часописа, годину издања, за зборник име уредника/приређивача, број страна на којима се налази чланак у часопису)
- место издања, (издавач), година издања /или датум приступа сајту и његова адреса/

Наведени подаци у литератури одвајају се тачкама.

III Упутство за писање фуснота

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

A) Архивска грађа

Архив Србије (АС), Фонд Централни комитет Савеза комуниста Србије – Савез комуниста Косова (ЦК СКС – СКК), к. 4, Транскрипт звучног записа са проширене седнице Извршног комитета Покрајинског комитера СКС за Косово и Метохију дана 23. 1. 1968.

Архив Југославије (АЈ), фонд 837, Кабинет председника Републике (КПР), II-1/175, Посета Источној Србији, 20–22. IX 1969, Информативни материјал.

Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДАМСПРС), 1973, Политичка архива (ПА), САД, ф-124, 445 570, Изјава председника Форда у вези делатности и задатака Централне обавештајне агенције.

АЈ, КПР, I-1/1121, Порука председника Републике Јосипа Броза Тита председнику САД-а Џералду Р. Форду, 6. септембар 1974.

Б) Усмена казивања (орална историја)

Autorizovani tekst intervju sa Marijom Paulom Blagojević i Marijom Jakovljević, u posedu autora, jul 2000.

В) И-мејл и СМС поруке

Петар Петровић, и-мејл послат аутору 15. 3. 2005.

ЦИТИРАЊЕ ИЗ КЊИГЕ

А) један аутор

Андреј Митровић, *Време нетрпељивих. Политичка историја великих држава Европе 1919–1939*, (Београд: Српска књижевна задруга, 1974), 54–67.

Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, I–III, (Београд: Стубови културе, 1997), I/235.

Димић, *н. д.*, II/112.

Б) два аутора

Радмила Радић и Момчило Исић, *Српска црква у Великом рату 1914–1918*, (Београд: Филип Вишњић, 2014), 215.

В) више аутора

Ivan Božić i drugi, *Istorija Jugoslavije*, (Beograd: Prosveta, 2007), 189–201.

Исто, 190.

Г) уредник, приређивач или преводилац књиге

Никола П. Пашић, *Писма, чланци и говори 1872–1891*, приредили Латинка Перовић и Андреј Шемјакин, (Београд: НИУ Службени лист СРЈ, 1995), 55.

Д) институција као аутор

Институт за новију историју Србије, *Пола века Института за новију историју Србије 1958–2008*, (Београд, 2008), 21.

НАВОЂЕЊЕ ПРЕДГОВОРА, ПОГОВОРА
ИЛИ ДРУГИХ ДЕЛОВА КЊИГЕ

Миле С. Бјелајац, „Драгиша Пандуровић у свом времену“, у: *Генерал Драгиша Пандуровић. Живот и сведочења*, приређивач Миле С. Бјелајац (Београд: ИНИС и КИЗ Алтера, 2007), 29.

Бјелајац, „Драгиша Пандуровић“, 33.

ЕЛЕКТРОНСКО ИЗДАЊЕ КЊИГЕ

Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830–1914. Demographic and Social Characteristics*, (The University of Wisconsin Press, 1985), datum pristupa 8. 6. 2015, <http://m.friendfeed-media.com/1d4f-daf358c69c4c02100b94370454097403f76a>

ЧЛАНАК ОБЈАВЉЕН У ПЕРИОДИЦИ

Massimo Bucarelli, „A Late Friendship: Italian-Yugoslav Relations in the Second Half of the 20th Century (1947–1992)“, *Токони историје* 3/2012, 23.

Bucarelli, „A Late Friendship“, 17.

Ј. Јовановић, „Породица и њен васпитни значај“, *Хришћанска мисао* VI, 1–2, (Београд, 1940), 9.

ЧЛАНАК ОБЈАВЉЕН НА ВЕБУ

Leszeck Kuk, „Cyprien Robert, slavisant angevin et la grande émigration polonaise“, *Annales de Bretagne et des pays de l’Ouest*, Year 1992, Volume 99, Issue 99-4, 505–515, datum pristupa 28. 8. 2015, http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/abpo_0399-0826_1992_num_99_4_3459

Vesna Dimitrijević, „Serbian Landowners in the Kingdom of Yugoslavia: The Case of Bogdan Dundjerski“, *Balkanica* XLII (2011), 117–132, datum pristupa 28. 8. 2015, DOI: 10.2298/BALC1142117D

ТЕКСТ ОБЈАВЉЕН У ДНЕВНИМ НОВИНАМА

„In memoriam Влајку Коцићу“, *Самоуправа*, бр. 70, 27. март 1928.

Lin Biao, „Renmin zhanzheng shengli wansui“, *People's Daily*, September 3, 1965.

ЧЛАНАК ОБЈАВЉЕН У ЗБОРНИКУ РАДОВА

Татјана Цвјетићанин, „Феликс Каниц и античко наслеђе на тлу Србије“, *Слике са Балкана Феликса Каница*, приредио Ђ. С. Костић, (Београд: Народни музеј, 2011), 147–149.

Искра Баева, „1968 година – повратна за Источна Европа“, *1968 – четрдесет година после*, Зборник радова, ур. Радмила Радић, (Београд: ИНИС, 2008), 35.

МАГИСТАРСКЕ ТЕЗЕ И ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Mr Violeta N. Obrenović, „Srpska memorijalna arhitektura 1918–1955“ (doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju umetnosti, 2013)

Mehmet Celik, *Tanzimat in the Balkans: Midhat Pasha's Governorship in the Danube Province (Tuna Vilayeti), 1864-1868*, A Master's Thesis, The Department of History Bilkent University Ankara, June 2007, datum pristupa 8. 6. 2015, <http://www.thesis.bilkent.edu.tr/0003316.pdf>

ЗБИРКЕ ДОКУМЕНАТА

Записник са састанка Комисије за верска питања НР Србије 15. 9. 1954, *Записници са седница Комисије за верска питања НР/СР Србије 1945–1978. године*, приређивачи др Радмила Радић и др Момчило Митровић, (Београд: ИНИС, 2012), 135–138.

Dokument 510. Pariz, 16. XI – Talijanski ministar S. Sonino – Predsedniku vlade V. Orlando, *Građa o stvaranju jugoslovenske države (1. I – 20. XII 1918)*, priredili dr Dragoslav Janković i dr Bogdan Krizman, In-

stitut društvenih nauka, Odeljenje za istorijske nauke, Serija III – Građa, (Beograd, 1964).

Britanci o Kraljevini Jugoslaviji: godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938, knj. 1: (1921–1930), knj. 2: (1930–1939), priređivač Živko Avramovski, prevodilac Nenad Fejić, (Beograd: Arhiv Jugoslavije, Zagreb: Globus, 1986).

ЕНЦИКЛОПЕДИЈЕ

T. Kić, „Ekmečić, Milorad“, *Enciklopedija Jugoslavije*, 4, E–Hrv, (Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1986), 9.

„Josip Broz Tito“, *Encyclopaedia Britannica Online*, datum pristupa 12. 6. 2015, <http://www.britannica.com/biography/Josip-Broz-Tito>

Проф. Станоје Станојевић, „Влајко Коцић“, *Народна енциклопедија Српско-Хрватско-Словеначка*, I, (Загреб, 1928), 385.

РЕЧНИЦИ

Иван Клајн и Милан Шипка, „ревизионизам“, *Велики речник страних речи и израза*, (Нови Сад: Прометеј, 2006).

Merriam-Webster, „oral history“, *Dictionary and Thesaurus*, datum pristupa 2. 9. 2014, <http://www.merriam-webster.com/dictionary/oral%20history>

АУДИО-ВИЗУЕЛНИ ЗАПИСИ

A) филм или видео-запис

Proslava 10. godišnjice Topličkog ustanka u Prokuplju = Celebration of 10th Toplica uprising in Prokuplje, Jugoslovenska kinoteka, id#-JK-EFG115, 1927, datum pristupa 31. 8. 2015, http://www.kinoteka.org.rs/di/efg/Http/EFG/00-efg_S_index01.htm

Ако је у питању видео-касета навести издавача и годину издања.

Б) звучни запис

Govor kneza Pavla emitovan prilikom predstavljanja novootkrivenih snimaka na Kolarcu 18. 10. 2013, Predratni radio govori, BeogradNjujork. Nepoznati snimci iz 1939. i 1942. pronađeni u Americi. Otkupio dr Dragoljub Pokrajaс, datum pristupa 28. 8. 2015, <http://www.audioifotoarhiv.com/Kolarac/Predratni-radio-govori.html>

В) фото-збирке (у штампаном облику)

П. Марјановић, З. Цветковић, *Прокупље за сећање*, (Прокупље: Народни музеј Топлице, 2013).

КАТАЛОЗИ СА ИЗЛОЖБИ

Дарко Жарић и Драган Лекић, *Историја локалне самоуправе у Прокупљу. Изложба поводом 100 година зграде начелства*, (Прокупље: Народни музеј Топлице и Историјски архив Топлице, 2010).

Jelica Milojković, „Milena Pavlović Barilli“, *Milena Pavlović Barilli 1909–1945. 90 godina od rođenja*, Galerija Progres, Beograd, novembar 1999, (Beograd: Zavod za međunarodnu naučnu, prosvetnu, kulturnu i tehničku saradnju Srbije, Požarevac: Fondacija Milenin dom – Galerija Milene Pavlović Barilli, 1999), 5–8.

IV Упутство за састављање *Извора и литературе*

Састављање списка извора и литературе унеколико се разликује од навођења у фуснотама. Обавезно је навести најпре презиме па затим име аутора (уколико их је више, то се односи само на првог аутора).

Уколико се у списку литературе наводи више дела објављених ћиричним писмом, саставити списак по азбучном реду. Уколико је на њему више радова који су објављени на страним

језицима тј. латиничним писмом, требало би списак саставити по абecedном реду.

Најпре се наводе необјављени извори, а затим објављени.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

А) Архивска грађа

Архив Србије. Фонд Централни комитет Савеза комуниста Србије – Савез комуниста Косова.

Архив Југославије. Фонд 837, Кабинет председника Републике.

Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије. 1973, Политичка архива (ПА), САД.

Б) Усмена казивања (орална историја)

Autorizovani tekst intervjuа sa Marijom Paulom Blagojević i Marijom Jakovljević, u posedu autora. Jul 2000.

В) И-мејл и СМС поруке

Петровић Петар. И-мејл послат аутору 15. 3. 2005.

КЊИГЕ

А) један аутор

Митровић, Андреј. *Време нетрпеливих. Политичка историја великих држава Европе 1919–1939*. Београд: Српска књижевна задруга, 1974.

Димић, Љубодраг. *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941, I–III*. Београд: Стубови културе, 1997.

Б) два аутора

Радић, Радмила и Момчило Исић. *Српска црква у Великом рату 1914–1918*. Београд: Филип Вишњић, 2014.

В) више аутора

Božić, Ivan i drugi. *Istorija Jugoslavije*. Београд: Prosveta, 2007.

Г) уредник, преводилац или приређивач књиге

Пашић, Никола П. *Писма, чланци и говори 1872–1891*, приредили Латинка Перовић и Андреј Шемјакин. Београд: НИУ Службени лист СРЈ, 1995.

Д) институција као аутор

Институт за новију историју Србије. *Пола века Института за новију историју Србије 1958–2008*. Београд, 2008.

НАВОЂЕЊЕ ПРЕДГОВОРА, ПОГОВОРА ИЛИ ДРУГИХ ДЕЛОВА КЊИГЕ

Бјелајац, Миле С. „Драгиша Пандуровић у свом времену“. У: *Генерал Драгиша Пандуровић. Живот и сведочења*, приређивач Миле С. Бјелајац, 19–90. Београд: ИНИС и КИЗ Алтера, 2007.

ЕЛЕКТРОНСКО ИЗДАЊЕ КЊИГЕ

Karpat, Kemal H. *Ottoman Population 1830–1914. Demographic and Social Characteristics*. The University of Wisconsin Press, 1985. Datum pristupa 8. 6. 2015. <http://m.friendfeed-media.com/1d4f-daf358c69c4c02100b94370454097403f76a>

ЧЛАНАК ОБЈАВЉЕН У ПЕРИОДИЦИ

Bucarelli, Massimo. „A Late Friendship: Italian-Yugoslav Relations in the Second Half of the 20th Century (1947–1992)“. *Токови историје* 3/2012, 13–35.

Јовановић, Ј. „Породица и њен васпитни значај“. *Хришћанска мисао* VI, 1-2, 9. Београд, 1940.

ЧЛАНАК ОБЈАВЉЕН НА ВЕБУ

Kuk, Leszeck. „Cyprien Robert, slavisant angevin et la grande émigration polonaise“. *Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest*, Year 1992, Volume 99, Issue 99-4, 505-515. Datum pristupa 28. 8. 2015. http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/abpo_0399-0826_1992_num_99_4_3459

Dimitrijević, Vesna. „Serbian Landowners in the Kingdom of Yugoslavia: The Case of Bogdan Dundjerski“. *Balkanica* XLII (2011), 117-132. Datum pristupa 28. 8. 2015. DOI: 10.2298/BALC1142117D

ТЕКСТ ОБЈАВЉЕН У ДНЕВНИМ НОВИНАМА

„In memoriam Влајку Коцићу“. *Самоуправа*, бр. 70, 27. март 1928.

Biao, Lin. „Renmin zhanzheng shengli wansui“. *People's Daily*, September 3, 1965.

ЧЛАНАК ОБЈАВЉЕН У ЗБОРНИКУ РАДОВА

Цвјетићанин, Татјана. „Феликс Каниц и античко наслеђе на тлу Србије“. *Слике са Балкана Феликса Каница*, приредио Ђ. С. Костић, 147-171. Београд: Народни музеј, 2011.

Баева, Искра. „1968 година – повратна за Источна Европа“. *1968 – четрдесет година после*, Зборник радова, ур. Радмила Радић, 27-49. Београд: ИНИС, 2008.

МАГИСТАРСКЕ ТЕЗЕ И ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Obrenović, mr Violeta N. „Srpska memorijalna arhitektura 1918-1955“. *Doktorska disertacija*, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju umetnosti, 2013.

Celik, Mehmet. *Tanzimat in the Balkans: Midhat Pasha's Governorship in the Danube Province (Tuna Vilayeti), 1864-1868*. A Master's Thesis, The Department of History Bilkent University Ankara, June 2007. Datum pristupa 8. 6. 2015. <http://www.thesis.bilkent.edu.tr/0003316.pdf>

ЗБИРКЕ ДОКУМЕНАТА

Записник са састанка Комисије за верска питања НР Србије 15. 9. 1954. *Записници са седница Комисије за верска питања НР/СР Србије 1945–1978. године*, приређивачи др Радмила Радић и др Момчило Митровић, 135–138. Београд: ИНИС, 2012.

Dokument 510. Pariz, 16. XI – Talijanski ministar S. Sonino – Predsedniku vlade V. Orlandu. *Građa o stvaranju jugoslovenske države (1. I – 20. XII 1918)*, priredili dr Dragoslav Janković i dr Bogdan Krizman. Institut društvenih nauka, Odeljenje za istorijske nauke, Serija III – Građa, Beograd, 1964.

Britanci o Kraljevini Jugoslaviji: godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938, knj. 1: (1921–1930), knj. 2: (1930–1939), priređivač Živko Avramovski, prevodilac Nenad Fejić. Beograd: Arhiv Jugoslavije, Zagreb: Globus, 1986.

ЕНЦИКЛОПЕДИЈЕ

Т. Кић. „Екмеčić, Milorad“. *Enciklopedija Jugoslavije*, 4, Е–Hrv, 9. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1986.

„Josip Broz Tito“. *Encyclopaedia Britannica Online*. Datum pristupa 12. 6. 2015. <http://www.britannica.com/biography/Josip-Broz-Tito>

Станојевић, проф. Станоје. *Народна енциклопедија Српско-Хрватско-Словеначка*, I–IV. Загреб, 1928, 1929.

РЕЧНИЦИ

Клајн, Иван и Милан Шипка. „ревизионизам“. *Велики речник страних речи и израза*. Нови Сад: Прометеј, 2006.

Merriam-Webster. „oral history“. *Dictionary and Thesaurus*. datum pristupa 2. 9. 2014. <http://www.merriam-webster.com/dictionary/oral%20history>

АУДИО-ВИЗУЕЛНИ ЗАПИСИ

А) филм или видео-запис

Proslava 10. godišnjice Topličkog ustanka u Prokuplju = Celebration of 10th Toplica uprising in Prokuplje. Jugoslovenska kinoteka, id#-JK-EFG115, 1927. Datum pristupa 31. 8. 2015. http://www.kinoteka.org/rs/di/efg/Http/EFG/00-efg_S_index01.htm

Ако је у питању видео-касета навести издавача и годину издања.

Б) звучни запис

Govor kneza Pavla emitovan prilikom predstavljanja novootkrivenih snimaka na Kolarcu 18. 10. 2013. Predratni radio govori, Beograd~Njujork. Nepoznati snimci iz 1939. i 1942. pronađeni u Americi. Otkupio dr Dragoljub Pokrajac. Datum pristupa 28. 8. 2015. <http://www.audioifotoarhiv.com/Kolarac/Predratni-radio-govori.html>

В) фото-збирке (у штампаном облику)

Марјановић, П. Цветковић, З. *Прокупље за сећање*. Прокупље: Народни музеј Топлице, 2013.

КАТАЛОЗИ СА ИЗЛОЖБИ

Жарић, Дарко и Драган Лекић. *Историја локалне самоуправе у Прокупљу. Изложба поводом 100 година зграде начелства*. Прокупље: Народни музеј Топлице и Историјски архив Топлице, 2010.

Milojković, Jelica. „Milena Pavlović Barilli“. *Milena Pavlović Barilli 1909–1945. 90 godina od rođenja*, Galerija Progres, Beograd, novembar 1999, 5–8. Beograd: Zavod za međunarodnu naučnu, prosvetnu, kulturnu i tehničku saradnju Srbije, Požarevac: Fondacija Milenin dom – Galerija Milene Pavlović Barilli, 1999.

Издавач
Институт за новију историју Србије, Београд
Трг Николе Пашића 11

Прелом текста
Ђорђе Секерезовић

Штампа
Colorgrafx

Тираж
200 примерака

На основу мишљења Министарства просвете, науке и технолошког
развоја Републике Србије, часопис *Токови историје*
ослобођен је плаћања општег пореза на промет.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ТОКОВИ историје : часопис Института за
новију историју Србије = Currents of history :
journal of the Institute for Recent History
of Serbia / главни и одговорни уредник
Слободан Селинић. - 1993, бр. 1/2-
. - Београд : Институт за новију историју
Србије, 1993- (Београд : Colorgrafx). - 24 cm

Три пута годишње. - Је наставак: *Токони*
(Beograd) = ISSN 0354-1223
ISSN 0354-6497 = *Токони историје*
COBISS.SR-ID 44343042